

Krzysztof Rutkowski

**Leksyka konfesyjna
w języku rosyjskim okresu radzieckiego**

Białystok 2007

Recenzent:
prof. dr hab. Zofia Abramowicz

*Wydanie książki sfinansowano ze środków
Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku*

Copyright © by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2007

ISBN 978–83–7431–136–6

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14
tel. 085 7457059, e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl
<http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

Druk i oprawa: Mazowieckie Zakłady Graficzne s.c.
tel. (086) 2754131, e-mail: drukarnia@mzgraf.pl

Spis treści

Wstęp	7
1. Cel pracy oraz stan badań	7
2. Pojęcie „leksyka konfesyjna”	9
3. Kryteria selekcji materiału	10
4. Metoda badawcza i charakterystyka podstawowych źródeł ..	13
Rozdział 1.	
Leksyka konfesyjna z subiektywno-pejoratywnym odcieniem znaczeniowym	18
1. Środki leksykalne	19
1.1. Środki leksykalne typu: <i>будто бы, легенда, легендарный, миф, мифический, сказание</i>	19
1.2. Środki leksykalne typu: <i>буржуазный, враждебный, идеалистический, реакционный, суеверный, шовинистический</i>	31
1.3. Wyrażenie <i>служитель культа</i>	40
2. Kwalifikator leksykograficzny <i>церк.</i>	47
3. Parakwalifikatory	52
4. Środki graficzne: <i> cudzysłów oraz mała litera</i>	62
4.1. Cudzysłów	63
4.2. Mała litera	69
Rozdział 2.	
Leksyka konfesyjna odzwierciedlająca przesunięcia semantyczne	76
1. Słownictwo o przekształconej strukturze znaczeniowej i usuniętym komponentie sacrum	76
2. Słownictwo o przekształconej strukturze znaczeniowej i zachowanym komponentie sacrum	86

Rozdział 3.

Leksyka ze zdezaktualizowanym znaczeniem konfesyjnym	90
1. Archaizmy	90
1.1. Dezaktualizacja znaczenia konfesyjnego w jednostkach monosemicznych	91
1.2. Dezaktualizacja znaczenia konfesyjnego w jednostkach polisemicznych	96
2. Historyzmy	100

Rozdział 4.

Leksyka o zachowanym znaczeniu konfesyjnym	103
1. Znaczenie konfesyjne w jednostkach monosemicznych	104
2. Znaczenie konfesyjne w jednostkach polisemicznych	114
3. Znaczenie konfesyjne w jednostkach mono- oraz polisemicznych wchodzących w skład związków wyrazowych	124

Rozdział 5.

Leksyka odzwierciedlająca zanik znaczenia konfesyjnego	133
---	------------

Rozdział 6.

Leksyka konfesyjna nie zarejestrowana w BAS	143
1. Jednostki leksykalne odnotowane w DAL (bądź SCR/PCS)	144
2. Jednostki leksykalne nie odnotowane w DAL (oraz SCR/PCS)	149

Zakończenie	153
--------------------	------------

Literatura	157
-------------------	------------

Źródła	165
---------------	------------

Summary	167
----------------	------------

Резюме	171
---------------	------------

Indeks wykorzystanych w pracy jednostek leksykalnych	176
---	------------

Wstęp

1. Cel pracy oraz stan badań

Przedmiotem badań w niniejszej pracy jest leksyka związana z kulturą rosyjskiego prawosławia. Miały one na celu ustalenie, jak słownictwo to funkcjonowało w języku rosyjskim okresu radzieckiego i jakie były kierunki jego rozwoju wobec niesprzyjającej dla religii sytuacji społeczno-politycznej.

Do podjęcia tematu skłania fakt, że w językoznawstwie radzieckim ze zrozumiałych względów był on konsekwentnie pomijany. Jeszcze do niedawna nie poruszano go również na gruncie językoznawstwa polskiego. Pierwsze publikacje z tego zakresu zaczęły pojawiać się dopiero po upadku komunizmu. Nie mniej jednak słownictwo konfesyjne do dziś jest traktowane raczej jako obiekt popularno-naukowego opisu leksykograficznego mającego ułatwić jego reaktywację w języku. Tego typu prac zarówno autorów polskich, jak i rosyjskich istnieje dziś dość duża ilość. Wystarczy przytoczyć chociażby takie pozycje jak: „Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski” A. Markunasa oraz T. Uczitiel¹, „Chrześcijaństwo: słownik rosyjsko-polski” R. Lewickiego, „Podręczny słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski terminów chrześcijańskich” M. Sztolberg-Bybluk, „Христианство. Энциклопедический словарь” pod red. S. S. Awierincewa czy „Словарь православной церковной культуры” G. N. Sklariewskiej. Jeśli chodzi o teoretyczne opracowania naukowe na temat leksyki konfesyjnej w języku rosyjskim okresu

---

¹ Pełne dane bibliograficzne są podane na końcu pracy.

radzieckiego, to wciąż jeszcze należą one do rzadkości. Jednym z nielicznych wyjątków jest monografia rosyjskiej badaczki, N. A. Kupiny, pt. „Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции”. Autorka tego studium, opierając się na materiale słownikowym, opisała zmiany, jakie po rewolucji zaszły w różnych dziedzinach życia, m.in. w polityce, sztuce, filozofii oraz etyce, jak również w sferze religii. Niestety, leksyce konfesyjnej w pracy tej został poświęcony jedynie niewielki rozdział, w związku z czym nie wyczerpuje ona problemu. Oprócz monografii N. A. Kupiny, w ostatnich latach ukazało się też kilka artykułów. Z rosyjskich językoznawców problem słownictwa konfesyjnego podejmowali między innymi G. N. Sklariewskaja („Лексика русского православия в процессе языкового возрождения начала XXI века: ее место в лексической системе и в культуре страны”), E. W. Kakorina („Трансформации лексической семантики и сочетаемости”), O. P. Jermakowa („Тоталитарное и посттоталитарное общество в семантике слов”) oraz W. Zmarzer („Актуализация церковной лексики в современном русском языке”). W wymienionych publikacjach jest ono charakteryzowane głównie w kontekście przemian społeczno-politycznych, jakie w Rosji miały miejsce na początku lat 90. ubiegłego stulecia, co skłania do bardziej wnikliwego przyjrzenia się poprzedniemu (radzieckiemu) etapowi jego historii. Jeśli chodzi o polskich językoznawców, to nie można pominąć wkładu, jaki w opracowanie tematu sukcesywnie wnosi J. Korzeniewska-Berczyńska. W licznych artykułach oraz monografiach autorka opisuje, w jaki sposób ewoluowała sfera duchowa (religijna), mentalna oraz intelektualna „człowieka radzieckiego”. Do najważniejszych tego typu opracowań należy zaliczyć artykuły: „O pewnych właściwościach języka posttotalitarnego”, „Poszukiwanie drogi do świątyni i anomie demokracji zamiast sacrum. Z problematyki analizy socjolingwistycznej współczesnej publicystyki”, „Od wielkiego października do wielkiej wandej. Transformacje świadomości w socjum i magia słów” oraz monografie: „Sowietyzacja języka rosyjskiego” i „Новации в языковой картине мира российского человека (на основе современных публицистических текстов)”. Publikacje te dotyczą wprawdzie ogólnie wpływu ideologii komunistycznej na kształtowanie się języka rosyjskiego w okresie radzieckim, jednakże nie brakuje w nich również bardziej szczegółowych odniesień do leksyki konfesyjnej. Ważną pozycję w literaturze przedmiotu zajmują też prace W. Chlebdy. Szczególną uwagę warto zwrócić na szkice „Samoświadomość

mość językowa dzisiejszych Rosjan” oraz „Fatum i nadzieja. Szkice do obrazu samoświadomości językowej dzisiejszych Rosjan”. Autor tych publikacji, na podstawie analizy tekstów publicystycznych, próbuje zrekonstruować system poglądów, które współczesny Rosjanin odziedziczył po poprzednim okresie i które składają się na jego dzisiejszą samoświadomość językową.

Zaprezentowana tu (w ogólnym zarysie) literatura wprowadza do poruszanego problemu, lecz go nie wyczerpuje. Jak dotąd nie ukazało się żadne monograficzne opracowanie na ten temat, w związku z czym niniejsza praca może przyczynić się do jego bardziej szczegółowego zbadania.

2. Pojęcie „leksyka konfesyjna”

Pod użytym w tytule pracy pojęciem „leksyka konfesyjna” należy rozumieć słownictwo występujące głównie w obszarze języka religijnego², czyli „języka używanego przez ludzi w ramach ich zachowań religijnych” (Makuchowska, 2001: 369). Najczęściej towarzyszy ono takim językowym aktom kultu jak: modlitwy, kazania, pieśni religijne itp. Przesycone są nim teksty biblijne, różnego rodzaju literatura religijna oraz oficjalne dokumenty Kościoła. W nieco mniejszym stopniu bywa wykorzystywane w języku ogólnym (zarówno w jego postaci mówionej, jak i pisanej), którym ludzie świeccy posługują się w codziennych kontaktach i sytuacjach pozareligijnych. Wiąże się z innymi warstwami leksyki, przede wszystkim ze słownictwem potocznym (por. Wysocka, 1987: 74), poprzez co nie jest tak hermetyczne, jak leksykalne systemy terminologiczne obsługujące różne dziedziny nauki, sztuki, kultury. Swoim zakresem obejmuje jednostki języka odnoszące się do elementów kultury sakralnej (np. *ангел, диакон, причащение*) oraz świecko-sakralnej (np. *именины, крестины, поминки*), funkcjonujących zarówno w obrębie rzeczywistości materialnej (np. *Библия, просфора, церковь*), jak i pozamaterialnej (np. *вера, грех, покаяние*)³.

---

² Zagadnienia związane z językiem religijnym są obiektem zainteresowań wielu polskich językoznawców. Problematykę tę podejmowali m.in.: I. Bajerowa (1988, 1994), H. Duda (1992), E. Wolicka (1995) i inni.

³ Z propozycją klasyfikacji semantycznej leksyki konfesyjnej można zapoznać się w pracach G. N. Sklariewskiej (2000, 6–7; 2002: 28–29).

3. Kryteria selekcji materiału

Szeroka oraz wielopłaszczyznowa perspektywa pojęcia kultury prawosławnej rodzi konieczność przyjęcia odpowiednich kryteriów doboru słownictwa, które dla tej kultury byłoby najbardziej reprezentatywne. Dlatego też selekcja materiału powinna przebiegać na dwóch odrębnych, ale jednocześnie powiązanych ze sobą płaszczyznach: po pierwsze – na poziomie terminologii wspólnej wszystkim wyznaniom chrześcijańskim, po drugie – na poziomie terminologii prawosławnej.

Wyselekcjonowanie leksyki, która stanowiłaby werbalne odzwierciedlenie kultury rosyjskiego prawosławia, wymaga uwzględnienia historyczno-kulturowego kontekstu jego rozwoju. Należy pamiętać, że podstawowy korpus słownictwa obsługującego tę sferę wykrystalizował się w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, a więc jeszcze w okresie wspólnego wzrastania wyodrębnionych znacznie później poszczególnych wyznań chrześcijańskich. Dlatego też znaczna jego część odnosi się do elementów w mniejszym lub większym stopniu wspólnych (por. Awierincew, 1995: II, 379), trwale zakorzenionych w tradycji zarówno katolicyzmu, protestantyzmu, jak i prawosławia, choć nierzadko wykazujących określone różnice o podłożu doktrynalnym, kanonicznym czy też kulturowym. Znaczeniowo ekwiwalentne dla wszystkich konfesji chrześcijańskich będą na przykład niektóre nazwy świąt, sakramentów świętych czy też obrzędów sakralnych, por. *komunia* – *нпучастие* – *Kommunion*, *kościół* – *церковь* – *Kirche*, *ksiądz* – *священник* – *Priester*, *Wielkanoc* – *Пасха* – *Ostern*. Można by wprawdzie uznać, że pomiędzy tymi wyrazami zachodzi jedynie pozorna równoważność, ponieważ ich zakres znaczeniowy pokrywa się jedynie częściowo. Prawosławna komunია jest bowiem udzielana w nieco inny sposób niż katolicka, architektura oraz wewnętrzny wystrój cerkwi w wielu detalach różni się od architektury i wystroju kościoła czy zboru, a katolickiego księdza nie można całkowicie utożsamiać z protestanckim czy prawosławnym duchownym, chociażby ze względu na obowiązujące go śluby bezżeństwa. Pomimo różnic istniejących pomiędzy desygnatami tych jednostek, należy je potraktować jako semantyczno-leksykalne ekwiwalenty, ponieważ zachodzi tu zbieżność pełnionych przez odpowiadające im desygnaty funkcji (np. *kościół* = *церковь* = *Kirche* – w poszczególnych wyznaniach chrześcijańskich jest to budynek odpowiadający celom zgromadzenia liturgicznego, dostosowany do potrzeb kultu chrześcijań-

skiego; przestrzeń sakralna). Reasumując, wyrazy *Пасха, причастие, священник, церковь* oraz inne tego typu jednostki denotujące pojęcia z zakresu terminologii ogólnochrześcijańskiej są w pełni reprezentatywne dla kultury rosyjskiego prawosławia, dlatego też zostaną uwzględnione w materiale badawczym.

Sprecyzowanie zakresu bazy materiałowej do prowadzonych badań wymaga zwrócenia uwagi nie tylko na to, co w prawosławiu jest wspólne z innymi wyznaniem chrześcijańskimi, ale również na to, co je od nich odróżnia. W związku z tym analizie zostaną poddane również takie jednostki, które oznaczają elementy występujące wyłącznie w kulturze prawosławnej, np. *Иордань* ‘miejsce nad rzeką, jeziorem, gdzie w dzień święta Trzech Króli (Крещение Господне) odbywa się obrzęd święcenia wody’, *иконостас* ‘rząd ikon oddzielający ołtarz od pozostałej części świątyni’, *попадья* ‘żona prawosławnego duchownego lub wdowa po nim’ czy *царские врата* ‘carskie wrota, drzwi w centralnej części ikonostasu’. Tę grupę słownictwa licznie reprezentują również nazwy niektórych pieśni oraz modlitw charakterystycznych tylko dla obrządku bizantyjskiego, por. *акафист* ‘rodzaj hymnu śpiewanego w Kościele prawosławnym na stojąco ku czci Jezusa Chrystusa, Św. Krzyża, Matki Bożej lub świętych’, *ектения* ‘modlitwa zawierająca prośby, które dotyczą potrzeb i trosk wiernych’, *косос* ‘pieśń składająca się z części narracyjnej o treści historycznej lub dogmatycznej oraz gloryfikacyjnej’ czy *тронарь* ‘krótka pieśń zbudowana z kilku wersów, według określonego wzorca, wyrażająca istotę święta i zasługi świętego, któremu jest poświęcona’. Przykładów tego typu jednostek można przytoczyć znacznie więcej. Podobnie jak w przypadku wyrazów *Иордань, иконостас* czy *царские врата*, nie da się zakwestionować odrębności oraz niepowtarzalności odpowiadających im desygnatów, ponieważ wyznaczają one specyfikę chrześcijaństwa wschodniego i na tle innych wyznań chrześcijańskich stanowią jego kulturowo-religijny wyróżnik. Zastosowanie takiego kryterium selekcji automatycznie narzuca konieczność wyeliminowania słownictwa, które odnosi się do elementów charakterystycznych jedynie dla katolicyzmu bądź protestantyzmu. W związku z tym, w pracy nie zostały uwzględnione takie jednostki jak: *исповедальня, литания, облатка, чистильщик* itp. Nie są one reprezentatywne dla rosyjskiego prawosławia, ponieważ oznaczane przez nie desygnaty (tzn. konfesjonał, litanie, opłatek, czyściciel) występują tylko w zachodniej kulturze chrześcijańskiej.

Z materiału badawczego wyłączono również konfesyjne nazwy własne, tj. nazwy osobowe – imiona postaci biblijnych, świętych, męczenników, patriarchów, ojców Kościoła itd., np. *Авраам, Иоанн Креститель, Кирилл, Мефодий, Понтий Пилат, Сергей Радонежский* oraz nazwy miejscowe i formacje od nich pochodne, np. *Афон, Вифлеем, Голгофа, Иерусалим, Киево-Печерская Лавра*), ponieważ słowniki opisowe z reguły nie rejestrują tego typu jednostek, a poza tym są one mało podatne na przekształcenia znaczeniowe. Wyjątek stanowią nazwy związane z najwyższą hierarchią niebieską, czyli *Бог, Богородица, Спаситель, Избавитель, Святой Дух, Христос* i inne, które w badaniach zostały uwzględnione.

Równoległe z kryterium przynależności desygnatów jednostek leksykalnych do określonego kręgu kultury chrześcijańskiej, podczas selekcji materiału brano również pod uwagę możliwość ich występowania poza przestrzenią sakralną. Wprawdzie trzon słownictwa konfesyjnego stanowi leksyka odsyłająca do elementów rzeczywistości sensu stricto sakralnej (np. *акафист, священник, церковь* i pozostałe wyżej podane egzemplifikacje), jednak znajdują się tu też nazwy funkcjonujące w obszarze profanum, choć wykształcone na gruncie sacrum. Przeprowadzenie wyraźnej granicy pomiędzy tymi dwiema sferami niejednokrotnie jest bardzo trudne, ponieważ „wielowiekowy rozwój kultury chrześcijańskiej spowodował wzajemne przenikanie się leksyki związanej z różnymi dziedzinami życia” (Wysocka, 1987: 74). W związku z tym niektóre jednostki będą odnosiły się zarówno do sfery sacrum, jak i profanum, por. *заговенье* ‘ostatni dzień przed postem, zapusty’, *именины* ‘dzień patrona, imieniny’, *каликa переходжий* ‘wędrowiec, pielgrzym, również człowiek ubogi, najczęściej niewidomy, zbierający jałmużnę i śpiewający pieśni religijne’, *клятва* ‘przysięga składana na krzyż’, *крестины* ‘rodzinna uroczystość organizowana po sakramencie chrztu’ czy *траур* ‘okres po czyjeś śmierci, w którym rodzina zmarłego wyrzeka się hucznych uroczystości; też: rozpacz po stracie bliskiego’. Wszystkie one oznaczają pewne pojęcia z zakresu obyczajowości świeckiej (często ludowej), silnie jednak osadzonej w tradycji prawosławnej i będącej w stosunku do niej wtórnym wytworem kulturowym. Również i w tej grupie wyrazów zachodzi konieczność zastosowania określonego kryterium selekcji. We współczesnym języku rosyjskim funkcjonuje bowiem pewna ilość jednostek leksykalnych, dla których powiązania z kulturą prawosławia dają się wyeksponować jedy-

nie na płaszczyźnie etymologicznej. Doskonałym przykładem mogą tu być jednostki *благодарить* oraz *спасибо*. Analiza historyczno-językowa pozwala na wyodrębnienie w ich słowotwórczej strukturze elementów, które wyraźnie nawiązują do sfery religii, por. *благодарить* < *благо* + *дарить* i *спасибо* < *спаси* + *Бог*. Z czasem pierwotne znaczenie tych zrostów uległo jednak leksykalizacji, a konfesyjne konotacje⁴ zatarły się do tego stopnia, że dziś są już zupełnie niedostrzegalne. Z tego też względu podobne formacje w niniejszej pracy nie będą przedmiotem opisu.

4. Metoda badawcza i charakterystyka podstawowych źródeł

Materiał egzemplifikacyjny niemal w całości został wyekscerpowany ze „Словаря современного русского литературного языка” AN ZSRR (dalej: BAS). Niewielką ilość jednostek leksykalnych, których słownik ten nie odnotowuje, wyselekcjonowano z „Толкового словаря русского языка” pod red. D. N. Uszakowa (dalej: TSU). Analiza będzie polegała na porównaniu opisu słownikowego poszczególnych jednostek (tzn. definicji, ewentualnych kwalifikatorów, postaci graficznej itd.) z opisem, jaki podaje „Толковый словарь живаго великорусскаго языка” W. I. Dala (dalej: DAL). W przypadku braku dokumentacji jednostki w tym słowniku jako alternatywne źródło ekscerpcji przyjmuje się „Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка” (dalej: SCR) oraz „Полный церковно-славянскій словарь” protojereja G. Djaczenko (dalej: PCS).

W podjętych badaniach za główny korpus źródłowy przyjęto słowniki opisowe, ponieważ poprzez wpływ na postawy językowe literatów, publicystów, ludzi nauki, kultury i sztuki mogą one regulować zachowania językowe pozostałej części społeczeństwa i jednocześnie rejestrować aktualną dla języka w danym okresie historycznym normę (czasami tylko uzus). Istotne jest również to, że nie inwentaryzują okazjonalnych oraz indywidualnych użyć funkcjonujących w jego obrębie jednostek. Poza tym bardziej wyczerpująco niż na przykład teksty literatury pięknej,

---

⁴ Terminu „konotacja”, za M. Danielewiczową (1993: 131), będę używać w odniesieniu do cech niedefinicyjnych jednostki leksykalnej, dopełniających oraz wzbogacających posiadane przez nią znaczenie sygnifikatywne.

popularno-naukowej czy publicystycznej dokumentują jego zasób leksykalny. Jest to ogólne uzasadnienie wyboru źródeł leksykograficznych jako podstawy do badań, warto jednak skomentować wybór każdego z wyżej wymienionych słowników z osobna.

BAS

Siedemnastotomowy akademicki „Словарь современного русского литературного языка” jest największym słownikiem opisowym porewolucyjnego języka rosyjskiego. Jego pierwszy tom ukazał się w 1950 roku, choć warto zaznaczyć, że został on przygotowany do druku jeszcze na początku lat 40. Publikację przerwał jednak wybuch II wojny światowej. Ostatni, 17 tom, wydano w roku 1965. Źródło to dokumentuje zasób leksykalny ówczesnego języka rosyjskiego, zarówno w jego postaci pisanej, jak i mówionej. Znalazło się w nim słownictwo funkcjonujące w rosyjskiej oraz radzieckiej literaturze pięknej, w radzieckiej literaturze naukowej, popularno-naukowej, publicystyce, tekstach oficjalnej nomenklatury, jak również leksyka używana w potocznej odmianie języka (por. Sorokoletow, 1998: 390).

O wyborze BAS, jako podstawowego źródła ekscerpcji, zdecydowały dwa podstawowe czynniki. Po pierwsze – został w nim zarejestrowany język rosyjski, którym Rosjanie posługiwali się w latach 40., 50. oraz 60 ubiegłego stulecia. Należy przypuszczać, że w tamtym czasie znajdował się on już na etapie względnej stabilizacji i nie ulegał tak dynamicznym przekształceniom, jakie w nim zachodziły w pierwszych latach porewolucyjnych (por. Sieliszczew, 1928). Dla prowadzonych badań fakt ten będzie o tyle istotny, że pozwoli na uchwycenie zmian w słownictwie konfesyjnym, już w jakimś stopniu utrwalonych, a nie tylko przejściowych. Po drugie – jak już zostało to podkreślone, BAS jest największym słownikiem opisowym języka rosyjskiego powstałym po rewolucji październikowej (ponad 120 tys. zarejestrowanych jednostek⁵). W odniesieniu do badanego okresu odzwierciedla on więc zasób leksykalny języka rosyjskiego najlepiej. Mogą się tu oczywiście pojawić wątpliwo-

---

⁵ Dla porównania – TSU zawiera ok. 85 tys. jednostek leksykalnych, MAS – ok. 82 tys. jednostek, natomiast w słowniku Ożegowa (1952) jest zarejestrowanych ok. 52 tys. jednostek.

ści, czy opis odnotowanego w nim słownictwa (szczególnie konfesyjnego) jest obiektywny. Twórcy BAS z pewnością musieli liczyć się z pewnymi ograniczeniami cenzuralnymi oraz narzuconymi przez obowiązującą ideologię schematami interpretowania rzeczywistości⁶. Nie powinno go to jednak dyskwalifikować jako potencjalnego obiektu analizy językoznawczej, ponieważ tak naprawdę żaden słownik nie jest całkowicie wolny od światopoglądowych naleciałości oraz aksjologicznie zdeformowanych opisów (por. Dąbrowska, 1991: 86). Poza tym, w jakimkolwiek stopniu nie podlegałby on zewnętrznej kontroli, jego podstawowa funkcja, nawet w tak specyficznych uwarunkowaniach społeczno-politycznych, jakie miały miejsce w Związku Radzieckim, sprowadzała się przede wszystkim do rejestrowania zachodzących w ówczesnym języku rosyjskim zjawisk oraz faktów językowych.

TSU

Czterotomowy „Толковый словарь русского языка” pod red. D. N. Uszakowa jest pierwszym słownikiem opisowym porewolucyjnego języka rosyjskiego. Był wydawany w latach 1935–1940. Zostało w nim odnotowanych ponad 85 tys. jednostek leksykalnych. Podobnie jak BAS, TSU rejestruje język, jakim posługiwali się Rosjanie w okresie radzieckim (choć w nieco wcześniejszej fazie rozwoju). Pozwala to na wykorzystanie go jako dodatkowego, pomocniczego źródła ekscerpji.

DAL

Pierwsze wydanie „Толкового словаря живого великорусского языка” W. I. Dala ukazało się w latach 1863–1866. Potem było wznowiane jeszcze siedmiokrotnie (Szuba, 1998: I, 369). W badaniach jest wykorzystane wydanie drugie (reprintowe) z lat 1880–1882.

Pytanie, dlaczego właśnie ten słownik został wybrany jako źródło ekscerpji leksyki konfesyjnej przedrewolucyjnego języka rosyjskiego. Oprócz DAL istnieją przecież inne źródła leksykograficzne dokumentujące język tamtego okresu, jak chociażby słowniki Akademii Rosyjskiej: „Словарь церковно-славянского и русского языка” (red. A. Ch. Wostokow, 1847) czy „Словарь русского языка” (red. Ja. K. Grot, a następnie

---

⁶ Dotyczy to oczywiście również wykorzystywanego w pracy TSU.

A. A. Szachmatow, 1891–1937). Niestety nie mogły one służyć za podstawę do badań. Pierwszy z nich został skonstruowany między innymi w oparciu o zabytki piśmiennictwa staroruskiego oraz cerkiewno-słowiańskiego (Szuba, 1998: I, 365), w związku z czym zawiera dużą ilość słownictwa przestarzałego. Z tego powodu nie może dobrze odzwierciedlać zasobu leksykalnego ówczesnego języka rosyjskiego. Drugi z wymienionych słowników nigdy nie został ukończony, co również nie pozwala na wykorzystanie go w badaniach.

O wyborze DAL, jako źródła ekscerpcji leksyki konfesyjnej, zdecydował również fakt, że posiada on największy spośród wszystkich XIX-wiecznych rosyjskich słowników opisowych zasób zarejestrowanego słownictwa. Zostało w nim odnotowanych ponad 200 tys. jednostek hasłowych⁷ oraz ok. 30 tys. różnego rodzaju przysłów, powiedzeń, zagadek itp., służących głównie jako materiał ilustracyjny.

Jakkolwiek dzieło W. I. Dala przewyższa inne, chronologicznie równoległe słowniki pod względem bogactwa zgromadzonego materiału leksykalnego, nie jest pozbawione pewnych niedociągnięć. Warto je skomentować w kontekście ekscerpcji słownictwa konfesyjnego. Po pierwsze – zarzuca mu się, że zawiera zbyt dużą ilość wyrazów funkcjonujących na peryferiach języka literackiego, tzn. dialektyzmów oraz regionalizmów. Należy jednak wyjaśnić, że podstawy tego źródła nie stanowi leksyka o ograniczonym zasięgu terytorialnym czy społecznym lecz słownictwo należące do ówczesnego rosyjskiego języka ogólnego, zarówno w jego odmianie literackiej, jak i potocznej (por. np. Kalinin, 1978: 204–205; Szanski, 1972: 281–282). Nie będzie to więc utrudniać prawidłowej ekscerpcji materiału badawczego. Po drugie – w powszechnej opinii – mankamentem słownika W. I. Dala jest pominięcie znacznej części będących wówczas w użyciu wyrazów zapożyczonych. Z reguły były to jednak pożyczki najnowsze, które nie zdążyły się jeszcze w języku zakorzenić lub posiadały rodzime ekwiwalenty znaczeniowe. Rosyjska leksyka konfesyjna nie mieści się w tej grupie słownictwa, ponieważ w ogromnej większości ukształtowała się na bazie zasobu leksykalnego języka staroruskiego, a należące do najstarszej warstwy zapożyczeń pożyczki z greki, które do staroruszczyzny weszły poprzez język staro-cerkiewno-słowiański, w przeciągu kilku stu-

---

⁷ Artykułów hasłowych w DAL jest zdecydowanie mniej, ponieważ w źródle tym został zastosowany układ alfabetyczno-gniazdowy, a nie alfabetyczny.

leci uległy tak silnej asymilacji, że w XIX wieku nie były już odbierane jako „nowinki leksykalne”. Stąd wniosek, że uchybienia, jakich według niektórych językoznawców W. I. Dal dopuścił się podczas redagowania swojego słownika, z pewnością nie dotknęły słownictwa konfesyjnego. Należy przypuszczać, że zostało ono w nim zarejestrowane w takiej ilości (lub zbliżonej), w jakiej rzeczywiście funkcjonowało w przedrewolucyjnym języku rosyjskim. Pośrednio świadczy o tym również III wydanie DAL (1903–1909), które choć uzupełnione o nowe słownictwo II połowy XIX wieku (przez Jana Baudouina de Courtenay), pod względem inwentarza zarejestrowanej leksyki konfesyjnej oraz sposobu jej opisu wiernie kontynuuje wydanie poprzednie.

SCR

Czterotomowy „Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка” został wydany w 1847 roku, a zatem podobnie jak DAL, rejestruje język rosyjski I połowy XIX wieku. Pod względem ilości odnotowanych i opisanych jednostek (prawie 115 tys.) ustępuje jedynie słownikowi W. I. Dala. O ile wybór SCR jako podstawowego źródła ekscerpcji mógłby budzić uzasadnione wątpliwości (o czym była mowa wcześniej), to z całą pewnością może on być wykorzystany jako źródło uzupełniające.

PCS

„Полный церковно-славянскій словарь” protojereja G. Djaczenko był wydany w 1900 roku i jak dotąd jest największym, bo liczącym ok. 30 tys. jednostek, kompendium wiedzy o kulturze prawosławnej. Zostało w nim zarejestrowane słownictwo występujące głównie w cerkiewnych księgach liturgicznych oraz zabytkach piśmiennictwa staroruskiego i cerkiewnosłowiańskiego. Wprawdzie nie jest to słownik opisowy, a raczej tematycznie sprofilowany leksykon, jednakże będzie niezbędny do analizy szczególnie tych jednostek leksykalnych, które zapewne ze względu na wysoki stopień terminologizacji nie zostały uwzględnione w DAL i SCR.

Leksyka konfesyjna z subiektywno-pejoratywnym odcieniem znaczeniowym

Ta kategoria słownictwa konfesyjnego została wyodrębniona na podstawie obecności w jego opisie leksykograficznym pewnych wspólnych elementów wartościujących. Do posiadanej przez poszczególne jednostki leksykalne nie nacechowanej ekspresywnie treści semantycznej wносиły one dodatkowy, negatywny odcień znaczeniowy. Zaszło więc tu zjawisko pejoratywizacji, przy czym miało ono dość niejednorodny charakter, bowiem nośnikami negatywnych konotacji w słownikowych definicjach badanych wyrazów były różnorodne środki językowe (leksykalno-semantyczne oraz graficzne), odznaczające się zróżnicowanym stopniem ekspresji. W materiale źródłowym można wyodrębnić kilka grup takich środków:

1. pejoratywnie nacechowane jednostki leksykalne:
  - *будто бы, легенда, легендарный, миф, мифический, сказание, представление, якобы;*
  - *буржуазный, враждебный, идеалистический, реакционный, суеверный, фанатик, шовинистический;*
  - *служитель культа;*
2. posiadający negatywny ładunek emocjonalny kwalifikator leksykograficzny *церк.*;
3. pejoratywnie nacechowane parakwalifikatory typu: *в православии, в христианской религии, в христианском вероучении, у верующих, у православных, у христиан;*
4. środki graficzne:
  - występujący w definicjach słownikowych cudzośłów, por. *«божественность», «отцы церкви», «святость», «страсти господни»;*

- substytucja dużej litery przez małą w wyrazach typu: *библия*¹, *бог*, *богородица*, *евангелие*, *крещение господне*.

1. Środki leksykalne

1.1. Środki leksykalne typu: *будто бы*, *легенда*, *легендарный*, *миф*, *мифический*, *сказание*

Zostanie tu zaprezentowana pierwsza grupa jednostek leksykalnych, dla których, jak podają badane źródła leksykograficzne, w języku rosyjskim okresu radzieckiego wykształciły się subiektywno-pejoratywne konotacje znaczeniowe. Konotacje te posiadają charakter wtórny, można powiedzieć nieetymologiczny, ponieważ jeszcze przed rewolucją nie wchodziły one w zakres znaczeniowy analizowanych wyrazów. Wykaże to poniższe zestawienie, w którym wyekscerpowane z BAS (oraz TSU) definicje słownikowe zostaną porównane z opisem, jaki podaje DAL (oraz SCR i PCS).

DAL/PCS/SCR	BAS/TSU
<i>апостоль</i> – названіе двѣнадцати учениковъ Христовыхъ, посланныхъ Имъ проповѣдывать Евангеліе (I, 20)	<i>апостол</i> – 1. по евангельскому преданию – каждый из 12 учеников Христа (I, 167)
<i>бѣсъ</i> – злобное, безплотное существо, злой духъ, демонъ, сатана, діаволь, чортъ, царь или князь тьмы, царь ада, преисподней [...] (I, 157)	<i>бес</i> – 1. в христианских религиозных представлениях – дух тьмы, мрака, соблазняющий человека или причиняющий ему зло (I, 400)
<i>Библия</i> – Слово Божіе въ полнотѣ своей, Святое Писаніе ветхаго и новаго завѣтовъ; иногда Библией называютъ одинъ ветхій завѣтъ (I, 86)	<i>библия</i> – 1. сборник древних мифов, преданий, сказаний исторического и религиозного содержания, также законов, молитв и др. (I, 449–50)

¹ W tym miejscu oraz w kolejnych częściach pracy w odniesieniu do wyrazów *библия*, *бог*, *богородица*, *евангелие*, *крещение* i innych podaje zapis małoliterowy – zgodny z oryginalną pisownią w BAS oraz TSU.

DAL/PCS/SCR	BAS/TSU
<i>Богочеловѣкъ</i> – Богъ, принявшій тѣло, образъ человѣка, Богъ во плоти, Сынъ Божій, Господь, Спаситель, Искупитель, Иисусъ Христосъ (I, 105)	<i>богочеловек</i> – 1. по религиознымъ и мифологическимъ представлениямъ – богъ в образе человека (TSU, I, 163)
<i>великомученикъ</i> – величание, придаваемое церковью святымъ мученикамъ высокаго рода или сана, принявшимъ за Христа великія мученія (I, 176)	<i>великомученик</i> – 1. название, присвоенное церковью последователямъ христианскаго учения, по преданию переносившимъ тяжелыя мученія за принадлежность къ христианству (II, 145)
<i>водоосвященіе</i> – водосвятіе ‘освященіе воды по церковному обряду’ (I, 221)	<i>водоосвященіе</i> – 1. обрядъ такъ называемаго освященія воды (TSU, I, 327)
<i>второзаконіе</i> – часть Вѣтхаго Завѣта, пятая книга Моисеева, содержащая повтореніе законовъ первыхъ четырехъ книгъ (I, 274)	<i>второзаконіе</i> – 1. пятая книга такъ называемаго Пятикнижія Моисеева, содержащая законодательную часть библии (II, 910)
<i>грѣхопадєніе</i> – впадєніе в грѣхъ, совращеніе съ пути истинны, прегрѣшеніе. Грѣхопадєніемъ называютъ первый грѣхъ, падєніе Адама (I, 403)	<i>грѣхопадєніе</i> – 1. по библейскому преданию – первое нарушеніе человекомъ запрета, установленнаго богомъ (III, 393)
<i>демонъ</i> – злой духъ, діаволь, сатана, бѣсъ, чортъ, нечистый, лукавый (I, 427)	<i>демон</i> – 1. в христианской мифологии – злой духъ, падшій ангелъ (III, 692–3)
<i>діаволь</i> – злой, нечистый духъ, бѣсъ, чортъ, сатана, демонъ, обломъ, некошный, лукавый (I, 438–9)	<i>дьявол</i> – 1. в религиозныхъ представленияхъ – духъ, воплощающій в себѣ и порождающій зло на землѣ; сатана, бесъ (III, 1210–1)
<i>Евангеліе</i> – ученіе Господа о Царствіи Божіемъ, благовѣстіе, первая часть Новаго Завѣта, состоящаго изъ четвероевангелія, посланій апостольскихъ и апокалипсиса (I, 513)	<i>евангеліе</i> – 1. часть библии, содержащая в себѣ легендарныя повѣствованія изъ жизни и ученія Христа (III, 1221)

DAL/PCS/SCR	BAS/TSU
<i>еѣосвященіе</i> – церковное таинство, совершаемое семью священниками, а по нуждѣ и однимъ, соборованіе масломъ (I, 518)	<i>еѣосвященіе</i> – 1. одно из семи так называемых таинств православной церкви, то же, что соборованіе (TSU, I, 833)
<i>искуситель</i> – [...] лукавый, сатана, дѣволъ (II, 52)	<i>искуситель</i> – 1. дѣвол, сатана, соблазвившій, по библейскому преданію, Еву вкусить запретного плода (V, 467)
<i>ковчегъ, ковчежець, ковецъ</i> – ларець, особенно серебряный, для сохраненья драгоценностей церкви, граматъ царскіхъ или привѣщенной къ граматѣ печати (II, 128)	<i>ковчег</i> – 2. в православных церквях – ларець для хранения так называемых святых даров (V, 1094)
<i>крестъ</i> -- крыжъ, двѣ полосы или два бруска, одинъ попереку другою; двѣ черты напересѣчку одна другою [...] <i>Крестъ есть символъ христіанства</i> (II, 190)	<i>крест</i> – 1. предмет христіанского культа, представляющій собой стержень с поперечной перекладницей в верхней половине (по евангельской легенде на кресте был распят Иисус Христос) (V, 1632–4)
<i>Крещенъе</i> – церковный праздникъ въ память крещенія Спасителя; Богоявленіе, Иордань (II, 192)	<i>крещеніе</i> -- 1. религиозный праздникъ 6 (19) января в память евангельской легенды о крещеніи Иисуса (V, 1644)
<i>Люциферъ</i> – наименование падшаго ангела, сатаны (PCS, 1040)	<i>Люцифер</i> – 1. в христіанской мифологии – дух зла, сатана (VI, 454)
<i>мироносица</i> – одна изъ св. женъ, принесшихъ миро, для помазанія Ис. Хр. во гробъ (II, 329)	<i>мироносица</i> – 1. женщина, принесшая, согласно евангельскому мифу, миро для помазанія тела Христа по снятіи его с креста (V, 1048)
<i>неопалимая купина</i> – терновый кустъ, горѣвшій, но не сгоравшій, видѣнный Моисеемъ на горѣ Хоривѣ, прообразъ Пресв. Дѣвы Маріи (PCS, 436)	<i>неопалимая купина</i> -- 1. в библейской мифологии – горящій, но чудом не сгорающій куст, из котораго якобы бог говорил с Моисеем (V, 1847)

DAL/PCS/SCR	BAS/TSU
<i>ковчегъ</i> – drewniane сооружение, устроенное по повелѣнію Божию Ноемъ, для сохранения отъ всемірнаго потопа (SCR, II, 384)	<i>Ноев ковчег</i> – 1. по библейскому мифу, судно, в котором спасся от всемирного потопа Ной с семьей и животными (V, 1094)
<i>паломникъ</i> – богомолецъ, калика, бывшій на поклоленіи у гроба Господня (III, 13)	<i>паломник</i> (także: <i>паломничать</i> , <i>паломничество</i>) – 1. тот, кто посещает так называемые святые места (IX, 68)
<i>Пасха</i> – ежегодное торжество христіанъ, въ память востанія отъ мертвыхъ Спасителя; свѣтлое Христово воскресенье, святая, святая-недѣля (III, 23)	<i>пасха</i> – 1. весенний праздник у христиан в память воскресения мифического основателя христианства – Христа (IX, 278)
<i>патерикъ</i> – отечникъ ‘црк. прологъ, житейникъ, сборникъ житій преподобныхъ отцовъ’ (III, 24)	<i>патерик</i> ² – 1. книга, содержащая жития так называемых «святых отцов» (IX, 284)
<i>патристика</i> – ученье объ отцахъ церкви, ихъ жизни и сочиненіяхъ (III, 24)	<i>патристика</i> (także: <i>патрология</i>) – 1. христианская догматическая философия, изложенная в произведениях так называемых «отцов церкви» (IX, 298–300)
<i>преподобный</i> – кому усвоенъ почетъ преподобія, монахъ, иногда священникъ, изъ чернаго духовенства (III, 394)	<i>преподобный</i> – 1. святой, праведный, непорочный (в качестве эпитета к так называемым святым из монахов) (XI, 263)
<i>пресуществленіе</i> – переложеніе, преобразование, претвореніе, таинство Евхаристіи, Св. причастія, превращеніе во время литургіи хлѣба и вина в тѣло и кровь Христову (III, 396)	<i>пресуществление</i> – действие по знач. гл. пресуществлять ‘1. по церковным представлениям – превращаться во что-л., превоплощаться’ (XI, 298)

² W słownikowym opisie tej i jeszcze kilku innych jednostek leksykalnych został zastosowany cudzysłów (w funkcji pejoratywizującej). To zagadnienie będzie przedmiotem opisu w dalszej części pracy (zob. Rozdział 1, p. 4.1).

DAL/PCS/SCR	BAS/TSU
<i>провидѣніе</i> – промыслъ Божій, высшее промышленіе, предопредѣленье, управленье міромъ, вселенною, людьми и всею природою; рокъ, судьба (III, 471–2)	<i>провидение</i> – 1. по религиознымъ представлениямъ – действие высшей силы, верховного существа в мире; высшая сила, бог (XI, 961)
<i>промыслъ</i> – промыслъ Божій, провидѣніе, попеченье о вселенной и о челоувѣкѣ, устройство всего созданнаго (III, 498)	<i>промыслъ божій</i> – 1. по религиознымъ представлениямъ – забота бога о судьбе челоука; провидение (XI, 1223)
<i>рай</i> – первобытный садъ, ветроградъ, жилище прародителей Адама и Евы; пробыванье правѣдныхъ душъ (IV, 56)	<i>рай</i> – 1. по религиознымъ представлениямъ – место вечнаго блаженства для душъ праведниковъ после ихъ смерти, 2. садъ, в которомъ, по библейскому представлению, жили Адамъ и Ева до такъ называемаго грехопаденія (XII, 559)
<i>святой</i> – духовно и нравственно непорочный, чистый, совершенный; все, что относится къ Божеству, къ истинамъ вѣры, предметъ высшаго почитанія, поклоненія нашего, духовный, божественный, небесный (IV, 161)	<i>святой</i> – 1. по религиознымъ представлениямъ – исполненный святости, божественный (XIII, 468–71)
<i>Святые дары</i> – Св. тайны тѣла и крови Христовой (I, 415)	<i>святые дары</i> – 1. церковный обрядъ, якобы обладающій чудодѣйственной силой и сообщающій верующимъ особую благодать (XIV, 35)
<i>священство</i> – таинство, въ которомъ Духъ Святой правильно избраннаго, чрезъ архіерейское рукоположеніе, поставляетъ совершать таинства, учить слову Божию и управлять стадомъ Христовомъ [...] (PCS, 587)	<i>священство</i> – 1. по христіанскому вероученію – божественная сила, благодать, которой будто бы обладаютъ духовные лица (XIII, 479)

DAL/PCS/SCR	BAS/TSU
<i>смертный грѣхъ</i> – црк. непрощенный, погубляющий душу; всякое прямое и сознательное нарушение заповѣдей Божьихъ (IV, 234)	<i>смертный грех</i> – 1. в религиозных представлениях – грех, который нельзя искупить, который влечет за собой вечные муки в загробной жизни (XIII, 1353)
<i>Спаситель</i> – Иисусъ Христосъ, Богъ во плоти, Богочеловѣкъ, Искупитель (IV, 289)	<i>спаситель</i> – 1. мифологический основатель христианства, якобы спасший человечество, искупив его грехи (XIV, 479–80)
<i>страшный судъ</i> – всемірный, ожидаемый во второе пришествіе Господа (IV, 355)	<i>страшный суд</i> – 1. по религиозным представлениям – суд, который якобы будет устроен богом над всеми людьми, когда наступит «конец мира» (XIV, 1017)
<i>таинства</i> – црк. священнодѣйствіе, въ коемъ чрезъ видимые знаки, невидимо сообщается благодать Божія (IV, 386)	<i>таинства</i> – 1. церковный обряд, якобы обладающий чудотворительной силой и сообщающий верующим особую благодать (XV, 29)
<i>Тайная вечеря</i> – вечеря Господня, послѣдній ужинъ или заповѣдная бесѣда, на которой Господь пребывалъ съ учениками своими и учредилъ таинство св. Евхаристіи (I, 189)	<i>тайная вечеря</i> – 1. по евангельскому рассказу – последний перед смертью ужин Христа с учениками, во время которого, по христианскому учению, установлено так называемое таинство причащения (TSU, I, 266)
—	<i>терновый венец</i> – 1. символ мученичества, страдания (из евангельского сказания о колючем венке, надетом на Иисуса Христа перед его распятием на кресте) (XV, 345)

DAL/PCS/SCR	BAS/TSU
<i>угодникъ Божій</i> – святой угодникъ, угодившій Богу святою, непорочною жизнью (IV, 467)	<i>угодник божий</i> – 1. по религиозным представлениям – тот, кто угоден богу святостью, безгрешностью своей жизни; святой (XVI, 222)
<i>Христось</i> – Иисусъ Христось, Богочеловѣкъ, Сынъ Божій, Господь во плоти (IV, 565)	<i>Христос</i> – 1. наименование мифического богочеловека Иисуса, культ которого лежит в основе христианской религии (XVII, 475–6)
<i>чудотворецъ</i> – црк. совершающій чудеса вѣры (IV, 612)	<i>чудотворец</i> – 1. тот, кто творит чудеса; о святом, якобы обладающем таким даром (XVII, 1179)

W zaprezentowanych wyżej przykładach sposób interpretacji znaczenia konfesyjnego stwarza wrażenie subiektywno-pejoratywnego nacechowania. Jego leksykalnym nośnikiem są występujące w poszczególnych definicjach negatywnie wartościujące jednostki *будто бы, легенда, легендарный, миф, мифический, мифологический, мифология, предание, представление, рассказ, сказание, так называемый* oraz *якобы*. O ich pejoratywizujących właściwościach można oczywiście mówić jedynie w określonym kontekście, poza którym są one pozbawione jakiegось szczególnie wyraźnego nacechowania emocjonalnego. Takiego właśnie wydzźwięku jednostki te nabierały w połączeniach z innymi komponentami badanych definicji słownikowych, np.: *библейское: предание, миф; мифический: богочеловек Иисус, основатель христианства – Христ; мифология: библейская, христианская; евангельская/ий/ое: легенда, миф, рассказ, сказание*³; *представление*⁴: *религиозное, христианское; так называемое/ые: освящение воды, таинство, таин-*

³ *Сказание* – ros. ‘podanie, legenda, klechda, opowieść, baśń’.

⁴ *Представление* – ros. ‘wyobrażenie’, czyli „wywołany w świadomości obraz przedmiotu lub sytuacji, które w danej chwili nie oddziałują na narządy zmysłowe człowieka, opierający się na uprzednio poczynionych spostrzeżeniach i fantazji” (Uniwersalny..., 2003: IV, 640).

ство причащения, святые дары, святые места. Jak widać, są to elementy silnie wartościujące, w powyższych zestawieniach będące ośrodkiem negatywnych konotacji. Takie właściwości posiada chociażby określenie *мифический*, które w połączeniu z komponentem *богочеловек Иисус* deprecjonuje konfesyjne znaczenie wyrazu hasłowego *Христос* (przyp. *наименование мифического богочеловека Иисуса...*). Deprecjonuje, ponieważ w świadomości każdego chrześcijanina osoba Chrystusa funkcjonuje nie jako postać wymyślona dla potrzeb jakiejś starożytnej mitologii (wówczas sama wiara w Niego nie miałyby sensu), a jako ktoś, kogo istnienie nie podlega jakiegokolwiek dyskusji.

Kolejne spostrzeżenie dotyczy częstotliwości, z jaką wyrażenia *легенда, легендарный, миф, мифический, представление, так называемый* itd. pojawiały się w analizowanych definicjach. Powtarzały się one w nich z pewną regularnością, co pozwala przypuszczać, że w leksykograficznym opisie słownictwa konfesyjnego stanowiły integralną część pewnego schematu. Aby bliżej przyjrzeć się powtarzalności tych środków i jednocześnie nie zagłębiać się w wyliczenia statystyczne, analizie zostanie poddanych jedynie kilka z nich. Wydaje się, że najbardziej reprezentatywną grupę pod tym względem będą stanowiły należące do wspólnego leksykalno-semantycznego pola wyrazu: *миф* (por. *библия, мирносица, Ноев ковчег*), *мифический* (por. *пасха, Христос*), *мифологический* (por. *богочеловек, спаситель*) i *мифология* (por. *демон, неопалимая купина, Люцифер*), choć z podobną, a nawet wyższą częstotliwością w materiale źródłowym będą pojawiać się również pozostałe środki wartościujące: *легенда, легендарный* (por. *евангелие, крест, крещение*), *по преданию* (por. *апостол, великомученик, грехопадение, искуситель*), *по представлениям, в представлениях* (por. *богочеловек, дьявол, провидение, промысл божий, рай, святой, смертный грех, страшный суд, угодник божий*), *так называемый* (por. *водоосвящение, второзаконие, елеосвящение, ковчег, паломник, патерик, патристика, преподобный, тайная вечеря*) oraz *якобы* (por. *неопалимая купина, спаситель, таинства, чудотворец*). Tego typu środków w analizowanych definicjach odnotowano dość dużą ilość, co definitywnie wyklucza możliwość ich przypadkowego bądź okazjonalnego użycia. Pozwala to wnioskować, że w BAS oraz TSU zostały one zastosowane intencjonalnie – w celu odpowiedniego ukierunkowania odbioru treści. Odnosi się to zwłaszcza do tworzących jed-

nolite pole semantyczne jednostek z komponentem *миф*-, które miały mitologizować konfesyjne znaczenia definiowanych przez nie wyrazów i tym samym kwestionować autentyczność odpowiadających im desygnatów.

Jeden ze współautorów BAS (a dokładnie 13 tomu słownika), F. P. Sorokoletow (1998: 397), już współcześnie wyjaśnia, że analizowane tu środki opisowe miały zawierać „информацию научного значения, содержащую оценку того или иного явления с мировоззренческих позиций, с точки зрения познавательной деятельности. Она находит свое отражение в традиционных формулах: В религиозных представлениях, По суеверным представлениям, якобы и т.п.”. Z powyższej eksplikacji wynika, że reprezentowały one i jednocześnie narzucały określony stosunek światopoglądowy wobec zjawisk społecznych nie mieszczących się w ramach opisu naukowego (naukowego, oczywiście w sensie marksistowskim), a zatem również wobec religii oraz ukształtowanej w oparciu o nią sfery duchowej człowieka. Nasuwając skojarzenia typu: starożytny, nieprawdziwy, wymaginowany, legendarny, nie istniejący w realnej rzeczywistości, wpływały na kształtowanie negatywnego stereotypu kultury oraz religii prawosławnej. Posługując się nomenklaturą zaczerpniętą z pracy T. Piotrowskiego (1985: 183), podobne środki wartościujące można określić jako „[...] elementy perswazyjne, interpretujące zjawiska i przedmioty w duchu pewnej ideologii – «naukowego poglądu na świat»”. Jeśli chodzi o same definicje zawierające te elementy, to należy je potraktować jako tzw. definicje perswazyjne, które jak twierdzi J. Puzynina (1982: 26–27) „[...] na ogół podawane są tak, jak gdyby były normalnymi definicjami znaczeń wyrazów w języku ogólnym, podczas kiedy w rzeczywistości są fałszowaniem semantyki języka [...] służącym manipulowaniu użytkownikami języka”.

Jednym z opisywanych środków leksykalnych mogących deformować konfesyjne konotacje badanego słownictwa była jednostka *якобы*. Co ciekawe, jej użycie (pol. odpowiednik *rzekomo*) w funkcji wartościującej nie jest obce również polskiej leksykografii. Zwróciła na to uwagę E. Wysocka (1987: 77–78), analizując sposób opisu leksyki religijnej w „Słowniku Języka Polskiego” pod redakcją W. Doroszewskiego. W źródle tym jednostka *rzekomo* pojawiła się w definicji wyrazu hasłowego *raj*, por. „wg Biblii – ogród, w którym rzekomo przebywali

pierwsi rodzice”. Wyraźnie widać, że podobnie jak jej rosyjski ekwiwalent *якобы*, deprecjonuje ona treść znaczeniową definiowanego wyrazu, ponieważ w tym konkretnym przypadku kwestionuje fakt przebywania w raju pierwszych rodziców. Należy przyznać, że z naukowego punktu widzenia taki sposób opisu znajduje pewne uzasadnienie, albowiem w drodze badań empirycznych nie da się pozytywnie zweryfikować autentyczności już nawet samej opowieści o Adamie i Ewie. Religia jednak (a szczególnie jej płaszczyzna niematerialna, metafizyczna) bardzo często nie mieści się w granicach poznania naukowego bądź po prostu przerasta ograniczone możliwości percepcyjne oraz poznawcze człowieka i wówczas jedynym sposobem na przyswojenie pewnych jej elementów jest ich bezkrytyczna akceptacja. Taką właśnie pozycję w kulturze chrześcijańskiej zajmuje motyw Adama i Ewy⁵ oraz opowieść o przebywaniu ich w raju. Jest on w tej kulturze silnie zakorzeniony i w związku z jego bibliją (starotestamentową) proveniencją uzualnie przyjmuje się go za aksjomat, bez jakiegokolwiek weryfikacji naukowej. Dlatego też zaobserwowany w opisie jednostki *raj* przysłówek *rzekomo*, podobnie jak jego rosyjski ekwiwalent *якобы*, należy potraktować jako element negatywnie wartościujący.

Z całości zgromadzonego w tej części pracy materiału źródłowego wyłania się kilka jednostek, które ze względu na swój „prestż znaczeniowy” zasługują na osobny komentarz. Są to wyrazy i wyrażenia: *бес*, *библия*, *богочеловек*, *евангелие*, *крест*, *Люцифер*, *рай*, *смертный грех*, *спаситель* oraz *Христос*. Z analizy pochodzących z BAS oraz TSU definicji wynika, że w języku rosyjskim okresu radzieckiego uległy one poważnym deformacjom konotacyjnym. I tak na przykład wyraz *библия* miał oznaczać zbiór starożytnych mitów, *спаситель* – mitologicznego założyciela chrześcijaństwa, który rzekomo zbawił ludzkość, odkupiwszy jej grzechy, *евангелие* – część Biblii zawierającą legendarne opowieści z życia Chrystusa, natomiast *Христос* – mitycznego boga-człowieka. Wydaje się oczywistym, że w konfrontacji z obowiązującą wówczas ideologią szczególnie te jednostki nie mogły uniknąć reinterpretacji – denotują przecież takie pojęcia, które z punktu widzenia wszystkich kościołów chrześcijańskich (a więc i Cerkwi Prawosławnej) są przyjmowa-

---

⁵ Motyw ten jest znany nie tylko w kręgu kultury chrześcijańskiej – rozpowszechniony jest też w islamie oraz judaizmie (Awierincew, 1993: I, 39).

ne za fundamentalne. Podważenie ich autentyczności było równoznaczne z dyskredytacją samej religii chrześcijańskiej i w konsekwencji ułatwiało ateizację społeczeństwa. Pozostaje tylko pytanie, dlaczego podobnemu konotacyjnemu zniekształceniu nie uległ wyraz *Бог*⁶. Jego treść semantyczna odnosi się przecież do centralnego a zarazem nadrzędnego pojęcia – Istoty Najwyższej – na którym zostały ukształtowane i wokół którego skupiają się wszystkie inne pojęcia konfesyjne funkcjonujące zarówno w sferze chrześcijańskiego sacrum, jak i profanum. W hierarchii znaczeniowej podlegają mu desygnaty nawet takich jednostek leksykalnych jak *библия*, *крест*, *рай* czy *смертный грех* (a w pewnym sensie również *спаситель* i *Христос*), które – jak podkreślaliśmy wcześniej – tworzą fundamenty całej kultury chrześcijańskiej. Tak więc wyraz *Бог* w językowej świadomości każdego chrześcijanina (prawosławnego, katolika czy protestanta) zajmuje niewątpliwie najważniejsze miejsce. Pomimo to, w jego definicji pochodzącej z BAS nie zostały użyte jakiegokolwiek sformułowania (np. *мифический*, *легендарный*, *якобы* itp.), które mogłyby wnieść w jego znaczenie negatywne konotacje, por. *бог* – в древнейших религиях (политеистических) одно из высших стоящих над миром неземных существ; в монотеизме и идеалистической философии – некая высшая сила, верховное существо, стоящее над миром (по одним учениям – являющееся только творцом вселенной, по другим – также управляющее миром и оказывающее помощь при упрощении, молитве и т.п. (BAS, I, 525). Powyższa interpretacja słownikowa, wbrew oczekiwaniom, nie zawiera żadnych elementów wartościujących (jak np. w przypadku jednostek *спаситель*, *Христос*), które mogłyby wyrażać negację bądź też dyskredytację faktu istnienia Boga. Ciekawe, że takie elementy można odnaleźć w słowniku języka rosyjskiego wydanym bezpośrednio przed BAS, a mianowicie w TSU. Zgodnie z podanym przez to źródło opisem *бог* to „[...] верховное существо, стоящее будто бы над миром или управляющее им” (TSU, I, 159). Mamy tu do czynienia z diametralnie odmienną koncepcją, w której istnienie Boga zostaje jednoznacznie zakwestionowane przy pomocy określenia *будто бы* (przyp. odpowiednik polskiego ‘rzekomo’). Niestety,

---

⁶ Treść znaczeniowa tej jednostki została zdeprecjonowana poprzez zastosowanie w jej opisie małej litery, co szerzej będzie omawiane w dalszej części tego Rozdziału (zob. p. 4.2).

opierając się jedynie na opisie leksykograficznym tego wyrazu, trudno jednoznacznie stwierdzić, jakie tak naprawdę wyobrażenie o jego desygnacie mieli Rosjanie w okresie radzieckim. Czy w ich świadomości Bóg rzeczywiście funkcjonował jako bliżej niesprecyzowany, mistyczno-mitologiczny byt abstrakcyjny, legitymizujący jedynie sens istnienia religii chrześcijańskiej (tak, jak go opisuje TSU), czy też może wizja Boga mogła przybierać kształty bardziej realne (na co wskazuje definicja pochodząca z BAS) i zbliżać się do tej, jaka była rozpowszechniona jeszcze przed rewolucją?

Podsumowując powyższe rozważania, warto zadać pytanie, dlaczego właściwie określenia typu *легендарный, мифический, так называемый* i inne pojawiły się w definicjach analizowanej leksyki? W pierwszym odruchu może nasunąć się przypuszczenie, że za taki właśnie sposób leksykograficznej interpretacji słownictwa konfesyjnego są odpowiedzialni autorzy BAS oraz TSU, a więc bezpośrednio związane z ich edycją zespoły redakcyjne, ponieważ jak twierdzi A. Dąbrowska (1991: 92) „stosowanie sformułowań o wybitnie negatywnej konotacji [...] jednoznacznie negatywnie określa stosunek autora hasła do definiowanego zjawiska”. Wydaje się jednak, że takie wyjaśnienie problemu jest mocno uproszczone. W tym przypadku na ostateczny kształt słowników nie miał raczej wielkiego wpływu personalny obiektywizm bądź subiektywizm jego redaktorów. O deformacji pewnej ilości haseł słownikowych w badanych źródłach z całą pewnością rozstrzygnął fakt, że „autorytet dzieł encyklopedycznych wykorzystywany jest do celów propagandowych. Cele te realizuje się różnymi środkami – stosując odpowiednio nacechowane słownictwo w definicjach lub omówieniach [...]” (Dąbrowska, 1991: 98). A zatem BAS oraz TSU nie tylko rejestrowały zachodzące w ówczesnym języku rosyjskim zjawiska oraz zmiany, ale dodatkowo stały się narzędziem propagandy. Zostały bowiem wykorzystane do rozpowszechniania treści antyreligijnych oraz fałszowania semantyki niektórych „niewygodnych” z punktu widzenia ideologii pojęć. Niestety to, w jakim stopniu treść znaczeniowa badanych jednostek leksykalnych została zdeformowana jedynie na poziomie słownikowym, a w jakim jest adekwatna do rzeczywistego odbioru w językowej świadomości ówczesnych Rosjan, bez przeprowadzenia dodatkowych badań, które należałoby oprzeć na materiałach nieleksykograficznych (np. prasie czy literaturze pięknej), jest trudne do ustalenia.

W odniesieniu do języka rosyjskiego okresu radzieckiego zjawisko pejoratywizacji słownictwa konfesyjnego posiada charakter symptomatyczny. Należy je postrzegać jako przejaw ateistycznej propagandy oraz wynikającej z jej założeń tendencji do zgodnego z zasadami socrealizmu wyjaśniania i przedstawiania tych elementów życia społecznego, których istnienie, pozostając w konflikcie z oficjalną ideologią, mogło „zagrozić” dalszemu rozwojowi komunizmu. Nie wymaga komentarza fakt, że taki newralgiczny problem stanowiła wówczas religia, a zwłaszcza sfera kultury prawosławnej. Próbowano ją odrealnić, starano się jej nadać zupełnie inny wymiar – mniej rzeczywisty lub w ogóle nie związany z rzeczywistością, istniejący jedynie w ramach kulturowanej przez stulecia „irracjonalnej mistycznej fikcji”. Materiał egzemplifikacyjny wyraźnie pokazuje, że była ona poddawana naukowo-ateistycznej reinterpretacji oraz dyskredytowana. W konsekwencji miało to doprowadzić do jej całkowitej eliminacji. Dechrystianizacja społeczeństwa rosyjskiego była więc realizowana również na poziomie języka, co niewątpliwie musiało przyczynić się do jego zateizowania w wymiarze duchowym.

Na zakończenie warto odnotować, w jaki sposób analizowane słownictwo konfesyjne zostało zdefiniowane w słownikach języka rosyjskiego wydanych po rozpadzie Związku Radzieckiego. Okazuje się, że w większości z nich (zwłaszcza w tych najnowszych) nie podważa się już autentyczności desygnatów takich jednostek jak *Второзаконие*, *Евангелие* czy *Спаситель*, ponieważ w ich definicjach nie pojawiają się stosowane wcześniej deprecjonujące określenia *легендарный*, *мифический*, *так называемый* i inne.

1.2. Środki leksykalne typu: *буржуазный*, *враждебный*, *идеалистический*, *реакционный*, *суеверный*, *шовинистический*

Kolejną grupę negatywnie wartościujących środków leksykalnych stanowią nacechowane pejoratywnie określenia oraz wyrażenia: *буржуазный*, *в религиозном суеверии*, *по суеверным представлениям*, *в суеверных представлениях*, *враждебный*, *идеалистический*, *реакционный*, *фанатик*, *шовинистический*. Zostały one zaobserwowane w słownikowych definicjach następujących jednostek leksykalnych:

DAL/SCR	BAS
<i>анакоретъ</i> – пустынножитель, пустынникъ, отшельникъ, скитникъ (I, 16)	<i>анакорет</i> – 1. истор. религиозный фанатик, ведущий уединенный аскетический образ жизни, отшельник (I, 135)
—	<i>богоискательство</i> – 1. истор. реакционное течение среди русской интеллигенции начала XX века, искавшее примирения социальных противоречий в создании новой религии, которая должна была отвлечь трудящихся от классовой борьбы и от революции (I, 527–8)
<i>всевышній</i> – относящийся до Бога; сщ. Богъ (I, 263)	<i>всевышний</i> – 1. в идеалистическом понимании – стоящий над всем существующим (церк. – эпитет бога) (II, 820)
<i>ладанка</i> – сумочка с ладаномъ или какою либо святынею, носимая вмѣстѣ съ крестомъ на шеѣ (II, 232)	<i>ладанка</i> – небольшой мешочек с ладаном или каким-то талисманом, носимый на груди, по суеверному представлению, для предохранения от зла (VI, 23)
—	<i>мессианизм, мессианство</i> – 2. реакционное шовинистическое учение об особой роли данного народа в судьбах человечества (VI, 879)
<i>небо</i> – то выпрнее пространство, гдѣ, по нашимъ понятіямъ, пребываютъ вообще души умершихъ, тотъ свѣтъ, духовный міръ; также въ особенности, гдѣ души праведныхъ, окружаютъ Господа и ангельскія сонмища Его; рай, небесное царство, противоп. адъ (II, 502)	<i>небо</i> – 2. в религиозном суеверии – пространство, где обитают бог или боги, ангелы и святые, где находится рай и т.п. (VII, 138)

DAL/SCR	BAS
<i>пантеизмъ</i> – всебожие; обожа- ние природы, боготворенье все- го созданнаго, вмѣсто Создателя (III, 15)	<i>пантеизм</i> – 1. философское иде- алистическое учение, отождеств- ляющее бога с природой (IX, 121)
—	<i>персонализм</i> – 1. реакционное идеалистическое течение в совре- менной буржуазной философии, рассматриваемое личность пер- воосновой бытия (IX, 1054)
<i>столпникъ</i> – церк. название хри- стианскаго подвижника, который для удрученія плоти и для от- лученія отъ міра, пребывалъ на столпѣ (SCR, II, 478)	<i>столпник</i> – 1. религиозный фа- натик, отшельник, моливший- ся, стоя на небольшом столпе или затворяясь в тесной келье (XIV, 934)
—	<i>теизм</i> – 1. враждебное науке религиозное учение, утверждаю- щее, что мир создан и управля- ется богом, всемогущей лично- стью, обладающей разумом и во- лей (XV, 191)
<i>чертъ</i> – олицетворенье зла, врагъ рода человѣческаго; нечи- стый, некошный, черная сила, са- тана, діаволь, лукавый, лукань- ка, шатанъ, шутъ, шиликунъ, шишъ, шишига, отяпа, хохликъ, бѣсъ (IV, 597)	<i>черт</i> – 1. в суеверных представ- лениях – злой дух, обычно в об- разе человека, но с рогами, копы- тами и хвостом (XVII, 940–9)
<i>чудо</i> – всякое явленье, кое мы не умѣемъ объяснить по из- вѣстнымъ намъ законамъ приро- ды. <i>Богу всѣ чудеса доступны</i> (IV, 612)	<i>чудо</i> – 1. по суеверным представ- лениям – сверхъестественное яв- ление, вызванное волшебством (XVII, 1170–3)

Odnotowane w definicjach jednostek *анакорет*, *всевышний*, *ладан-ка*, *небо*, *пантеизм*, *столпник*, *черт* oraz *чудо* określenia typu *буржуазный*, *враждебный*, *идеалистический* są niewątpliwie elementami

nowymi. Powyższe zestawienie jasno dowodzi, że w przedrewolucyjnym języku rosyjskim nie wchodziły one w ich zakres znaczeniowy.

Jeśli chodzi o pozostałe wyrazy (por. *богосукательство, мессианизм, персонализм, теизм*), to rozpowszechniły się one najprawdopodobniej dopiero na przełomie XIX i XX wieku, dlatego też nie mogły być zarejestrowane ani przez DAL, ani też przez SCR oraz PCS. Warto je jednak włączyć do materiału egzemplifikacyjnego, ponieważ w BAS zostały zdefiniowane w identyczny sposób, jak jednostki *анакорет, всевышний* itd.

Analizę należy rozpocząć od zwrócenia uwagi, że analizowane tu środki opisowe nie powodują zasadniczych zmian w sygnifikatywnej strukturze definiowanego słownictwa konfesyjnego. Jeśli zestawimy ze sobą pochodzące z obu badanych źródeł dostępne opisy poszczególnych jednostek leksykalnych, z łatwością dostrzeżemy, że odsyłają one do tych samych obiektów rzeczywistości pozajęzykowej, np. *всевышний* – относящийся до Бога; сщ. Богъ (DAL) = стоящий над всем существующим (церк. – эпитет бога) (BAS). Nie będą jednak tożsame wartości konotacyjne tych jednostek, ponieważ ich desygnaty w BAS zostały zdyskredytowane bądź ideologicznie potępione za pomocą omawianych tu określeń. J. Korzeniewska-Berczyńska (1991: 3) takie środki interpretuje jako swoiste „słowa-etykiety klasyfikujące jednoznacznie ludzi oraz zjawiska”. W podobny sposób ich funkcję oraz semantyczno-stylistyczne właściwości rozumie też inny badacz problemu, E. N. Szyriajew (1997: 19), według którego charakteryzują się one niezwykle silnym ekspresywnym zabarwieniem, a pierwiastek wartościujący przejawia się w nich z dużym natężeniem. Są to zatem środki aksjologicznie kategoryzujące. Należy jednak podkreślić, że ich funkcja nie ogranicza się tylko i wyłącznie do ujemnie nacechowanego wartościowania pewnych treści, albowiem, jako etykiety językowe, posiadają one również zdolność maskowania rzeczywistego znaczenia określanych wyrazów. Doskonale to ilustruje zestawienie definicji badanych jednostek leksykalnych, jakie mamy w DAL/SCR oraz BAS. Oto kilka wybranych przykładów. Pierwsza z tych źródeł podaje, że wyraz *анакорет* oznacza pustelnika, samotnika, eremitę, natomiast w drugim jego zakres znaczeniowy zostaje rozbudowany o dodatkowy element *фанатик*, co nie tylko wpływa na zmianę jego konotacji (z neutralnych na negatywne), ale również odbiera wyrazistość posiadanej przez ten wyraz rzeczywistej wartości znaczeniowej.

Podobne zjawisko można zaobserwować, porównując, w jaki sposób w badanych słownikach została zinterpretowana jednostka *небо*. DAL informuje, że jest to przestrzeń, w której przebywają dusze zmarłych; tamten świat, raj, królestwo niebieskie itd., natomiast w BAS, obok zawartej w tej jednostce treści semantycznej, pojawiają się dodatkowe konotacje (ponownie negatywne), jakie narzuca wartościujący komponent *в религиозном суеверии*, który tak naprawdę rozmywa i czyni nieczytelnym jej prawdziwe, utrwalone przez kulturę prawosławną znaczenie konfesyjne. W identyczny sposób zjawisko to można byłoby prześledzić na przykładzie pozostałych egzemplifikacji.

Opisując specyfikę badanych środków językowych, należy podkreślić zasadniczą różnicę zachodzącą pomiędzy nimi a charakteryzowanymi wcześniej *легенда*, *легендарный*, *миф* czy *мифический*. W ich przypadku obecność bądź brak pierwiastka negującego był uzależniony od określonego kontekstu, ponieważ same w sobie nie zawierały one negacji i w związku z tym, jako wyodrębnione pozakontekstowe jednostki leksykalne, nie odznaczały się jakimś szczególnie wyraźnym stopniem ekspresji. Zupełnie inaczej powinny zostać potraktowane sformułowania *буржуазный*, *в религиозном суеверии*, *враждебный*, *идеалистический*, *по суеверному представлению*, *реакционный*, *фанатик* oraz *шовинистический*, ponieważ nawet jeśli umieścimy je poza jakimkolwiek kontekstem, to nadal będą wywoływać negatywne reakcje skojarzeniowe⁷. Wynika to z faktu, że określony ładunek ujemnej ekspresji jest w nie wbudowany niejako z natury (por. np. *враждебный* ‘wrogi’, *суеверный* ‘zabobonny, przesądny’, *фанатик* ‘fanatyk’, *шовинистический* ‘szowinistyczny’) i dlatego stanowi nieodłączny komponent ich struktury znaczeniowej. W związku z tym nie zachodzi tu potrzeba dokumentowania ich negatywnej wartości konotacyjnej. Oczywiście będzie też ich funkcja pejoratywizująca w definicjach słownictwa konfesyjnego.

Na osobną uwagę zasługuje jedynie ideologem *реакционный*, ponieważ jego i tak negatywny odcień znaczeniowy w języku rosyjskim okresu radzieckiego dodatkowo został zintensyfikowany poprzez nawiązania do ideologicznie wrogich, domniemych „fermentów” kontrrewolucyjnych, por. *реакционный* – 1. крайне консервативный, направленный к воз-

---

⁷ Nie dotyczy to jednostek *буржуазный* oraz *идеалистический*, które zostaną scharakteryzowane w dalszej części tego rozdziału.

врату старых или сохранению антидемократических, антипролетарских порядков, к подавлению революционного движения и всякого прогресса (TSU, III, 1303); 2. враждебный прогрессу, действующий в интересах реакции, [тzn.] активного сопротивления отживающих классов общественному прогрессу, выражающегося в подавлении демократических прав и свобод, в усилении борьбы с революционным движением (BAS, XII, 1054). Warto dodać, że chociaż we współczesnym (najnowszym) języku rosyjskim określenie to zachowało swoje pierwotne pejoratywne zabarwienie, to nie jest ono raczej stosowane w powszechnym użyciu, ponieważ wciąż jeszcze pokutują w nim silne ideologiczne reminiscencje z poprzedniej epoki i języka propagandy, w którym zresztą było notorycznie nadużywane.

Pewne zastrzeżenia co do faktu posiadania pejoratywnego nacechowania mogłyby budzić jednostki *буржуазный* oraz *идеалистический*, bowiem ich treść znaczeniowa przez współczesnego Rosjanina (abstrahując oczywiście od indywidualnych przypadków) nie jest raczej postrzegana przez pryzmat negacji. Można to wywnioskować na podstawie definicji tych wyrazów, jakie mamy w najnowszych źródłach leksykograficznych, por. *буржуазный* ← *буржуазия* – 1. класс капиталистического общества, владеющий средствами производства и существующий за счет доходов с наемного труда (BTS, 104); *идеалистический* ← *идеализм* – 1. одно из двух главных направлений в философии, утверждающее первичность духа, идеи, сознания, мышления по отношению к материи, природе, физическому бытию (BTS, 374). Jak widać, w ich opisie brak jakichkolwiek elementów wartościujących. Nie ulega jednak wątpliwości, że w okresie radzieckim jednostki te rzeczywiście odznaczały się negatywnymi konotacjami. Wyraźnie potwierdzają to pochodzące z TSU oraz BAS definicje słownikowe, por. *буржуазный* ← *буржуазия* – 1. в капиталистическом обществе – класс эксплуататоров, владеющих на правах частной собственности орудиями и средствами производства и извлекающий прибавочную стоимость посредством эксплуатации наемного труда (TSU, I, 206); 1. в капиталистическом обществе господствующий класс, владеющий средствами производства и живущий доходами эксплуатации наемного труда (BAS, I, 696); *идеалистический* ← *идеализм* 1. антинаучное, враждебное материализму, философское направление, ложно считающее основой всего существующего создание, дух, идею, а не материю (BAS, V, 40–41).

Nietrudno zauważyć, że wykładnikiem pejoratywnego zabarwienia jednostek *буржуазный* i *идеалистический* w przytoczonych definicjach są sztapnowe określenia i wyrazy (por. *антинаучный, в капиталистическом обществе, враждебный материализму, ложный, эксплуатация*) w badanym okresie charakterystyczne dla sloganów propagandowych, piętnujących między innymi „burżuazyjne formy wyzysku i ucisku społecznego” oraz demaskujących niepoprawne w świetle materializmu, kłamliwe ideologie, które miałyby działać na szkodę postępu i nauki radzieckiej. Jeszcze bardziej kategoryczne konteksty użycia tych jednostek (szczególnie pierwszej z nich⁸) można zaobserwować w ilustracjach słownikowych. Oto wybrane fragmenty pochodzące z TSU: *буржуазные националисты* (por. hasło *правый*), *буржуазный предрассудок* (por. hasło *предрассудок*), *продажность буржуазной прессы* (por. hasło *продажность*), *буржуазные журналисты протитутуируют* (por. hasło *протитутуировать*), *всякие мелкобуржуазные «идеалы» и «теории»* (por. hasło *развенчать*), *мелкобуржуазный террорист* (por. hasło *террорист*) i inne.

Powyższa analiza dowodzi, że również określenia *буржуазный* i *идеалистический* w języku rosyjskim okresu radzieckiego pod względem aksjologicznym nie były neutralne – posiadały silne właściwości pejoratywizujące. Pozostaje do ustalenia, jakie nowe konotacje wносиły one do struktury znaczeniowej definiowanych wyrazów. Pierwsze z nich, użyte w słownikowym opisie jednostki *персонализм* (por. *течение в буржуазной философии*) miało na celu odwołanie się do najbardziej podstawowych instynktów samozachowawczych, co zostało osiągnięte poprzez werbalną projekcję tej warstwy społecznej (tzn. burżuazji), od której przed rewolucją był uzależniony status materialny oraz warunki egzystencji dużej części społeczeństwa rosyjskiego. Wiadomo, że nie były one najlepsze, dlatego też określenie *буржуазный*, na zasadzie bezpośredniego skojarzenia odwołującego się do dominującej w poprzednim systemie klasy społecznej, rzeczywiście mogło wywoływać negatywne reakcje. Informuje ono też o miejscu desygnatu określanego wyrazu (tzn. personalizmu) wśród innych kierunków filozoficznych, jednak bardziej istotne

---

⁸ W całym czterotomowym słowniku D. N. Uszakowa określenie to (w różnych formach fleksyjnych) zostało użyte ponad 340 razy, co świadczy o jego wyjątkowym, przywilejowanym statusie w ówczesnym oficjalnym dyskursie.

jest to, że piętnuje jego przynależność do kręgu kultury zachodniej, oczywiście według dychotomicznego podziału komunizm – kapitalizm. Pełni zatem rolę silnie pejoratywizującego ekspresywizmu. Jeśli negacja treści znaczeniowej definiowanej przez to określenie jednostki została uzyskana poprzez nawiązanie do indywidualnej sfery emocjonalnej, to wykształcenie ujemnych konotacji wyrazów, w opisie których pojawia się sformułowanie *идеалистический* (por. wyrazy hasłowe *всевышний*, *пантеизм*, *персонализм*), było możliwe dopiero na poziomie ideologii – poprzez przedstawienie ich jako pojęć nie mieszczących się w ramach jedynie słusznego wówczas materializmu. Jak wiadomo, materialistycznej wizji świata była podporządkowana cała rzeczywistość radziecka, a zatem również sfera filozofii i funkcjonujące w jej obrębie pojęcia *пантеизм*, *персонализм* oraz *всевышний*. W badanym okresie wpisywały się one w schemat ideologicznie nacechowanej opozycji materializm – idealizm, która miała być ideologicznym rdzeniem dla wszystkich pojęć z zakresu filozofii (por. Kupina, 1995: 24). W opozycji tej „все немарксистские направления философии интерпретировались как идеалистические или субъективно-идеалистические и, следовательно, вредные, не имеющие права на существование” (Kupina, 1995: 24). Tak więc określenie *идеалистический* w definicjach analizowanych jednostek leksykalnych posiadało „uprawnienia” do negatywnego wartościowania i jednocześnie dyskwalifikowania treści, które mogłyby chociażby sugerować, że poza materialistyczną istnieją również inne teorie bytu⁹.

W odniesieniu do określeń *буржуазный*, *идеалистический* a także *реакционный* i *шовинистический* nasuwa się jeszcze jedna refleksja. Powszechnie wiadomo, że w okresie radzieckim szeroko wykorzystywano je w oficjalnej propagandzie. Miały one podsycać walkę klasową oraz budzić nienawiść wobec wrogów proletariatu (por. Kupina, 1995: 21–22). Szczególnie widoczne były w „zawodowym żargonie” aktywistów aparatu partyjnego oraz w języku mediów radzieckich, gdzie stanowiły pewnego rodzaju autonomiczne i zuniwersalizowane hasła-kłucze. Posiadając bardzo ostry, aby nie powiedzieć, agresywny wydźwięk emocjonalny, mogły zanegować dosłownie każdą treść pozostającą w konflikcie z oficjalną ideologią. Przyjmując, że największym zagro-

---

⁹ Używając sformułowania „materialistyczna teoria bytu”, mam na myśli podejście ontologiczne, które zakłada, że realnie istnieje tylko materia.

zeniem dla danej ideologii jest z reguły jakiś inny, alternatywny system poglądów, należy liczyć się z konsekwencjami ich ewentualnej konfrontacji. Wydaje się, że takie właśnie konsekwencje odzwierciedla przyjęty w BAS sposób definiowania analizowanych jednostek leksykalnych, z których większość (por. *богоискательство, мессианиззм, пантеизм, персонализм, теизм*) wyraźnie koncentruje się wokół światopoglądów, kierunków czy prądów nawiązujących do chrześcijańskiej myśli filozoficzno-teologicznej. Wprawdzie ze współczesnego punktu widzenia, fakt istnienia tych kierunków można by potraktować jako „niegroźny” przejaw niekomunistycznego wolnomyślicielstwa (tzw. *инакомыслия*¹⁰), jednakże mając świadomość tego, że wszelkie działanie rodzi się przeciw z myśli, nietrudno zrozumieć, dlaczego w okresie radzieckim zostały one poddane tak surowej krytyce. Stanowiły potencjalne zagrożenie dla nie uznającej konkurencji i nie tolerującej najmniejszego nawet sprzeciwu, jedynie słusznej, oficjalnej ideologii. Poza tym „inacomyslie, zgoda na jakąkolwiek niezależność myślową, na niezależność ducha, nie mieściła się w kanonie obyczajów władzy totalitarnej” (Korzeniewska-Berczyńska, 1991: 10).

Znamiennym dla okresu radzieckiego jest fakt, że określenia *идеалистический, реакционный, шовинистический* i inne piętnowały wówczas nie tylko sferę religii, ale mogły też negować elementy funkcjonujące w pozostałych obszarach życia społecznego. Potwierdzają to rezultaty badań przeprowadzonych przez N. A. Kupiną (1995), według której tego rodzaju środki były wykorzystywane jako swoiste ideologiczne kwalifikatory „niepoprawnych światopoglądowo” zjawisk ze sfery polityki, sztuki, filozofii oraz etyki.

Dziś ze zrozumiałych względów nie spotyka się już ich w leksyko-graficznym opisie słownictwa konfesyjnego. Zostały z niego usunięte, co spowodowało, że jednocześnie zneutralizowały się negatywne konotacje definiowanych przez nie wyrazów. O ile poza wszelką wątpliwością pozostaje powszechność ich użycia w języku oficjalnym (głównie w mediach i literaturze) okresu radzieckiego, to należy przypuszczać, że w ówczesnym języku potocznym nie rozprzestrzeniły się na taką skalę, choć zapewne nie były też zjawiskiem marginalnym, ponieważ społeczeństwo

---

¹⁰ W okresie radzieckim również i ta jednostka była nacechowana negatywnie (por. Sklariewska, 1998: 266).

poprzez środki masowego przekazu, szczególnie w warunkach państwa totalitarnego, świadomie bądź nieświadomie przejmuje z języka władzy pewną część wzorców oraz szablonów i z czasem zaczyna je traktować jako swoje własne.

1.3. Wyrażenie *служитель культа*

Do kolejnej grupy słownictwa konfesyjnego, posiadającego w okresie radzieckim pejoratywny odcień znaczeniowy, należy zaliczyć jednostki, których znaczenie w BAS zostało zdefiniowane za pomocą negatywnie nacechowanego wyrażenia *служитель культа*. Podstawowym celem analizy będzie ustalenie, kiedy i w jaki sposób pojawiło się ono w języku rosyjskim, zbadanie jego struktury znaczeniowej oraz wykazanie, że rzeczywiście posiadało pejoratywne właściwości wartościujące.

Wyrażenie *служитель культа* zaobserwowano w opisie następujących jednostek o charakterze konfesyjnym¹¹:

DAŁ	BAS
<i>духовенство</i> – сословіе священно- и церковнослужителей, церковная ієрархія, вообще люди духовнаго сана (I, 504)	<i>духовенство</i> – 1. служители религиозного культа (III, 1183–4)
<i>дьякон</i> – низшее духовное звание или санъ, помощникъ священника при служеніи (I, 439)	<i>дьякон</i> – 1. в православной церкви – служитель культа, имеющий первую степень священства; помощник священника (III, 1212)
<i>кмиръ</i> – собраніе священно- и церковнослужителей, весь причтъ церковный, собраніе причетниковъ и пѣвчихъ (II, 119)	<i>кмир</i> – 1. общее наименование служителей культа какой-либо церкви; церковный причт (V, 1036)

¹¹ Dodatkowe przykłady użycia wyrażenia *служитель культа* podaje jeszcze TSU, por. definicje jednostek: *богослужение, белое духовенство, дьячок, облачение, поп, рукоположить, святой отец, священнослужитель, скуфья, соборянин* oraz *церковнослужитель*. Nie są one uwzględnione w powyższym wykazie, ponieważ w BAS zdefiniowano je z pominięciem tego wyrażenia, w związku z czym w niniejszej pracy zostały zakwalifikowane do innych kategorii problemowych (zob. Indeks).

DAL	BAS
<i>отець</i> – почетъ, придаваемый всему духовенству, отъ іеродіакона до архимандрита, и отъ діакона до протоіерея (II, 724)	<i>отец</i> – б. название служителей культа, монахов (обычно присоединяется к имени или званию), а также обращение к ним (VIII, 1364–7)
<i>разстрига</i> – лишенный священнаго сана или монашества (IV, 50)	<i>расстрига</i> – 1. служитель религиозного культа, лишенный сана, или монах, лишенный монашества (XII, 843)
<i>священникъ</i> – іерей, пресвитеръ, попъ, рукоположенный служитель алтаря, совершающій св. тайны (IV, 162)	<i>священник</i> – 1. служитель культа православной церкви, по сану средний между дьяконом и епископом; ерей (XIII, 476)

Porównując podane w powyższym zestawieniu definicje słownikowe poszczególnych jednostek leksykalnych, z łatwością można dostrzec, że ich zakres znaczeniowy jest w dużej mierze podobny, a nierzadko identyczny. Nie można tu stwierdzić jakichś poważniejszych rozbieżności natury denotacyjnej, dlatego też zagadnienie to w dalszej części pracy nie będzie kontynuowane. Dają się natomiast pomiędzy nimi zaobserwować zasadnicze różnice konotacyjne, których leksykalnym nośnikiem w pochodzących z BAS definicjach jest wyrażenie *служитель культа*. Dalsza analiza wykaze, że w okresie radzieckim posiadało ono właściwości wartościujące i definiowanym wyrazom nadawało zabarwienie pejoratywne.

Powyższe zestawienie pokazuje, że wyrażenie *служитель культа* nie występuje w opisie leksykograficznym, jaki mamy w DAL. Nie zostało ono w tym źródle odnotowane również jako odrębna jednostka słownikowa (wyraz hasłowy). Nie można go więc zakwalifikować do tej warstwy słownictwa konfesyjnego, którego obecność w języku rosyjskim jest rezultatem wielowiekowego wpływu kultury prawosławnej. Stanowi ono raczej jeszcze jeden z językowych wytworów okresu radzieckiego, a jego pojawienie się w ówczesnym leksykonie rosyjskim należy wiązać z kształtowaniem się nowej oficjalnej nomenklatury oraz dys-

kursu propagandowego¹² (skąd zresztą przeszło do języka ogólnego). Za taką jego proveniencją przemawia szereg faktów historyczno-jezykowych.

Wyrażenia *служитель культа*, podobnie jak DAL, nie rejestrują też żadne inne przedrewolucyjne (szczególnie XIX-wieczne) źródła leksykograficzne. Nie pojawia się ono ani w pochodzących z tamtego okresu słownikach opisowych, ani nawet w sprofilowanych pod kątem terminologii prawosławnej leksykonach czy różnego rodzaju kompendiach wiedzy ogólnej. Należy jednak wziąć pod uwagę, że jest to łączliwy związek wyrazowy, a odnotowanie wszystkich tego typu formacji funkcjonujących w języku nie jest przecież możliwe. Praktyka leksykograficzna pokazuje, że większość z nich (szczególnie związki luźne oraz łączliwe) w opisie słownikowym zazwyczaj nie podlega rejestracji. Jakkolwiek wyjaśnienie to może znajdować uzasadnienie w odniesieniu do konstrukcji wielowrazowych, to zastanawia brak poświadczeń samego wyrazu *культ*. Pomimo że jest to formacja syntaktycznie jednoczłonowa, to podobnie jak i całe wyrażenie *служитель культа*, nie występuje w przedrewolucyjnych słownikach ogólnych. Wprawdzie pierwsze ślady jej użycia można odnaleźć już w II poł. XIX w.¹³, jednak brak poświadczeń w słownikach opisowych końca XIX i początku XX w. wskazuje na to, że nie zdążyła się ona jeszcze wtedy zadomowić w rosyjskim języku ogólnym. Stąd wniosek, że musiała się w nim rozpowszechnić dopiero w okresie radzieckim. Ciekawe, że również dla polszczyzny jest to wyraz stosunkowo młody. Według A. Bańkowskiego (2000: I, 852) po raz pierwszy został on odnotowany dopiero na początku XX wieku – w 1901 roku. Jeśli chodzi o pierwszy człon badanego związku wyrazowego (tzn. *служитель*), to jego pojawienie się w języku rosyjskim nie pozostawia większych wątpliwości – jest on cerkiewizmem, który został zapożyczony jeszcze w dobie staroruskiej¹⁴.

---

¹² O istnieniu takiego dyskursu wspomina m.in. badająca zagadnienie tzw. „drewnianego języka” F. Thom (1990: 106).

¹³ Rejestruje ją wydane w 1859 r. w Moskwie „Объяснение 1000 иностранных слов” (por. Szanski, 1982: VIII, 440).

¹⁴ Wskazuje na to sufiks *-тель*, strukturalnie kontynuujący wprawdzie ogólnosłowiański **telb*, jednak we wschodniej słowiańszczyźnie rozpowszechniony za sprawą języka staro-cerkiewno-słowiańskiego (por. Markow, 2001: 92).

Wyrażenie *служитель культа* odnotowuje dopiero słownik D. N. Uszakowa, por. ◇ *служители культа* – (офиц. нов.) – духовенство¹⁵ (TSU, I, 1545). W okresie radzieckim miało ono postać związku frazeologicznego, na co wskazuje obecność znaku ◇, w badanym źródle używanego do oznaczania frazeologizmów. Dla prowadzonych tu badań bardziej istotne jest jednak to, że zostało ono opatrzone kwalifikatorami chronologiczno-stylistycznymi *нов.* [новое] oraz *офиц.* [официальное]. Okazuje się, że można z nich odczytać informacje, które będą potwierdzać, że wyrażenie to posiadało pejoratywny odcień znaczeniowy.

Obecność kwalifikatora *нов.* świadczy o tym, że wyrażenie *служитель культа* w początkowej fazie okresu radzieckiego posiadało status neologizmu. Oznacza to, że najprawdopodobniej było ono nacechowane ekspresywnie, ponieważ znaczna część słownictwa, które do języka rosyjskiego weszło dopiero po rewolucji (lub jeszcze w czasie jej trwania), była ściśle związana z ówczesną nomenklaturą polityczną oraz propagandą¹⁶. Wspomina o tym N. A. Kupina (1995: 15), według której „[...] тоталитарный язык создает благоприятные условия для формирования, развития и обогащения семантической сферы политического. Об этом свидетельствует частотность пометы *полит.* и активное соединение ее с пометой *нов.* [...]”. Badaczka zwraca uwagę, że w okresie radzieckim nastąpił aktywny rozrost słownictwa politycznego, przy czym podkreśla też, że w praktyce opisu leksykograficznego często było ono sygnowane właśnie za pomocą kwalifikatora *нов.* Takie rozwiązanie zostało zastosowane również w przypadku wyrażenia *служитель культа*. Reasumując, jeśli w ówczesnym języku rosyjskim było ono nowym elementem leksykalnym, to z pewnością należało do kategorii słownictwa obsługującego radziecki dyskurs polityczny, który wobec spraw religii nie pozostawał przecież obojętny. Pozostając na usługach języka propagandy, wyrażenie to miało służyć piętnowaniu treści religijnych i pełniło podobne funkcje jak analizowane wcześniej określenia *буржуазный*, *идеалистический*, *шовинистический* i inne.

---

¹⁵ Identyczną definicję tego wyrażenia, ale już bez jakichkolwiek kwalifikatorów, podają pozostałe (późniejsze) radzieckie słowniki opisowe języka rosyjskiego.

¹⁶ Z przykładami tego typu jednostek można zapoznać się w pracach J. Korzeniewskiej-Berczyńskiej (np. 1991: 12–13). Oto niektóre z nich: *заклятый враг рабочего класса*, *злейший враг народа*, *кулацкий элемент*, *недорезанный* i inne.

Na przynależność wyrażenia *служитель культа* do środków wykorzystywanych w języku propagandy i zarazem na jego negatywny odcień znaczeniowy jeszcze wyraźniej wskazuje użyty w opisie słownikowym kwalifikator *офиц.* Jak podają sami autorzy TSU, w źródle tym miał on informować, że każde opatrzone nim hasło „свойственно языку правительственных актов, постановлений, официальных бумаг, официальных речей и т.п.” (TSU, I, XXVII). Utwierdza to w przekonaniu, że jednostki leksykalne oznaczane w TSU przez notę *офиц.* należały do słownictwa używanego w oficjalnej nomenklaturze. W badanym okresie do grupy tej zaliczało się również określenie *служитель культа*. Mając świadomość tego, jaki był stosunek oficjalnej nomenklatury do wszystkiego, co posiadało jakiegokolwiek powiązania z religią, nietrudno domyślić się, że nie mogło ono pozostać aksjologicznie neutralnym – musiało przejąć cechy innych podobnych mu jednostek wykorzystywanych w ówczesnym dyskursie propagandowym. Zresztą do pełnienia takiej właśnie funkcji wartościującej zostało powołane.

Kolejnego dowodu na to, że wyrażenie *служитель культа* miało wbudowane w swoją strukturę znaczeniową negatywne konotacje, może dostarczyć zbadanie wchodzącego w jego skład komponentu wyrazowego *культ*. Przed przystąpieniem do analizy tego wyrazu, warto przypomnieć, że samo wyrażenie w TSU zostało zakwalifikowane do kategorii związków frazeologicznych, a takie formacje nie podlegają podziałowi strukturalnemu, ponieważ ich znaczenia ogólne (końcowe) nie wynikają z sumy znaczeń wchodzących w ich skład komponentów. Należy jednak podkreślić, że wyrażenie *служитель культа* stanowi co najwyżej związek łączliwy, ewentualnie luźny, bowiem nie jest konstrukcją semantycznie niepodzielną, której stopień spistości byłby znaczny. Jest to o tyle istotne, że bez większej szkody dla jego treści znaczeniowej można go rozczłonować na odrębne komponenty leksykalne i przeprowadzić ich analizę. Oto jakie znaczenie posiadała w ówczesnym języku rosyjskim jednostka *культ*: 1. религиозное служение божеству / совокупность религиозных обрядностей (TSU, I, 1545). Niemalże identyczną definicję podaje również BAS (V, 1824). W podanym opisie najbardziej zastanawia obecność komponentu *божество*. Niestety nie da się precyzyjnie zidentyfikować jego desygnatu, ponieważ trudno tu ustalić, czy kult miałby oznaczać służenie jednemu Bogu (w chrześcijańskim rozumieniu tego słowa), czy też może któremukolwiek z mitycznych bóstw

greckich, rzymskich albo bożków słowiańskich? Wątpliwości te biorą się stąd, że – jak podają słowniki radzieckie – był on wówczas synonimiczny w stosunku do jednostki *бог*, por. *божество* – 1. то же, что бог (TSU, I, 164; BAS I, 527). Taka deformacja musiała zajść pod wpływem antyreligijnej propagandy, albowiem w kulturze prawosławnej, tak jak zresztą w całym świecie chrześcijańskim, zakres znaczeniowy tych dwóch wyrazów nigdy nie był tożsamy. Potwierdza to ich opis, jaki podaje między innymi DAL, por.: *Богъ* – Творецъ, Создатель, Вседержитель [...], Предвѣчное Существо, Создатель вселенной (DAL, I, 103), *божество* – божественность въ значеніи сущности божескаго естества, божественной истоты; олицетворенная сущность эта, Богъ по понятіямъ каждаго народа, а потому и языческій богъ или божокъ, идолъ, болванъ и всякій предметъ поклоненія (DAL, I, 107). Z powyższych definicji wynika, że jednostka *божество* jeszcze w przedrewolucyjnym języku rosyjskim werbalizowała przede wszystkim istoty ponadnaturalne, czczone w pierwotnych wierzeniach pogańskich oraz religiach politeistycznych. Jeśli chodzi o wyraz *Бог*, to był on zarezerwowany tylko i wyłącznie dla Istoty Najwyższej, czyli jedynego Boga. Można więc powiedzieć, że obecność jednostki *божество* w słownikowym opisie wyrazu *культ* świadczy o jego pejoratywnym charakterze, ponieważ informuje o podejmowanych w okresie radzieckim próbach utożsamienia czy też zuniwersalizowania sacrum chrześcijańskiego i sacrum pogańskiego. Dziś wiadomo, jakie były tego konsekwencje. Ujednolicenie tych dwóch kontrastujących ze sobą sfer doprowadziło do degradacji religii do postaci pogańskiego rytuału i tym samym spowodowało zepchnięcie jej do kategorii bezużytecznych anachronizmów (пережитков прошлого).

W odniesieniu do jednostki *культ* nasuwa się jeszcze jedno istotne spostrzeżenie. W jej strukturę znaczeniową jest wbudowany swego rodzaju pierwiastek mistyczny, co wynika z wywoływanych przez nią silnych skojarzeń z chronologicznie i kulturowo odległymi wierzeniami pogańskimi. Powszechnie wiadomo, że takie elementy jak mistycyzm i w ogóle cała pozamaterialna sfera rzeczywistości, jakkolwiek nie mogły współistnieć z marksistowskim materializmem, były w okresie radzieckim piętnowane jako reakcyjne, wsteczne i hamujące postęp naukowo-techniczny. Wobec tego również pojęcie kultu, jako jednego z takich elementów, musiało zostać poddane aksjologicznej obróbce. Do tych nielicznych przypad-

ków, w których zdołały się dla niego wykształcić (a właściwie zostały odgórnie przypisane) melioratywne cechy wartościujące, należy zaliczyć związane z osobą Stalina określenie *культ личности* (kult jednostki), chociaż i ono w pewnym momencie (okres chruszczowskiej odwilży) uległo ideologicznemu przewartościowaniu.

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że wyrażenie *служитель культа* jest jeszcze jednym zwerbalizowanym znakiem czasów radzieckich. Stanowiąc element językowej spuścizny tamtego okresu, pokutuje ono niestety w niektórych najnowszych źródłach leksykograficznych (np. w BTS), w których nadal jest stosowane w opisie słownictwa konfesyjnego. Wciąż też mianem *служителей культа* jest w nich określane chrześcijańskie duchowieństwo. W związku z tym, warto zadać pytanie, jakie asocjacje wywołuje ono współcześnie i czy zachowało swoje wcześniejsze konotacje? Mając na uwadze przemiany zachodzące w świadomości współczesnych Rosjan, jak również czynniki zewnętrzne, m.in. zniesienie cenzury, brak prześladowań religijnych czy w ogóle diametralną zmianę stosunku państwa do Kościoła i spraw wiary, teoretycznie można byłoby założyć, że ekspresywny wydzźwięk wyrażenia *служитель культа* uległ całkowitej neutralizacji. Wydaje się jednak, że nawet jeszcze dziś posiada ono spory ładunek negatywnej ekspresji, choć zapewne nie tak intensywny, jak w okresie radzieckim. Do wyciągnięcia podobnego wniosku skłania fakt, że w ostatnim czasie, prawdopodobnie ze względu na silne skojarzenia z poprzednią epoką, w języku Rosjan jednostka ta zaczęła się dezaktualizować¹⁷, o czym informuje OŻG (732), por. *служитель культа* – 1. то же, что служитель церкви (устар.). Jednocześnie jest ona wypierana przez inne wyrażenie, tym razem doprecyzowane (por. *служитель церкви*, a nie jakiegoś bliżej nieokreślonego *kultu!*) i oczywiście pozbawione ideologicznych nawarstwień.

---

¹⁷ Jest to proces, który się jeszcze nie zakończył. Można się o tym przekonać nawet bez specjalnych badań językoznawczych, przeglądając chociażby internetowe rosyjskie bądź tylko rosyjskojęzyczne serwisy wyszukiwawcze, które po otrzymaniu zapytania *служитель культа* wyświetlą nam przynajmniej kilkanaście tysięcy dokumentów z tym wyrażeniem, użytym w wypowiedziach (najczęściej negatywnych) dotyczących duchowieństwa prawosławnego.

2. Kwalifikator leksykograficzny *церк.*

„Kwalifikatory – jak pisał Doroszewski – służą do charakterystyki – w której niekiedy tkwi moment oceny – wyrazów hasłowych, ich znaczeń lub użyć pod względem [...] charakteru społeczno-środowiskowego [...]” (za: Miodunka, 1989: 240). A zatem czasami mogą one być nośnikiem emocjonalnego, subiektywnego stosunku nadawcy tekstu do desygnatu określanego wyrazu (por. Engelking, Markowski, Weiss, 1989: 305).

W okresie radzieckim takimi właściwościami odznaczał się stosowany w BAS oraz TSU kwalifikator *церк.* [церковное]. Analiza wykaże, że posiadał on wówczas zabarwienie negatywne i że we wspomnianych źródłach leksykograficznych deprecjonował treść znaczeniową definiowanych wyrazów.

Kwalifikator *церк.* jest derywatem utworzonym bezpośrednio od przymiotnika *церковный*, a pośrednio od rzeczownika *церковь*. Zbadanie jego struktury semantycznej i ewentualnych właściwości pejoratywizujących nie będzie zatem możliwe bez przeanalizowania jednostki wyjściowej, tzn. wyrazu *церковь*. Według TSU jest to „2. христианская организация, объединенная единством догматов и обрядов” (IV, 1221). Użyta w tym źródle definicja ma charakter silnie sformalizowany, albowiem posiada cechy tekstów i wypowiedzi tworzonych w nurcie oficjalnej nomenklatury. Cechy te będą jeszcze bardziej dostrzegalne, jeśli zestawimy ją z jej odpowiednikiem pochodzącym z DAL, por. „общество одноѡрцевъ, единовѡрцевъ, одноисповѣдниковъ, одной христианской вѣры” (IV, 573). Porównując te dwie interpretacje, z łatwością można zauważyć, że w TSU desygnat wyrazu *церковь* został sprowadzony do poziomu organizacji, a więc struktury sformalizowanej, której członkowie mają wspólne zadania, wspólny program działania oraz zasady współpracy. Natomiast z definicji odnotowanej w DAL wynika, że Cerkiew powinna posiadać charakter wspólnoty, a więc pewnej zbiorowości społecznej, która podobnie jak organizacja, rządzi się określonymi prawami i zasadami, jednakże w odróżnieniu od niej, odznacza się silną więzią wewnętrzną wynikającą ze wspólnych przekonań oraz uczuć jej członków. Nie ulega wątpliwości, że takim właśnie organizmem społecznym są wszelkie zbiorowości religijne, a więc i sama Cerkiew Prawosławna, która z pewnością nie powinna być traktowana jako organizacja. W przeciwnym wypadku zostanie ona pozbawiona swojego szczególnego wymiaru sakralności.

Należy oczywiście pamiętać, że Cerkiew to również składająca się z duchowieństwa instytucja. Stanowi ona jednak integralny komponent większej całości, tzn. wspólnoty wiernych i nie da się tej relacji odwrócić – wspólnota wiernych nie może być i nie jest częścią instytucji cerkiewnej. Reasumując, jeśli znaczenie badanego wyrazu w okresie radzieckim rzeczywiście było odbierane w taki sposób, w jaki je przedstawia TSU, to można mówić o jego przejściu do niższego pola semantycznego, czyli o pejoratywizacji.

Równie sformalizowaną deskrypcję jednostki *церковь* podaje BAS. W źródle tym została ona zdefiniowana w następujący sposób: „2. организация духовенства и верующих какой-нибудь из христианских религий или отдельных религиозных течений” (XVII, 672). Również i w tym przypadku pojawia się element leksykalny *организация*, który nie tylko wypacza rzeczywiste znaczenie wyrazu *церковь*, ale w połączeniu z jednostkami *духовенство* i *верующие* dodatkowo akcentuje podział ówczesnego społeczeństwa rosyjskiego na niewierzących i wierzących.

Negatywne konotacje analizowanej jednostki szczególnie wyraźnie podkreślają zawarte w artykule hasłowym przykłady użycia. Odnotowane w BAS oraz TSU ideologicznie nacechowane komentarze nie pozostawiają żadnych wątpliwości co do jej aksjologicznej oceny, por. „все современные религии и церкви, все и всяческие религиозные организации марксизм рассматривает всегда, как органы буржуазной реакции, служащие защите эксплуатации и одурманению рабочего класса. Ленин, т. 15, с. 371–372” (BAS, XVII, 672). W przytoczonej ilustracji kryje się subiektywna ocena między innymi reprezentujących różne wyznania Kościołów (w tym również prawosławnego), w kontekście światopoglądu marksistowskiego postrzeganych jako burżuazyjne siły reakcji, które z natury swojej miałyby działać na szkodę klasy robotniczej. Na pejoratywne zabarwienie jednostki *церковь* wskazuje również ilustracja pochodząca z TSU, por. „Отвести п.[ерковь] под клуб” (IV, 1221). Wprawdzie odnosi się ona do Cerkwi rozumianej nie jako wspólnota duchowieństwa i wiernych, a jako budowla sakralna, niemniej jednak dostarcza cennych informacji o tym, jakie dodatkowe asocjacje (poza już istniejącymi) mogły się wykształcić w odniesieniu do badanego wyrazu. Ilustracja ta posiada wymiar symboliczny – jest językowym znakiem tamtych czasów, bowiem odzwierciedla konkretny fakt z historii

Związku Radzieckiego, a mianowicie mającą wówczas miejsce bezpartonową sekularyzację obiektów sakralnych. Co ważniejsze, nie stanowi tylko i wyłącznie obiektywnej konstatacji faktu historycznego, ale jest również nośnikiem określonej treści o charakterze ateistyczno-propagandowym. Przedstawia upaństwowianie materialnych dóbr cerkiewnych jako zjawisko powszechne, nie budzące jakichkolwiek kontrowersji i mieszczące się w ramach nowych norm etyczno-moralnych oraz obyczajowych. Można z niej nawet odczytać, że w okresie radzieckim (a przynajmniej w jego początkowej fazie) stosowanie tego typu praktyk odbywało się za oficjalnym przyzwoleniem władz państwowych.

Powyższa analiza dowodzi, że dla wyrazu *церковь* w porewolucyjnym języku rosyjskim wykształciły się negatywne konotacje, przy czym miały one oczywiście charakter wtórny. Pozwala to wnioskować, że identyczne właściwości posiadał również powstały na jego bazie kwalifikator *церк.* W BAS został on zaobserwowany w opisie następujących jednostek leksykalnych¹⁸: *агнец* – 2. церк. четвероугольная часть просфоры – хлебная жертва в обряде причащения христианской церкви (I, 45), *акафист* – 1. церк. молитвенно-хвалебное песнопение; церковная служба, состоящая из этих песнопений (I, 71), *алтарь* – 1. церк. восточная возвышенная часть христианского храма, отделенная от центральной его части иконостасом (I, 99–100), *аминь* – 1. церк. истинно, верно, да будет так – заключительное слово молитв, проповедей и т.п. (I, 117), *анафема* – 1. церк. проклятие, т.е. отлучение от церкви (I, 134), *антихрист* – 1. церк. по учению христианской церкви противник Христа (I, 153), *архидиакон* – 1. церк. старший диакон из служащих при монастыре (I, 199), *архиепископ* – 1. церк. старший епископ (I, 199), *архиерей* – 1. церк. лицо, имеющее высшую степень священства, епископ (I, 199), *архимандрит* – 1. церк. титул настоятеля большого монастыря; также высшее звание монашеского лица (I, 199), *безгрешный* – 1. церк. не совершивший поступков, осуждаемых церковью и религиозно-нравственной моралью, не согрешивший (I, 333–4), *благовещение* – 1. церк. один из весенних христианских праздников, связанный с евангельским рассказом об извещении матери Христа о предстоящем его рождении

---

¹⁸ W tej części pracy nie podaję opisu z DAL, ponieważ przedmiotem analizy jest element, który w artykule hasłowym pozostaje poza definicją słownikową.

(I, 473), *богоматерь* – 1. церк. то же, что богородица (I, 528), *бogoотступничество* – 1. церк. отказ от религии, от веры в бога (I, 528), *богослов* – 1. церк. specjalista по богословию (I, 528), *богословие* – 1. церк. совокупность церковных учений о боге, догматах данной религии (I, 528), *богослужение* – 1. церк. церковная служба (I, 528), *богохульство* – 1. церк. брань, поношение бога или догматов веры (I, 529), *брат (братия)* – 4. церк. член религиозного братства, монах (I, 607–12), *великий пост* – 1. церк. самый продолжительный пост в году перед праздником пасхи (II, 140).

Kwalifikatorem *церк.* w BAS zostały opatrzone również inne jednostki, jednakże z uwagi na to, że przedmiotem analizy nie jest ich treść znaczeniowa, a sam kwalifikator, będą one podane z pominięciem definicji słownikowych: *венчать* (II, 158), *викарий* (II, 370), *владыка* (II, 433–4), *водосвятие* (II, 518), *воздвижение* (II, 551), *возглас* (II, 545–6), *всенощная* (II, 827), *гласы* (III, 131), *говеть (говенье)* (III, 190), *гомилетика* (III, 251), *дароносица* (III, 559), *дарохранительница* (III, 559), *дары святые* (III, 558), *дванадцатые (двунадесятые) праздники* (III, 572), *дева (Мария)* (III, 628), *деяния апостолов* (III, 761), *дохристианский* (III, 1074), *духовник* (III, 1180), *дух святой* (III, 1178), *духов день* (III, 1180), *евангелист* (III, 1222), *епархия* (III, 1264), *епископия* (III, 1264–5), *епископство* (III, 1264), *епитрахиль* (III, 1265), *ересь*, *еретик* (III, 1266–7).

Obserwacja powyższych egzemplifikacji skłania do zastanowienia się, dlaczego z tak obszernego słownika, jakim jest BAS, udało się wyekscerpować tak niewielką ilość jednostek (zaledwie 49 poświadczeń) opatrzonych kwalifikatorem *церк.*? Czy oznacza to, że ten pejoratywnie nacechowany środek opisowy był stosowany tylko w odniesieniu do jakiejś określonej grupy jednostek, wyselekcjonowanych na przykład ze względu na przynależność do takiej czy innej kategorii tematycznej? Okazuje się, że nie istniały żadne kryteria, które w BAS miałyby regulować użycie kwalifikatora *церк.* W zgromadzonym materiale źródłowym znalazły się bowiem nazwy tytułów hierarchii cerkiewnej (*архидиакон*, *архиепископ*, *архимандрит*, *викарий*), święt (*благовещение*, *воздвижение*, *духов день*), obrzędów (*водосвятие*) oraz naczyń liturgicznych (*дароносица*, *дарохранительница*). Pojawiają się w nim również pojęcia abstrakcyjne (*богословие*, *бogoотступничество*, *богохульство*, *ересь*), a nawet nazwy odnoszące się do najwyższej hierarchii niebieskiej

(*богоматерь, дева Марья, дух святой*). Eksploracja całego słownika pozwala natomiast stwierdzić, że ograniczony zakres użycia kwalifikatora *црк.* jest rezultatem zmian, jakie zostały zastosowane w konstrukcji tego źródła. Środek ten konsekwentnie pojawia się jedynie w pierwszych trzech tomach BAS (do jednostek rozpoczynających się na literę „e”), zaś w kolejnych czternastu woluminach już nie występuje. W związku z tym warto zadać pytanie, co mogło być bezpośrednią przyczyną wyeliminowania go z dalszego opisu. Aby dać na nie odpowiedź, należy przypomnieć chronologię powstawania poszczególnych części BAS oraz powiązać ją z historyczną faktografią ustalonych dat. Dwa pierwsze tomy były opublikowane w latach 1950–1951 (a więc jeszcze w końcowej fazie rządów Stalina), natomiast trzeci został wydany w 1954 roku (czyli tuż po jego śmierci). We wszystkich tych tomach kwalifikator *црк.* był jeszcze używany w opisie słownictwa konfesyjnego. Jeśli chodzi o pozostałe części słownika (t. 4–17), to prace nad nimi przebiegały już w okresie chruszczowskiej „odwilży” (1955–1965). Najprawdopodobniej to właśnie mająca wówczas miejsce liberalizacja antyreligijnej polityki państwa umożliwiła autorom BAS odejście od kwalifikatora *црк.* Gdyby nie posiadał on negatywnych właściwości wartościujących, nie zostałyby z tego źródła usunięty. Warto natomiast zaznaczyć, że w opisie leksyki konfesyjnej był on szeroko i konsekwentnie stosowany w TSU (we wszystkich 4 tomach). Ową konsekwencję można tłumaczyć tym, że TSU był wydawany wcześniej niż BAS – w latach 1935–1940, a zatem w szczytowym okresie prześladowań religijnych. Powyższe fakty historyczno-językowe nie tylko wyjaśniają, dlaczego ilość zarejestrowanych przez BAS jednostek leksykalnych zamyka się w zaledwie 50 poświadczeniach, ale też potwierdzają pejoratywny charakter użytego w ich opisie kwalifikatora.

Interesujące informacje do poruszanego problemu wnosi stwierdzenie jednego ze współtwórców BAS, F. P. Sorokoletowa. Wyjaśnia on, że „наличие [w BAS – przup. K. R.] таких помет, как «црк.», «старин.», «устар.» и «нов.» отражало ход исторического развития русского языка” (1998: 382). Ze sformułowania „przebieg historycznego rozwoju języka rosyjskiego” wynika, że badane środki (a wśród nich i kwalifikator *црк.*) w opisie słownikowym zostały użyte w celu zwrócenia uwagi na pewne zmiany, jakie zaszły w języku rosyjskim okresu radzieckiego. Można powiedzieć, że miały one oddawać stosunek określanych wyrazów do aktualnej normy stylistycznej, czyli informować o dynamice przemian

w zasobie leksykalnym. O ile jednak dla kwalifikatorów *старин.*, *устар.* oraz *нов.* jest to funkcja zupełnie naturalna, bo wynikająca ze znaczenia jednostek bazowych (por. старинное ‘starodawne, stare’, устарелое ‘przestarzałe’, новое ‘nowe’), to w przypadku kwalifikatora *церк.* funkcja ta posiada charakter wtórny. Sam w sobie nie zawiera on bowiem jakichkolwiek konotacji chronologicznych i tym samym nie powinien realizować się w opozycji nowe – zdezaktualizowane. Jeśli jednak w BAS środek ten rzeczywiście pełnił podobne funkcje, jak typowe noty chronologiczne (zwłaszcza te, wskazujące na dezaktualizację), to musiał posiadać właściwości pejoratywizujące, ponieważ wszystko, co było związane z Cerkwią i religią, kwalifikował jako przestarzałe.

Ostania uwaga dotyczy statusu kwalifikatora *церк.* w najnowszych źródłach leksykograficznych. Współcześnie jego obecność w słownikowym opisie leksyki konfesyjnej nie wywołuje już negatywnych skojarzeń o podłożu ideologicznym (co sygnalizuje m.in. W. G. Kostomarov, 1999: 159), a związane jest to oczywiście ze zmianami społeczno-politycznymi, jakie dokonały się w Związku Radzieckim na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego stulecia. Jeśli nawet czasami jest on odbierany jako środek aksjologicznie nacechowany pejoratywnie, to reakcja taka może mieć jedynie charakter czysto indywidualny i wynika z osobistych zapatrywań w sferze przekonań religijnych. Nie jest jednak podyktowana jakąś odgórnie narzuconą normą, czy chociażby mniej sformalizowanym uzusem. Dziś kwalifikator *церк.* nie posiada jakiegokolwiek subiektywno-pejoratywnego odcienia znaczeniowego, ponieważ w odróżnieniu od okresu radzieckiego, nie kwalifikuje treści religijnych jako ideologicznie niepoprawnych, oficjalnie niepożądanych czy wręcz zakazanych.

3. Parakwalifikatory

O tym, że leksyka konfesyjna w języku rosyjskim okresu radzieckiego mogła ulegać deformacjom konotacyjnym, informują występujące w jej opisie leksykograficznym rozmaite środki pejoratywizujące. W tej części pracy zostanie scharakteryzowana kolejna grupa takich środków. Będą to na pozór neutralne wyrażenia: *в православной религии, в православной церкви, в христианской религии, в христианском вероучении, в церковном обиходе, по учению христианской религии, по*

религиозным воззрениям, по религиозным верованиям, у верующих, у православных, у христиан. W BAS zostały one zaobserwowane w definicjach następujących jednostek leksykalnych:

DAL	BAS
<p><i>адъ</i> – адея, геена, тартаръ, бездна, преисподняя, тьма кромѣшная, печь огненная (I, 6)</p>	<p><i>ад</i> – 1. по некоторым религиозным верованиям – место мучений, предназначенное после смерти грешникам, представляемое христианской церковью как царство сатаны и падших ангелов (I, 49–50)</p>
<p><i>ангелъ</i> – существо духовное, одаренное разумомъ и волею (I, 16)</p>	<p><i>ангел</i> – 1. по учению христианской религии – вестник бога – особое сверхъестественное существо (изображающееся в виде юноши с крыльями) (I, 137)</p>
<p><i>благословеніе</i> – дѣйствиe по гл. благословлять ‘перекрестить, осѣнить крестомъ, иконою или десницей, съ поучениемъ и пожеланиями’ (I, 94)</p>	<p><i>благословение</i> – 2. в церковном обиходе и в старом быту – обряд произнесения над кем- или чем-либо молитвы с одновременным крестообразным осенением рукой, иконою и т.п. (I, 493–4)</p>
<p><i>Богородица</i> – Матерь Божія, Пречистая, Пресвятая Дѣва [...] (I, 105)</p>	<p><i>богородица</i> – 1. у христиан – наименование Марии, матери Иисуса Христа (I, 528)</p>
<p><i>душа</i> – бессмертное духовное существо, одаренное разумомъ и волею; в общемъ знач. человекъ съ духомъ и тѣломъ; в болѣе тѣсномъ: человекъ безъ плоти, безтѣлесный по смерти своей; в смыслѣ же тѣснѣйшемъ: жизненное существо человека, воображаемое отдѣльно отъ тѣла и отъ духа, и въ этомъ смыслѣ говорится, что и у животныхъ есть душа (I, 504)</p>	<p><i>душа</i> – 6. по религиозным воззрениям – нематериальное начало в человеке, составляющее сущность его жизни и отличающее его от животных (III, 1187)</p>

DAŁ	BAS
<i>Мессія</i> – Помазанникъ, обѣщанный Вѣтхимъ Завѣтомъ Искупитель, котораго вѣрующіе дождались во Христѣ, а евреи еще ждутъ (II, 321)	<i>мессія</i> – 1. в христианской религии – Христос, спаситель человечества от грехов (VI, 879)
<i>мученикъ</i> – церковью именуется такъ потерпѣвшихъ до смерти за Христа (II, 363)	<i>мученик</i> – 2. у христиан – канонизированный церковью святой, подвергшийся мучениям за веру (VI, 1397–8)
<i>поститься</i> – соблюдать, держать постъ, не ѣсть вовсе, или не ѣсть скороми, скоромнаго, а одно постное (III, 345)	<i>поститься</i> – 1. у верующих – соблюдать посты, воздерживаться от скоромной пищи (X, 1543)
<i>престолъ</i> – [...] въ церкви, столикъ въ алтарѣ передъ царскими вратами, на коемъ совершается таинство Евхаристіи (III, 396)	<i>престол</i> – 3. в христианской церкви – столик в алтаре храма, предназначенный для совершения некоторых религиозных таинств (XI, 293–4)
<i>преставленье свѣта</i> – кончина міра, переворотъ въ земной вселенной, ожидаемый по пророчествамъ (III, 396)	<i>светопреставление</i> – 1. в христианском вероучении – конец, гибель мира (XIII, 349)
<i>святки</i> – время отъ Рождества до Крещенья (IV, 161)	<i>святки</i> – 1. у православных – праздничное время от рождества до крещения (XIII, 468)
<i>святой</i> – о человѣкѣ: непорочный и угодный Богу, первообразъ человѣка (IV, 161)	<i>святой</i> – 4. в христианской религии – проводивший жизнь в служении богу и признанный церковью после смерти покровителем верующих (XIII, 468–71)
<i>серафъ, серафимъ</i> – названье одного изъ высшихъ ангельскихъ чиновъ; серафимы изображаются шестикрыльми (IV, 174)	<i>серафим</i> – 1. в иудейской и христианской религии – ангел высшего чина, изображаемый шестикрылым (XIII, 666)

DAL	BAS
<i>сборное воскресенье</i> – недѣля православія, воскресенье первой недѣли великаго поста (IV, 141)	<i>соборная неделя, соборное воскресенье</i> – 1. в православии – первая неделя, первое воскресенье великаго поста (XIII, 239)
<i>страстотерпецъ</i> – црк. мученикъ (IV, 336)	<i>страстотерпец</i> – 1. у христиан – мученик, пострадавший из-за религиозных убеждений (XIV, 999–1000)
<i>Троицынъ-день</i> – праздникъ Св. Троицы, установленный церковью въ честь и память этого догмата (dogmatu Trójcy – przyp. K. R.) (IV, 431)	<i>троицын день</i> – 1. у христиан – праздник в честь троицы, празднуемый в 50-й день после пасхи (XV, 993)
<i>христосоваться</i> – цѣловаться радостно потрижды со встрѣчными, на праздникъ Пасхи, привѣтствуя словами: Христось воскресь! на что тотъ отвѣчаетъ: воистину воскресь! (IV, 565)	<i>христосоваться</i> (<i>христосование</i>) – 1. у православных – целоваться троекратно, поздравляя с праздником пасхи (XVII, 477)
<i>царскія врата, двери</i> – въ церкви, среднія въ иконостасѣ, къ престолу (IV, 571)	<i>царские ворота (врата), царские двери</i> – 1. в православной церкви – главный вход в алтарь (XVII, 547)
<i>экзаρχъ</i> – архіепископъ, управляющий церквами отдѣльной области (IV, 663)	<i>экзаρχ</i> – 3. в православной церкви – глава отдельной церковной области или самостоятельной церкви (XVII, 1739)

Przed przystąpieniem do analizy materiału należy wyjaśnić, według jakiego kryterium odnotowane w nim wyrażenia (*в православной религии, в православной церкви* itp.) zostały zakwalifikowane do osobnej grupy problemowej. Nie stanowią one zasadniczej części badanych definicji, ponieważ są od nich odseparowane myślnikami. Nie są więc z nimi tak silnie zintegrowane, jak na przykład prezentowane wcześniej określenia *враждебный, легендарный, мифический* i inne, które z re-

guły były wbudowane w definicje. Skłania to do potraktowania ich jako pewnego rodzaju kwalifikatorów, zwłaszcza że na taką właśnie funkcję wskazuje szereg posiadanych przez nie cech. Po pierwsze – informują one o ograniczonym zakresie występowania desygnatów definiowanych wyrazów, a zatem nie należą do podstawowej (semantycznej) części opisu, po drugie – w artykułach hasłowych z reguły są usytuowane zaraz po wyrazach hasłowych (jak np. kwalifikator *церк.*), i, po trzecie – w opisie słownictwa konfesyjnego nie pojawiają się sporadycznie, a podobnie jak standardowe kwalifikatory, z pewną regularnością. Te właściwości analizowanych wyrażen pozwalają na zakwalifikowanie ich do kategorii formalnych środków leksykograficznych, choć oczywiście nie będą one typowymi kwalifikatorami słownikowymi. W dalszej części pracy będziemy je nazywać parakwalifikatorami¹⁹.

Obecność wyrażen *в православной церкви, у верующих* itp. w opisie leksyki konfesyjnej należy rozpatrywać wieloaspektowo, bowiem z jednej strony wskazują one na przynależność desygnatów określanych jednostek do sfery religii, z drugiej zaś podkreślają ich ideologiczną odrębność (obcość). Na ich pejoratywne zabarwienie zwraca uwagę między innymi G. N. Sklariewskaja (2002: 25–26), która uważa, że w okresie radzieckim były one opieczętowane klauzulą „nie nasz”, „obcy”, „wrogі”, „ich”. Takі punkt widzenia jest w pełni uzasadniony, ponieważ w tamtym czasie wpisywały się one w schemat dychotomicznej, ideologicznie motywowanej opozycji *my – oni*²⁰, na której przeciwnych biegunach miały znaleźć się treści zgodne oraz nie odpowiadające światopoglądowi komunistycznemu. We wspomnianej opozycji środki te przyjmowały oczywiście status jednostek nacechowanych negatywnie.

Powyższe spostrzeżenia mają charakter teoretyczny, dlatego też wymagają empirycznej weryfikacji. Udowodnienie, że analizowane parakwalifikatory w okresie radzieckim rzeczywiście były nacechowane pejoratywnie, wymaga przeprowadzenia dodatkowych badań. W tym celu zostanie przeanalizowany słownikowy opis (definicje oraz ilustracje) tworzących

---

¹⁹ W polskiej literaturze językoznawczej nazywane są one również kwalifikatorami wewnętrznymi (por. np. Sobczykowa, 1994: 130).

²⁰ Istnienie takiej opozycji odnotowują zarówno językoznawcy rosyjscy (por. Jermakowa, 1997: 145), jak i zachodni badacze języka rosyjskiego okresu radzieckiego (por. Thom, 1990: 13).

je jednostek, tzn. *верующий*, *православие*, *религия*, *христианство*, za wyjątkiem wyrazu *церковь*²¹.

верующий

Należy przyznać, że interpretacja znaczenia jednostki *верующий* zarówno w TSU, jak i w BAS bezpośrednio nie wskazuje na jakiegokolwiek deformacje semantyczne bądź konotacyjne, por. „признающий существование бога, религиозный человек” (TSU, I, 256) oraz „религиозный человек” (BAS, II, 165). Dokładniejsza analiza pierwszej z podanych definicji pozwala jednak na uchwycenie negatywnych konotacji, które pośrednio uwidaczniają się w jej znaczeniowo centralnym komponencie – w wyrazie *бог*. Według TSU miał on oznaczać ‘верховное существо, стоящее будто бы над миром или управляющее им’ (I, 159). Z przytoczonej definicji wynika, że Bóg jest istotą nierealną, wyimaginowaną (o czym świadczy określenie *будто бы*), a zatem i sama wiara w Niego musi być nieracjonalna. W konsekwencji ci, którzy tę wiarę w jakiś sposób pragną przejawiać czy wyznawać (tzn. *верующие*), muszą liczyć się z brakiem aprobaty dla swojego światopoglądu, a nawet narażają się na śmieszność. Negatywne nacechowanie wyrazu *верующий* zdradza również odpowiednia, niewątpliwie sugestywna ilustracja słownikowa, por. „в Теркине в последние годы совсем засохли призывы верующего. Больше пяти лет он не бывал у исповеди. Его чувство отворачивалось от всего церковного” (BAS, II, 165). Zaprezentowany fragment wydaje się pokazywać „naturalną” drogę ewolucji wierzącego (praktykującego) niegdyś Rosjanina, dziś – „człowieka radzieckiego”, który stopniowo odchodzi od wiary i w konsekwencji staje się ateistą.

православие

Podobnie jak jednostka *верующий*, również i ten wyraz w okresie radzieckim funkcjonował w takiej postaci znaczeniowej, jaką posiadał w przedrewolucyjnym języku rosyjskim, por. „разновидность христианской религии, вероисповедание, перешедшее из Византии в древнюю Русь при крещении ее и бывшее официальной религией в царской России” (TSU, III, 696). W taki sam sposób został on scharakteryzowany w BAS. Można zatem uznać, że jego treść znaczeniowa nie uległa

---

²¹ Jednostka *церковь* została scharakteryzowana w p. 2 niniejszego rozdziału.

żadnym przekształceniom. Nie oznacza to jednak, że w nienaruszonej postaci zachowały się również jego pierwotnie neutralne (a nawet nacechowane dodatnio) konotacje konfesyjne. Pejoratywne nacechowanie tej jednostki podkreśla bowiem pochodząca z dzieł Lenina, przesycona duchem ideologii marksistowskiej ilustracja słownikowa, por. „Православие и самодержавие – основные устои мракобесов царской России” (TSU, III, 696). W carskiej Rosji prawosławie rzeczywiście legitymizowało ideę samowładztwa (самодержавия) i dlatego było z nią nierozdzielnie związane. Dla tych właśnie podstawowych filarów, na których opierał się ustrój przedrewolucyjnego państwa rosyjskiego, propaganda radziecka wykreowała taki obraz, zgodnie z którym były one źródłem i symbolem zacofania.

религия

Znaczenie tej jednostki leksykalnej w TSU, zostało zinterpretowane w następujący sposób „взгляды и представления, основанные на мистике, на вере в чудодейственные силы и существа” (III, 1334). Przytoczony tu opis, a konkretnie jego dwa elementy, tj. *взгляды, основанные на мистике* oraz *вера в чудодейственные силы* jednoznacznie określają status religii, sugerując jej ewentualne istnienie tylko w sprzecznej z ideologią marksistowską sferze rzeczywistości nadprzyrodzonej, można powiedzieć – w kategoriach abstrakcji. Pejoratywne konotacje wyrazu *религия* są dostrzegalne również w definicji pochodzącej z BAS, który w podobnym stopniu jak TSU interpretuje jego znaczenie w wyrażonym subiektywizmem: „несовместимые с научным миропониманием взгляды и представления, основанные на убеждении в существовании божественных сил, управляющих миром” (XII, 1199). Na negatywne nacechowanie tej jednostki ewidentnie wskazują też precyzyjnie dobrane, „ideologicznie poprawne” ilustracje, po raz kolejny nawiązujące do wypowiedzi Lenina: „религия есть один из видов духовного гнета, лежащего везде и повсюду на народных массах, задавленных вечной работой на других, нуждой и одиночеством” (TSU, III, 1334) oraz „Как орудие порабощения трудового народа, религия еще существует и, как таковое орудие, еще играет свою позорную, злую и бесчеловечную роль” (BAS, XII, 1199). Podane przykłady użycia nie pozostawiają wątpliwości co do tego, że religia była wówczas postrzegana jak źródło wszelkiego ucisku oraz prowadzącego do alienacji

duchowego i fizycznego zniewolenia mas. Podsumowaniem treści wypływających z powyższych ilustracji może być konstatacja N. A. Kupiny (1995: 28), według której „иллюстрации значения слова *религия* способствуют формированию оценочного восприятия всего религиозного как чуждого, вредоносного, разрушительного. Знаменитое изречение К. Маркса «Религия есть опиум народа» в интерпретации В. И. Ленина исключает религию из сферы духовной жизни народа и становится самостоятельной идеологемой”.

христианство

Jak podają wykorzystane w badaniach źródła leksykograficzne, w porewolucyjnym języku rosyjskim również i ten wyraz został poddany ideologicznej reinterpretacji. TSU definiuje jego znaczenie w następujący sposób: „религия, в основе которой лежит культ мифического Иисуса Христа как богочеловека” (IV, 1189). W podanym opisie zwraca uwagę wyrażenie *мифический Иисус Христос*, które osobę Chrystusa przedstawia jako postać mityczną. Nietrudno się domyśleć, że zakwestionowanie faktu jego istnienia miało na celu udowodnienie, że u źródeł chrześcijaństwa leży nie rzeczywista istota nadprzyrodzona Bóg-Człowiek, a jakieś mityczne, a więc nierealne bóstwo. Z podobnymi konotacjami wyrazu *христианство* można się zetknąć również w pochodzącej z BAS, przesyconej treściami ideologicznymi: ilustracji „особенно пагубное влияние на рост культуры имело христианство, наполнившее мир демонами, в которых оно превратило древних, созданных человеком человекоподобных богов” (XVII, 471). W cytowanym fragmencie informację o zdeprecjonowanym charakterze jednostki *христианство* można odczytać w kilku miejscach. Po pierwsze – kwestionuje ona niewątpliwie ważną rolę, jaką chrześcijaństwo odegrało w tworzeniu kultury większości narodów europejskich, po drugie – sugeruje jakoby chrześcijaństwo wywodziło się z religii politeistycznych i jakoby samo taką religią było, po trzecie – porównuje chrześcijaństwo do wierzeń okultystyczno-demonicznych. Takie wyobrażenie o religii chrześcijańskiej, jakie przekazują wykorzystane w badaniach słowniki, stawia ją na jednej płaszczyźnie z pierwotnymi wierzeniami pogańskimi, mitami oraz zabobonami. Dodatkowe informacje o zakresie znaczeniowym analizowanego wyrazu można również wydobyć z hasła *христианский социализм*. Zgodnie z definicją podaną przez BAS, ozna-

czało ono wrogi radzieckiemu komunizmowi nurt społeczno-polityczny, ukształtowany na wykluczających się wspólnie podstawach ideologicznych, por. „буржуазное общественно-политическое течение, стремящееся сохранить влияние буржуазии и церкви на отдельные слои рабочих обманной проповедью близости идей христианства и социализма” (XVII, 471). Definicja ta ujawnia nową cechę desygnatu oznaczanego przez jednostkę *христианство*, a mianowicie – przedstawia go jako źródło potencjalnego zagrożenia dla socjalizmu, płynącego ze strony burżuazji i Cerkwi.

Powyższa analiza potwierdza zasadność sformułowanego na wstępie założenia, że parakwalifikatory w *православной религии*, w *православной церкви*, w *христианской религии* i inne odznaczały się pejoratywnym zabarwieniem i że w opisie słownikowym wskazywały na negatywne konotacje definiowanej leksyki konfesyjnej, skoro identyczne właściwości posiadały bazowe dla nich jednostki *верующий*, *православие*, *религия*, *христианство* oraz *церковь*.

Według N. A. Kupiny (1995: 29) podstawowym zadaniem tego typu środków w radzieckich źródłach leksykograficznych (a więc i w BAS) było „[...] выявление идеологической точки зрения, от которой читателю Словаря следует отмежевываться”. I rzeczywiście, jeśli przyjrzeć się opisowi którejkolwiek z podanych we wcześniejszym zestawieniu jednostek, można dostrzec, że występujący w nim nacechowany pejoratywnie parakwalifikator spełnia taką właśnie funkcję. Na przykład w opisie wyrazu *мессия* (przyp. в христианской религии – Христос, спаситель человечества от грехов) wysunięte na pierwszy plan wyrażenie w *христианской религии* z góry narzuca pewne ostrzeżenie (informację o zakresie użycia) w stosunku do treści, jaką przekazuje zasadnicza część definicji, tzn. Христос, спаситель человечества от грехов.

Obecność badanych parakwalifikatorów w definicjach leksyki konfesyjnej pośrednio świadczy również o stratyfikacji ówczesnego społeczeństwa rosyjskiego pod względem wyznawanej orientacji (anty)religijnej. Wyraźnie odsyłają one do sfery, która w okresie radzieckim pozostawała na uboczu życia społecznego. Tak dokładne określenie zakresu użycia wyrazów *богородица*, *душа*, *мессия* czy *мученик* można oczywiście tłumaczyć dążeniem autorów BAS do jak najbardziej precyzyjnego ich opisu. Wydaje się jednak, że chodziło tu raczej o wyeksponowanie

(a właściwie napiętnowanie) tego typu jednostek ze względu na ich ideologiczną obcość czy niepoprawność. Wniosek ten potwierdzają definicje pochodzące ze słownika W. I. Dala, w których parakwalifikatory *в православной церкви* czy *в христианской религии* lub formacje do nich podobne nie występują w ogóle²². Brak w DAL tego typu określeń należy tłumaczyć tym, że w przedrewolucyjnych źródłach leksykograficznych nie zachodziła potrzeba ich stosowania. Rosja była wówczas krajem, w którym religia (prawosławna) stanowiła jeden z trzech podstawowych filarów oficjalnej doktryny państwowej *самодержавие – православие – народность*. Można więc przyjąć, że w kontekście wcześniej opisywanej opozycji *my – oni*, u nas – u nich, wierząca część społeczeństwa (podobnie, jak samo prawosławie) zajmowała miejsce uprzywilejowane, bowiem należała do zdecydowanej większości. Dlatego też eksplikacje typu *богородица – у христиан – наименование Марии, матери Иисуса Христа* czy *мессия – в христианской религии – Христос, спаситель человечества от грехов* stanowiłyby wówczas niepotrzebną nadinterpretację, a nawet mogłyby być odebrane nieprzychylnie. Dowodzi to, że wykorzystane w BAS parakwalifikatory, pomijając ich właściwości wartościujące, odzwierciedlają istniejący w okresie radzieckim dychotomiczny podział społeczeństwa na ateistów oraz wierzących.

Analiza materiału egzemplifikacyjnego pozwala na sformułowanie jeszcze jednego wniosku. W pochodzącym z BAS opisie zarysowuje się pewnego rodzaju dysonans pomiędzy subiektywno-pejoratywizującą funkcją wyrażen *в православной религии*, *в православной церкви*, *в христианской религии* i innych a obiektywną (prawidłową) interpretacją znaczeń definiowanych przez nie jednostek leksykalnych. Opierając się na zestawieniu DAL/BAS, można stwierdzić, że struktura semantyczna wyrazów *богородица*, *душа*, *мессия* czy *мученик* nie została w jakikolwiek sposób zdeformowana, co zapewne wynika z tego, że dostatecznym n●śnikiem i jednocześnie wskaźnikiem posiadanych przez nie negatywnych konotacji były towarzyszące im parakwalifikatory.

W podsumowaniu warto zwrócić uwagę, że badane środki opisowe pojawiają się również w najnowszych rosyjskich słownikach języka

---

²² Takich elementów opisowych (za wyjątkiem kwalifikatora *церк.*) nie stosuje też żaden z przedrewolucyjnych słowników Akademii Rosyjskiej.

rosyjskiego. Współcześnie jednak nie posiadają pejoratywnych właściwości wartościujących, ponieważ podobnie jak w przypadku kwalifikatora *уерк.*, nie wskazują już na przynależność do niewłaściwej orientacji ideologicznej, a jedynie informują o zakresie występowania desygnatów definiowanych wyrazów.

4. Środki graficzne: *cudzysłów* oraz *mała litera*

Analizując sposoby deformacji leksyki konfesyjnej, należy zwrócić uwagę na stosowane w badanych źródłach leksykograficznych negatywnie wartościujące środki graficzne. W zgromadzonym materiale taką właśnie funkcję pełniły cudzysłów oraz małoliterowa notacja nazw własnych.

Na wstępie zostaną przedstawione pewne ogólne spostrzeżenia teoretyczne na temat cudzysłowu i małej litery (jako wariantu grafemowego dużej litery). W porównaniu do charakteryzowanych wcześniej pejoratywnie nacechowanych wyrażen, kwalifikatorów i parakwalifikatorów, reprezentują one zupełnie odmienną kategorię nośnika informacji, ponieważ same w sobie nie zawierają jakiegokolwiek treści semantycznej²³. Nie oznaczają przecież żadnych realnych bytów materialnych, ani też pojęć abstrakcyjnych, co więcej – nie są predysponowane do pełnienia chociażby takich najprostszych funkcji denotujących, do jakich w większości języków naturalnych zostały powołane pojedyncze litery. Inaczej mówiąc, nie są przyporządkowane żadnym potencjalnie istniejącym w rzeczywistości pozajęzykowej desygnatom. Brak właściwości denotacyjnych cudzysłowu oraz małej litery posiada bezpośredni związek z tym, że w stosunku do obsługujących systemy fonetyczne znaków graficznych są one tworamii wtórnymi, chronologicznie dużo późniejszymi²⁴. Pomimo jednak tego, że w ich strukturę nie jest wpisana jakakolwiek wartość semantyczna, w językowej świadomości zapewne wszystkich współczesnych cywilizowanych społeczeństw (a więc i społeczeństwa rosyjskiego), po-

---

²³ Mała litera, jako znak pozbawiony wartości znaczeniowej, jest tu oczywiście rozpatrywana jedynie w kategorii jednego z dwóch wariantów grafemowych określonej litery-inwariantu.

²⁴ W rosyjskiej praktyce piśmienniczej cudzysłów pojawił się dopiero pod koniec XVIII w. (por. Szapiro, 1974: 16–17), natomiast próby rozgraniczenia grafemowego liter na dużą i małą sięgają końca XVII w. (por. Podolskaja, 1994: 50).

sługujących się pisemnymi odmianami języków, utrwaliły się one jako nośnik różnego rodzaju treści metainformacyjnych (por. Grybosiova, 1989: 329). Czasami bowiem środki te umożliwiają rozgraniczenie pod względem znaczeniowym bądź konotacyjnym tożsamy graficznie leksykalnych elementów języka, jak również sprzyjają tworzeniu nowych kontekstów ich użycia. Ich różnicującą funkcję doskonale egzemplifikują chociażby takie pary wyrazów jak: *Bóg* – czyli jedyna Istota Najwyższa w religiach monoteistycznych oraz *bóg* – jako jedna z takich istot w wierzeniach politeistycznych, *święty* – w znaczeniu dosłownym, konfesyjnym oraz „*święty*” – w użyciu przenośnym, w tym przypadku – antonimicznym w stosunku do podstawowego konfesyjnego.

Po tej krótkiej, ograniczonej do ogólnych wiadomości charakterystyce, zostanie przeanalizowany zgromadzony materiał źródłowy, który pokaże, w jaki sposób cudzysłów oraz mała litera w opisie słownikowym mogły deprecjonować słownictwo konfesyjne.

4.1. Cudzysłów

Cudzysłów w języku rosyjskim na przestrzeni ostatnich kilkudziesięcioleci był i nadal jest używany w trzech podstawowych przypadkach: po pierwsze – do wyróżnienia mowy niezależnej, cytatów, tytułów oraz niektórych nazw własnych, po drugie – po to, by podkreślić, że założone w danym kontekście znaczenie wyrazu ma odbiegać od podstawowego i że posiada charakter przenośny, metaforyczny, oraz, po trzecie – w celu wyrażenia ironii, negatywnej oceny oznaczanego pojęcia, jak również zakwestionowania autentyczności odpowiadającego mu w rzeczywistości pozajęzykowej desygnatu (por. Szwarckopf, 1974: 201–204). Uściślając ostatnią z podanych tu funkcji, warto dodać, że wiąże się z nią problem modalności, czyli stosunku nadawcy wypowiedzi do jej treści. Można zatem powiedzieć, że cudzysłów posiada wartość ekspresywną, ponieważ w pewnych sytuacjach może wpływać na zmianę konotacji określane go wyrazu, jak również na ewentualne modyfikacje jego podstawowego znaczenia leksykalnego.

Ze wstępnych obserwacji wynika, że w słownikowym opisie leksyki konfesyjnej badany znak graficzny pełnił trzecią z wyżej omawianych funkcji. Wymaga ona jednak dodatkowych eksplikacji, które zostaną sformułowane po prezentacji materiału faktograficznego:

DAL/PCS	BAS/TSU
<i>апостолъ</i> – книга дѣяній и посланій ихъ (апостолов – ргзур. К. Р.) (I, 20)	<i>апостол</i> – 1. церк. книга, входящая в число книг Нового завета, содержащая так называемые «Деяния апостолов» и их «Послания» к различным церковным общинам и лицам (I, 167)
<i>заупокойный</i> – приносимый, отправляемый за упокоение души усопшаго, по обрядамъ вѣры (I, 656)	<i>заупокойный</i> – 1. церк. совершаемый за т. наз. «упокоение души» умершего (с целью испросить прощение грехов умершему) (TSU, I, 1062)
<i>нимбъ</i> – лучезарный вѣнецъ вокругъ главы святаго на св. иконахъ. Ранѣе нимбы писались вокругъ главы царствующаго лица, какъ знакъ ихъ високаго достоинства, напр. на монетахъ (PCS, 1060)	<i>нимб</i> ²⁵ – 1. сияние, изображаемое в виде кружка вокруг головы (у античных статуй, на иконах), как символ «святости» и «божественности» (VII, 1319)
<i>патерикъ</i> – отечникъ ‘црк. прологъ, житейникъ, сборникъ житій преподобныхъ отцовъ’ (III,24)	<i>патерик</i> – 1. книга, содержащая жития так называемых «святых отцов» (IX, 284)
<i>патристика</i> – ученье объ отцахъ церкви, ихъ жизни и сочиненіяхъ (III, 24)	<i>патристика</i> – 1. христианская догматическая философия, изложенная в произведениях так называемых «отцов церкви» (IX, 298–9)
—	<i>патрология</i> – 1. раздел богословия, занимающийся изучением сочинений так называемых «отцов церкви» (IX, 300)

²⁵ Wobec braku poświadczeń tej jednostki w DAL, jak również w innych chronologicznie równoległych źródłach leksykograficznych, należy stwierdzić, że do języka rosyjskiego musiała ona wejść nie wcześniej niż na przełomie XIX i XX w. Nie ma jej nawet w III, znacznie rozszerzonej, redakcji DAL (1903–1909), choć wcześniej pojawia się w PCS (1900). Do tego czasu w kulturze prawosławnej jej desygnat był oznaczany głównie przez rodzime *сияние*, rzadziej przez późniejsze również zapożyczone *ореол*.

DAL/PCS	BAS/TSU
<i>страстная неделя</i> – послѣдняя недѣля великаго поста, передь свѣтлюю, посвященная памяти страстей, страданій Господнихъ (IV, 336)	<i>страстной</i> – 1. связанный с последней неделей перед пасхой (посвященный христианской церковью памяти «страстей господнихъ» – страданій Христа перед смертью) (XIV, 997–8)
<i>страшный судъ</i> – всемірный, ожидаемый во второе пришествіе Господа (IV, 355)	<i>страшный суд</i> – 1. по религиознымъ представлениямъ – суд, который якобы будетъ устроенъ богомъ надъ всеми людьми, когда наступитъ «конецъ мира» (XIV, 1017)

Na wstępie warto przyjrzeć się, w jaki sposób podane w powyższym zestawieniu jednostki (oprócz *патрология* i *нимб*) zostały zdefiniowane w DAL. Wyraźnie widać, że interpretacja posiadanej przez nie treści znaczeniowej jest niemalże identyczna, jak w źródłach radzieckich, jednakże w ich opisie nie występuje cudzysłów²⁶. Stąd wniosek, że jeszcze w przedrewolucyjnym języku rosyjskim funkcjonowały one w postaci konotacyjnie niezdeformowanej. Dalsze badania wykażą, że analizowany znak graficzny w BAS oraz TSU pełnił funkcję wartościującą i definiowanym wyrazom nadawał zabarwienie pejoratywne.

Zacznijmy od ustalenia, jakie komponenty definicji zostały w tych dwóch źródłach opatrzone cudzysłowem. Są to takie wyrazy i wyrażenia jak: *Деяния апостолов, божественность, конецъ мира, отцыъ церкви, Послания, святость, святые отцы, страстиъ господни* oraz *упокоение души*. Jednostki te posiadają wyraźne powiązania ze sferą religii. Charakterystyczne jest to, że w swoim podstawowym znaczeniu konfesyjnym nie wykazują one jakiegoś szczególnego poziomu ekspresji – pod tym względem są zdecydowanie neutralne. Bardziej istotnym wydaje się jednak fakt, że w języku rosyjskim nie zdołały się dla nich wykształcić żadne ekspresywnie nacechowane znaczenia przenośne

²⁶ W słowniku W. I. Dala współczesny rosyjski cudzysłów [« »] jest oddawany w postaci znaku [*] (DAL, I, XXVIII).

(np. w związkach frazeologicznych²⁷). Tym bardziej w powyższych definicjach trudno mówić o ich jakiegokolwiek metaforyzacji. Reasumując, obecność cudzysłowu z pewnością nie wskazuje na okazjonalne, nieuzualne użycie tych jednostek bądź na jakieś ich wyraźne przekształcenia znaczeniowe (por. funkcja druga). Należy raczej stwierdzić, że zastosowanie badanego znaku graficznego służyło subiektywnemu wyrażeniu dezaprobaty w stosunku do zawartych w nich treści, a jednocześnie miało na celu podważenie autentyczności oznaczanych przez nie desygnatów (por. funkcja trzecia). Mamy tu więc do czynienia z próbą deprecjacji ich znaczenia konfesyjnego.

Na wartościującą (pejoratywizującą) funkcję cudzysłowu szczególnie wyraźnie wskazuje towarzyszące mu w części analizowanych definicji określenie *так называемый* (por. np. *патристика – христианская догматическая философия, изложенная в произведениях так называемых «отцов церкви»*). Wprawdzie było ono już przedmiotem opisu (por. Rozdział 1, p. 1.1), jednakże warto przyjrzeć się jego właściwościom w szerszym kontekście, tzn. w połączeniu z jednostkami opatrzonymi cudzysłowem. W języku rosyjskim (podobnie jak w polskim) określenia *так называемый* używa się między innymi, jeśli nie ma całkowitej pewności co do autentyczności pewnych pojęć, osób czy przedmiotów. Podobnie więc jak cudzysłów, może ono posiadać pewne właściwości wartościujące²⁸. Wobec tego pojawia się pytanie, dlaczego w opisie słownikowym środki te zostały skumulowane, skoro nawet zasady rosyjskiej interpunkcji mówią, że „при сочетании *так называемый* следующие слова в кавычки не заключаются” (Rozental, 1999: 328). Okazuje się, że niekiedy dopuszcza się odstępstwa od tej reguły, ponieważ „исключение составляют случаи, когда эти слова [в кавычках – przyp. K. R.] употреблены в необычном или ироническом значении” (tamże). Wyjątek ten potwierdza, że oznakowanym cudzysłowem jednostkom «*Деяния апостолов*», «*Послания*», «*святые отцы*» i innym zostały narzucone pejoratywne konotacje, które dodatkowo zinten-

---

²⁷ Takich związków nie rejestrują ani radzieckie słowniki frazeologiczne, ani też opisowe.

²⁸ Tłumaczy to permanentne stosowanie tego określenia (zapewne w zastępstwie cudzysłowu!) w opisie słownictwa konfesyjnego, jaki podaje TSU. W słowniku tym pojawia się ono w definicjach około 50 jednostek leksykalnych.

syfikowano poprzez użycie wartościującego określenia *так называемый*. Informuje również o tym, że były one zabarwione odcieniem ironii (co zupełnie nie koresponduje z ich znaczeniem sygnifikatywnym i statusem wyrazów sakralnych), nawet jeśli sam wyraz hasłowy nie został opatrzone odpowiednimi notami stylistycznymi, na przykład standardowo stosowanymi w BAS i TSU kwalifikatorami *ирон.* [ироническое] czy *шутл.* [шутливое].

Warto dodać, że cudzysłów, jako środek mogący wytwarzać zabarwienie ekspresywne, znajduje szerokie zastosowanie również w tekstach współczesnych. Jest to zapewne uwarunkowane tym, że „[кавычки – ргзур. К. R.] изначально не призваны к нейтральному жизнепредставлению” (Korzeniewska-Berczyńska, 1996: 145). W podobny sposób wypowiadają się na ten temat inni językoznawcy, na przykład N. A. Jeśkowa (1995: 57), w rozumieniu której znak cudzysłowu stanowi „яркое экспрессивное средство”. Jest to jedna z jego wielu potencjalnych i standardowych funkcji. Budzi jednak zastrzeżenia fakt, że w tej funkcji pojawia się on w opisie takich konfesyjnych jednostek leksykalnych, w odniesieniu do których w językowej świadomości Rosjan nigdy nie wykształciły się jakieś wyraźne konotacje ekspresywne, a tym bardziej negatywne. Jego użycie jest kolejnym przykładem mówiącym o podejmowanych w okresie radzieckim próbach ideologicznej reinterpretacji pewnych elementów sfery religijnej. O ile bowiem w konfrontacji z marksistowskim światopoglądem naukowo-materialistycznym rzeczywiście nie da się pozytywnie zweryfikować autentyczności takich pojęć jak *святость* (por. *нимб*), *страсти господни* (por. *страстной*), *конец мира* (por. *страшный суд*) i o ile, wychodząc z tego samego stanowiska, można bez większych przeszkód zdyskredytować znaczenia wyrazów *Послания* (por. *апостол*), *отцы церкви*, *святые отцы* (por. *патрик*, *патристика*, *патрология*), to należy pamiętać, że desygnaty tych jednostek w rosyjskiej kulturze prawosławnej przez wiele stuleci funkcjonowały na prawach niepodważalnego aksjomatu i w związku z tym nie podlegały jakiejkolwiek weryfikacji naukowej. Stąd wniosek, że zaobserwowany w ich leksykograficznym opisie cudzysłów jest nośnikiem motywowanej ideologicznymi przesłankami negatywnie nacechowanej ekspresji.

Warto tu wspomnieć o jeszcze jednej funkcji, jaką w słownikowych definicjach leksyki konfesyjnej pełnił analizowany znak graficzny. Oprócz

tę, że posiadał właściwości wartościująco-ekspresywne, maskował również rzeczywistą treść znaczeniową określaną wyrazów i tym samym utrudniał precyzyjną identyfikację odpowiadających im desygnatów. Jest to jedna z charakterystycznych cech języka egzystującego w warunkach totalitarnych, którego styl jest nieprecyzyjny, mglisty i pełen abstrakcji (por. Thom, 1990: 32). I rzeczywiście, cóż może oznaczać na przykład wymaginowany, niemożliwy do uchwycenia w jakichkolwiek ramach pojęciowych *tak zwany „koniec świata”* wobec opartego na przekazie biblijnym, rozpowszechnionego w kulturze chrześcijańskiej wyobrażenia o nim i w ogóle przekonania o jego nadejściu? J. Korzeniewska-Berczyńska (1992: 71) uważa, że tego typu eufemizacja pewnych „niewygodnych” treści w praktyce piśmienniczej okresu radzieckiego była zjawiskiem powszechnym. Posiadało to ścisły związek z tym, że „autorzy przyzwyczaili się do szyfrowania znaczeń, a czytelnicy – do podtekstów i różnorodnych presupozycji. Na tej zasadzie opierała się fortunność dyskursu cenzurowanego” (tamże). Można oczywiście dyskutować, w jakim stopniu stosowanie cudzysłowu jako środka maskującego w różnego rodzaju tekstach (a więc i w opisie słownikowym) wynikało z przyzwyczajenia, a w jakim było podyktowane nieformalnymi wymogami cenzuralnymi. Tak czy inaczej, znak ten był wówczas nadużywany, szczególnie w stosunku do słownictwa wyrażającego treści religijne, co potwierdza analizowany materiał egzemplifikacyjny.

Powyższe rozważania warto podsumować ogólniejszą uwagą. Na podstawie źródeł leksykograficznych trudno jednoznacznie stwierdzić, czy w ówczesnym języku rosyjskim badane jednostki leksykalne powszechnie funkcjonowały w znaczeniu konotacyjnie zdeformowanym, czy też może były to użycia ograniczone jedynie do najbardziej zateizowanej części społeczeństwa. Nie ulega natomiast wątpliwości, że takie właśnie konotacje próbowano dla nich wykreować, skoro zostały one odnotowane w słownikach normatywnych, a więc źródłach wzorcowych, które mają przecież wskazywać formy poprawne.

W najnowszych słownikach języka rosyjskiego leksyka konfesyjna najczęściej jest definiowana już bez użycia cudzysłowu (w funkcji pejoratywizującej). W jej opisie z reguły nie spotyka się też tak chętnie stosowanego w źródłach radzieckich (szczególnie w TSU) określenia *малоназываемый*. Wprawdzie w części współczesnych opracowań leksykograficznych sporadycznie można się jeszcze natknąć na przykłady definicji,

w których elementy te zostały zachowane²⁹, jednak taki sposób interpretacji należy traktować raczej jako powielenie wcześniejszych, powstałych pod wpływem ideologii i cenzury schematów, a nie jako odwzorowanie realnie istniejącego w odbiorze społecznym, rzeczywistego znaczenia danej jednostki leksykalnej.

4.2. Mała litera

Znaczna część leksyki konfesyjnej zarejestrowanej w BAS oraz TSU została w tych źródłach zapisana za pomocą małej litery. I nie byłoby w tym nic niepokojącego, gdyby małoliterową notacją zastosowano tylko w odniesieniu do nazw pospolitych. Zastanawia jednak fakt, że takim sposobem zapisu zostały objęte również nazwy własne³⁰. Oto niektóre z nich: *библия, благовещение, бог, богородица, богоматерь, господь, евангелие, крещение господне, пасха, рождество, святой дух, святые дары, спаситель, сретение господне, троица*. Podobnych przykładów we wspomnianych słownikach można znaleźć znacznie więcej³¹, jednakże ze względu na schematyczność ich opisu, prezentacja materiału zostanie ograniczona tylko do ww. egzemplifikacji, które będą stanowiły grupę reprezentatywną i na których zostaną oparte dalsze rozważania.

Analizę należy rozpocząć od zwrócenia uwagi, że powyższe przykłady w BAS oraz TSU nie zostały opatrzone stosowanymi w tych źródłach w odniesieniu do innych wyrazów (nazw własnych spoza sfery sacrum) komentarzami: „[С прописной буквы]” bądź [... прописное]. Wskazuje to na notację z użyciem małej litery. Czy jednak taki sposób zapisu można postrzegać jako rezultat ingerencji w ich graficzną (a w konsekwencji również znaczeniową) strukturę, a nie ewentualną kontynuację wcześniejszej tradycji piśmienniczej? Odpowiedzi na to pytanie należy szukać w przedrewolucyjnych źródłach leksykograficznych, chociażby w słowniku W. I. Dala, w którym wszystkie z wymienionych na wstępie egzem-

---

²⁹ Por. np. *патристика* – совокупность теологических, философских и политическо-социальных доктрин [...] так называемых отцов церкви (BTS, 787).

³⁰ Ten sam problem w polskich źródłach leksykograficznych dostrzegła J. Sobczykowa (1994: 136).

³¹ Łącznie z BAS oraz TSU zostało wyekscerpowanych 41 jednostek.

plifikacji zostały zapisane za pomocą dużej litery. Wprawdzie ortografia wyrazów hasłowych występujących w DAL nie pozwala na rozróżnienie małych i dużych liter, jednakże o takim a nie innym sposobie zapisu, nawet w przypadku braku odpowiednich kwalifikatorów czy też innych dodatkowych komentarzy (na przykład [А, Б, В ... прописное]), informują liczne ilustracje oraz same definicje słownikowe, por. *Каково Благовѣщенье проведешь, таково и весь годъ* (I, 91); *Богъ вѣсть, Богъ знаетъ, Ей Богу* (I, 103); *Евангеліе* → *евангельскій – содержащійся в Евангеліи или согласный съ ученьемъ его* (I, 513), *Рождество* → *рождественскій – къ празднику Рожд. Хрст. или къ церкви во имя это относящс.* (IV, 10) itp.

Na wtórną, wprowadzoną dopiero w okresie radzieckim, modyfikację graficznej postaci analizowanych jednostek, oprócz słowników opisowych, wskazują również normy przedrewolucyjnej ortografii. Rosyjski akademik J. K. Grot, który w drugiej połowie XIX wieku podjął próbę unifikacji zasad pisowni, dawał wyraźne zalecenia, aby dużą literą rozpoczynać między innymi „имена трехъ лицъ Божества и высшихъ существъ, составляющихъ предметъ религіознаго почитанія христіанъ: *Богъ, Господь, Творецъ, Всевышній, Спаситель, Богородица, Святой Духъ, Св. Троица* и т.п.; а также слова: *Провидѣніе, Промыслъ, Небо, Церковь* въ духовномъ смыслѣ” (Grot, 1912: 88). Podobna pisownia miała obejmować również „нѣкоторыя названія праздниковъ, недѣль и дней, имѣющихъ особенное церковное значеніе: *Рождество Христово, Пасха, Благовѣщеніе, Великій постъ, Страстная, Свѣтлая недѣля, Великій четвергъ, Преполовеніе*” (tamże: 90). Powyższe reguły ortograficzne nie pozostawiają wątpliwości co do tego, że substytucja dużej litery przez małą w leksyko-graficznym opisie słownictwa konfesyjnego została wprowadzona dopiero po rewolucji październikowej. Nie można jej zatem wiązać z wcześniejszą praktyką piśmienniczą.

Przed przystąpieniem do bardziej szczegółowej charakterystyki tego zjawiska warto wyjaśnić, jakie funkcje językowe mogą pełnić wspomniane warianty grafemowe. Jak wiadomo, ich podstawowym zadaniem jest organizacja zewnętrznej (graficznej) struktury tekstu pisanego, gdzie na przykład duża litera w opozycji do małej jest wyznacznikiem początku zdania. Istotniejsze jednak jest to, że mogą one też być nośnikami pewnej zawartej w oznaczanej jednostce leksykalnej treści metainformacyj-

nej. Taką metainformacją przekazywaną przez małą literę jest wskazanie, że dana jednostka należy do wyrazów pospolitych, natomiast duża litera, pomijając jej funkcję interpunkcyjną, informuje, że dana jednostka jest nazwą własną. Jako wzrokowo namacalny element pisemnej odmiany języka, eksponuje ona oznaczany wyraz na tle innych wyrazów. W pewnym sensie nobilituje go do rangi bardziej wartościowego i podwyższa jego „znaczeniowy prestiż”. Jak podkreśla N. W. Podolskaja (1994: 49), „в русской письменной речи есть традиция начинать с заглавной буквы слово, передающее уникальное, единственное в своем роде понятие”. Można zatem powiedzieć, że zapis wyrazu za pomocą dużej litery podkreśla wyjątkowość oraz niepowtarzalność przyporządkowanego mu desygnatu, co najczęściej wskazuje na jego szczególną pozycję, jaką zajmuje w danych realiach kulturowych.

Powyższe spostrzeżenia skłaniają do sformułowania pierwszej ogólniejszej konkluzji. Zaobserwowany w BAS zabieg usunięcia dużej litery i zamiana jej na małą w przykładach typu: *бог*, *богородица*, *богоматерь*, *господь*, *евангелие*, *крещение господне* świadczy o próbie obniżenia ich wartości znaczeniowej. Taki sposób zapisu jest równoznaczny z ich degradacją do poziomu wyrazów pospolitych, ponieważ oznacza odebranie im wyróżniającego je spośród innych jednostek leksykalnych statusu wyjątkowości. Należy tu więc mówić o wyraźnej pejoratywizacji, tym bardziej że „отсутствие [...] указания на необходимость употребления на письме прописной буквы может быть воспринято как негативная стилистическая маркировка” (Zimarzer, 2000: 283).

Identyczną substytucję, tyle że zaobserwowaną w polskich tekstach religijnych, I. Bajerowa (1988: 27) interpretuje jako osłabianie cechy sakralności. Wydaje się jednak, że w analizowanych wyrazach zaszło nie tyle zwyczajne osłabienie, co niemalże całkowite zatarcie konotacji konfesyjnych. Pozbawienie ich pierwiastka wyróżniającego, którego graficznym nośnikiem wcześniej była duża litera, musiało spowodować profanację właściwej im cechy sakralności, bowiem komponent *sacrum* jest wartością absolutną i nie może podlegać jakiegokolwiek gradacji, tzn. nie może być mniej lub bardziej uświęcony. W rezultacie ta pozornie drobna modyfikacja doprowadziła do zakwestionowania faktu istnienia niektórych elementów kultury chrześcijańskiej. Czytelnym tego przykładem jest zapis wyrazu *Бог* w zdeformowanej postaci graficznej *бог*. Z punktu widzenia chrześcijanina, potraktowanie Boga, czyli jedynej i prawdziwej Istoty

Najwyższej, jako jeszcze jednego spośród wielu innych wymagowanych bogów pogańskich, bez wątpienia jest aktem językowego unicestwienia Absolutu.

Konsekwencje zamiany grafemów równie dramatyczne okazały się również dla pozostałych wyrazów odnoszących się do istot z najwyższej hierarchii niebieskiej (por. *богородица, богоматерь, господь, святой дух, спаситель, проруца*). W BAS oraz TSU w żadnym z nich nie została zachowana tradycyjna pisownia przedrewolucyjna. Jest to sytuacja o tyle paradoksalna, że stanowią one jeśli przynajmniej nie typowe imiona własne, to z całą pewnością niepospolite, indywidualne określenia osobowe, a ortografia tego typu nazw w badanym okresie była już w pełni ustabilizowana i w związku z tym nie miała prawa budzić większych wątpliwości. Można zatem wnioskować, że zastosowanie w ich opisie małej litery pogwałciło nie tylko utrwalone pod wpływem tradycji prawosławnej zwyczajowe normy kulturowe, ale też nie mające nic wspólnego z jakąkolwiek religią ówczesne zasady ortograficzne.

W żaden sposób nie może zostać usprawiedliwiona graficzna deformacja również pozostałych analizowanych jednostek leksykalnych (por. *библия, евангелие, крещение господне, пасха, рождество, святые дары* i innych), choć niewątpliwie miejsce, jakie zajmują ich desygnaty w kulturze chrześcijańskiej, nie jest tak eksponowane, jak w przypadku wyrazów należących do poprzedniej grupy (por. *бог, богородица* itd.). Niemniej jednak jednostki te posiadają charakter unikatowych nazw własnych, ponieważ do ich desygnatów jest przypisana cecha niepowtarzalności. Dlatego też w tekście pisanym, nawet jeśli nie inicjują one zdania, powinny zostać wyróżnione dużą literą. Przy okazji warto wyjaśnić, że w pisemnej odmianie rosyjskiego języka literackiego taki sposób zapisu konfesyjnych nazw własnych zaczęto stosować jeszcze u schyłku XVIII wieku pod wpływem literatury cerkiewnej³² (nie mylić z klasycznymi tekstami staro-cerkiewno-słowiańskimi). A zatem ich ortografię dodatkowo powinna regulować stanowiąca wzorzec cerkiewna tradycja piśmiennicza. Niestety, w porewolucyjnej pisowni rosyjskiej tradycja ta nie tylko nie była kontynuowana, ale nawet zakazana.

---

³² Inna rzecz, że użycie dużej litery w odniesieniu do nazw własnych (nie tylko konfesyjnych) ma swoje początki w piśmiennictwie świeckim, z którego praktyka ta nieco później została przeniesiona do tekstów literatury cerkiewnej.

Wprowadzona w okresie radzieckim zmiana sposobu zapisu większości analizowanych jednostek leksykalnych była pozbawiona jakichkolwiek podstaw kodyfikacyjnych³³. Oficjalnie nie regulują jej żadne normy ortograficzne, nawet te, pochodzące z 1956 roku, a przypomnijmy, że to właśnie na nich opiera się cała współczesna ortografia rosyjska. O konieczności ewentualnej zamiany dużej litery na małą w nazwach własnych o charakterze religijnym nie wspominają również postanowienia reformy 1917 roku (por. między innymi tekst „Декрета о введении новой орфографии”³⁴ z 1918 roku, jak również prezentujący szczegóły tej reformy współczesny przedruk artykułu D. N. Uszakowa pt. „О современном русском правописании” (1993)). Pomimo braku formalnych wytycznych, które w przypadku badanego słownictwa mogłyby sankcjonować użycie małej litery, taki sposób zapisu zdołał się jednak wykrystalizować i z czasem utrwalił się zarówno w źródłach leksykograficznych, jak i w piśmienniczej praktyce publicystyki, literatury pięknej oraz wydawnictw naukowych. Można nawet powiedzieć, że był obowiązujący, bowiem jak twierdzi N. W. Podolskaja (1994: 49) „такие слова, как *Бог, Троица, Бог Отец, Бог сын, Слово, Церковь, Небо, Покров* и многие другие, еще недавно было запрещено начинать с большой буквы”. Fakt zaistnienia podobnego ewenementu w ówczesnym języku rosyjskim świadczy o tym, że propaganda ateistyczna, usiłując zdyskredytować kulturę rosyjskiego prawosławia, stosowała różnego rodzaju środki, nawet nieformalne. Tak więc niepisana konwencja ideologicznego zakazu, realizowana przez organy cenzorskie, po raz kolejny okazała się silniejsza niż oficjalnie ustalone zasady.

Na poruszany problem warto spojrzeć jeszcze w innym kontekście. Wydaje się, że funkcję analizowanych tu jednostek leksykalnych, oznaczających szczególnie istotne dla religii prawosławnej komponenty kulturowe (przyp. *библия, бог, богородица*), w okresie radzieckim przejęło słownictwo stanowiące ideologiczną podbudowę nowego porewolucyjnego „ładu”, opartego jednak już nie na doktrynie Świętej Rusi Prawosławnej oraz Trzeciego Rzymu, a na kulcie ideologii komunizmu oraz bezkrytycznym oddaniu jego przywódcom. Czytelnymi egzemplifikacja-

---

³³ Wyjątek stanowią nazwy świąt religijnych.

³⁴ Z tekstem dekretu można się zapoznać w: Русский язык. Энциклопедия, Москва 1979, s. 253.

mi podobnego przeniesienia są między innymi takie wyrazy i wyrażenia jak *Братство, Равенство, Свобода* (jako sztandarowe hasła radzieckiej doktryny komunistycznej); *Великая Октябрьская социалистическая революция, Вождь, Маршал, Отец народа* (jako epitety Stalina³⁵); *Коммунизм, Коммунистическая партия Советского Союза, Октябрь, Советы, Страна Советов* oraz wiele innych. To właśnie one (i jednostki im podobne) w realiach nowego ustroju społeczno-politycznego, tworząc oficjalną nomenklaturę, stanowiły grupę wyrazów uprzywilejowanych, co zresztą potwierdza stosowany wówczas wobec nich zapis z użyciem dużej litery. W badanym okresie pisownia części z nich była usankcjonowana zasadami ortograficznymi (konsekwentnie odzwierciedlają to ilustracje słownikowe. por. np. *Великий праздник Октября*, TSU, II, 798; *Страна Советов*, TSU, IV, 342), część zaś użycie dużej litery (szczególnie w tekstach publicystycznych oraz propagandowych) zawdzięcza uzusowi narzuconemu przez ówczesny dyktat ideologiczno-polityczny. Jako nazwy własne, nie tylko uzyskały one status pewnej wyjątkowości, ale przejęły również zarezerwowany dla elementów kultury prawosławnej pierwiastek sakralności. Stwierdzenie to może wydać się absurdalnym, jest jednak w pełni uzasadnione, ponieważ komunizm dążył do usunięcia religii z życia społeczeństwa rosyjskiego, a następnie do zajęcia jej miejsca w charakterze nowej quasi-religii. Takiego zdania jest między innymi N. A. Kupina (1995: 31), która uważa, że w tamtym czasie „в некое подобие государственной религии была превращена господствующая идеология”. W identyczny sposób relacje zachodzące pomiędzy komunizmem a religią na początku minionego stulecia zdefiniował zresztą sam N. A. Bierdiajew (1990: 129). W jego rozumieniu komunizm był systemem, który „сам хочет быть религией, идущей на смену христианству, он претендует ответить на религиозные запросы человеческой души, дать смысл жизни”. Oznacza to, że w okresie radzieckim stopniowo dokonywała się swoista sakralizacja takich jednostek jak *Отец народа, Коммунизм, czy Партия*, bowiem ich desygnaty próbowano podnieść do rangi, jaką przed rewolucją zajmowały określone elementy kultury prawosławnej. Zjawisko to miało swoje głęboko ra-

---

³⁵ Obszerny indeks epitetów określających osobę Stalina (odnotowanych wprawdzie w prasie polskiej, a nie radzieckiej) na łamach Polityki prezentuje znany badacz kultury oraz historii Rosji – J. Smaga (2003: 63–65).

cyjonalne podstawy, ponieważ komunizm, podobnie jak wszystkie religie sensu stricto, potrzebował swoich własnych świętych, świąt oraz świątyni. Jeśli więc zamierzał konkurować z tak potężnym przeciwnikiem, jakim w Rosji było chrześcijaństwo (prawosławie), a w perspektywie zajmując jego miejsce i w świadomości społeczeństwa rosyjskiego móc funkcjonować jako jego pełnowartościowy substytut, to pod wieloma względami musiał się do niego upodobnić. Należy bowiem pamiętać, że religia to pojęcie obejmujące swoim zakresem nie tylko samą sferę duchową człowieka, ale również i jego mentalność. W ogromnym stopniu determinuje ona przecież sposób myślenia, postrzegania i interpretowania rzeczywistości oraz reakcji na tę rzeczywistość. Można powiedzieć, że likwidacja „starego”, czyli kultury prawosławia, musiała się dokonać z jednoczesnym zaofiarowaniem „nowego” (komunizmu), przy czym ta ostatnia alternatywa musiała być na tyle atrakcyjna, by wypełnić lukę powstałą po usuniętej religii.

Jak się łatwo domyślić, użycie małej litery w odniesieniu do konfesyjnych nazw własnych w radzieckiej leksykografii było stosowane nie tylko w BAS oraz TSU. Taki sposób notacji jednostek *бог*, *богородица* czy *зочнодь* można zaobserwować we wszystkich słownikach opisowych (a także ortograficznych), jakie zostały wydawane po rewolucji. Powszechny charakter tego zjawiska świadczy więc o pojawieniu się nowej normy ortograficznej, która nie uwzględniając ani ówczesnych oficjalnych zasad pisowni, ani też rozwiązań stosowanych we wcześniejszej praktyce piśmienniczej, stała się uzusem.

W najnowszej leksykografii rosyjskiej wypaczenie to zostało już skorygowane (np. OŹG), chociaż w niektórych słownikach opisowych, zwłaszcza wydanych w latach 90. ubiegłego stulecia, sporadycznie można się jeszcze natknąć na małoditerową notację konfesyjnych nazw własnych, np. *евангелие* – часть Библии, первые четыре книги Нового Завета, в которых излагается земная жизнь Иисуса Христа и учение о Царстве Божиим (BTS, 293) – w orozycji do: *евангелие* – (Е прописное) раннехристианское сочинение, повествующее о жизни Иисуса Христа (OŹG, 185).

Rozdział 2

Leksyka konfesyjna odzwierciedlająca przesunięcia semantyczne

Analizie zostaną tu poddane wyrazy, w których strukturze, w odróżnieniu od jednostek należących do poprzedniej grupy (por. Rozdział 1), nie pojawiły się wtórne subiektywno-pejoratywne konotacje, zaszły natomiast pewne przesunięcia semantyczne.

Przekształcenia, jakie można zaobserwować w zgromadzonych jednostkach leksykalnych, nie posiadają jednolitego charakteru. Zmusza to do rozpatrywania ich w dwóch osobnych kategoriach problemowych. Do pierwszej z nich będzie należało słownictwo, które uległo modyfikacjom semantycznym i jednocześnie desakralizacji konotacji konfesyjnych, w drugiej zaś znajdują się wyrazy, które poddając się przekształceniom znaczeniowym, zachowały właściwy im komponent sacrum.

1. Słownictwo o przekształconej strukturze znaczeniowej i usuniętym komponencie sacrum

Zgodnie z zaproponowanym wcześniej podziałem, w pierwszej kolejności zostaną omówione jednostki, w przypadku których zaobserwowano przekształcenie znaczenia sygnifikatywnego oraz usunięcie komponentu sacrum. Oto materiał egzemplifikacyjny:

DAL	BAS
<i>ангелъ-хранитель</i> – приставленный Господомъ къ челоуѣку, для охраны его (I, 16)	<i>ангел-хранитель</i> – охраняющий человека (церк.) (I, 137)

DAL	BAS
<i>апологетика</i> – наука о началахъ, излагающихъ истины христіанства (I, 19)	<i>апологетика</i> – 1. защита, оправдание какого-либо учения (I, 166)
<i>благодатный</i> – црк. исполненный Божественной благодати, т.е. воли и силы; получивший ихъ свыше (I, 92)	<i>благодатный</i> – 2. отрадный, спокойный, плодотворный (I, 479–80)
<i>благодать</i> ¹ – црк. дары Духа Святаго; наитіе свыше; помощь, ниспосланная свыше, къ исполненію воли Божьей; любовь, милость, благодѣяніе (I, 92)	<i>благодать</i> – 1. счастье, успех, 2. счастливое состояние внутри покоя, 3. изобилие чего-либо нужного (I, 479–80)
<i>богоспасаемый</i> – покровительствуемый Богомъ (I, 105)	<i>богоспасаемый</i> – ирон. шутил. мирно существующий (I, 528)
<i>божество</i> – Богъ по понятіямъ каждаго народа, а потому и языческой богъ или божокъ, идолъ, болванъ и всякій предметъ поклоненія (I, 107)	<i>божество</i> – 1. то же, что бог (I, 527)
<i>вѣра</i> – 1. увѣренность, убѣжденіе, твердое сознание, понятие о чемъ-либо, особенно о предметахъ высшихъ, невещественныхъ, духовныхъ; вѣрованіе; отсутствіе всякаго сомненія или колебанія о бытіи и существѣ Бога; безусловное признаніе истинъ, открытыхъ Богомъ (I, 331)	<i>вѣра</i> – 3. убеждение в истинности чего-либо, усвоенное традиционно на основании доверия к мнениам других людей, принимаемое без доказательств и научной критики; убеждение в реальном существовании чего-либо сверхъестественного, фантастического и т.п. (II, 164)
<i>жаворонокъ</i> – хлѣбное, испеченныя изъ тѣста, въ видѣ птичекъ булочки, ко дню 40 мучениковъ, 9 марта (I, 524)	<i>жаворонок</i> – 2. маленькая булка в виде птички, выпекаемая по обычаю в начале весны, ко времени прилета жаворонок (IV, 8)

¹ O sposobach definiowania znaczenia tej jednostki leksykalnej w radzieckich oraz rosyjskich (najnowszych) słownikach opisowych pisze W. Zmarzer (2000: 279).

DAL	BAS
<i>затворничество</i> – состояніе или быть затворника [tzn.] отшельника, скитника, пустынника; затворившагося въ кельѣ монаха (I, 647)	<i>затворничество</i> – 1. уединенный, замкнутый образ жизни (IV, 968)
<i>кадильница</i> – церковный сосудъ, курильница на цѣпочкахъ, въ которую на жаръ кладется ладанъ (II, 72)	<i>кадильница</i> – 1. сосуд для благовонных курений; кадило (V, 645)
<i>ковчежець</i> – ларець, особенно серебряный, для сохранения драгоценностей церкви, грамотъ царскихъ или привѣщенной къ грамотѣ печати (II, 128)	<i>ковчежец</i> – 1. устар. небольшой ящик, 2. уменьшит. к ковчег (V, 1094-5)
<i>кропильница</i> – сосудъ со св. водою, въ который макають кропило (II, 198)	<i>кропильница</i> – сосуд для воды, в которой обмакивается кропило (V, 1700)
<i>мѣсяцесловъ</i> – означеніе мѣсяцевъ и дней всего года, съ показаньемъ особаго ихъ значенья, церковнаго и гражданскаго, и съ означеньемъ небесныхъ явленій (II, 371)	<i>месяцеслов</i> – 1. то же, что и календарь (VI, 894)
<i>милосердіе</i> – сердоболіе, сочувствіе, любовь на дѣлѣ, готовность дѣлать добро всякому; жалостливость, мягкосердость (II, 327)	<i>милосердие</i> – 1. готовность помочь кому-либо из сострадания (VI, 991-2)
<i>погребеніе</i> – дѣйств. по гл. погребать ‘передавать землѣ, зарывать, закапывать, хоронить, отправлять похороны, со всѣми обрядами’ (III, 157)	<i>погребение</i> – действие по знач. гл. погребать ‘1. передавать земле умершего, хоронить’ (XI, 194)
<i>рenegатъ</i> – перекрестъ, вѣроотступникъ (IV, 92)	<i>рenegат</i> – 1. человек, изменивший своим убеждениям и перешедший в лагерь противников (XII, 1216)

DAL	BAS
<p><i>славельщики</i> – ‘мальчики, którzy w dni roждества Христова ходять со звѣздой, колядуютъ, поють пѣсни, прославляя Христа, поздравляя хозяевъ; колядовщики (IV, 215)</p>	<p><i>славильщик</i> – 1. тот, кто прославляет кого-либо, что-либо (XIII, 1126)</p>

Już na podstawie wstępnej analizy podanych w powyższym zestawieniu wyrazów można stwierdzić, że w badanych źródłach ich znaczenia nie zostały zinterpretowane jednakowo. Definicje pochodzące z BAS różnią się od definicji z DAL tym, że nie zawierają jakichkolwiek komponentów leksykalnych, które mogłyby wskazywać na konfesyjny charakter definiowanych jednostek. Brak takich komponentów w BAS świadczy o desakralizacji konotacji konfesyjnych tych jednostek i o zatarciu związku ich desygnatów z prawosławną kulturą chrześcijańską². Są to jednak tylko ogólne spostrzeżenia, które wymagają szerszego komentarza.

Porównajmy proponowane przez DAL oraz BAS interpretacje znaczenia jednostki *ангел-хранитель*. W słowniku W. I. Dala komponent sacrum jest wyraźnie wyeksponowany już w pierwszym członie definicji (por. *приставленный Господомъ къ челоуѣкы*), natomiast w BAS takiego lub podobnego komponentu brak (por. *охраняющий человека*). Pojawia się natomiast kwalifikator *церк.*, który jednak nie jest nośnikiem konotacji konfesyjnych tego wyrazu, a informuje jedynie o ograniczonym zakresie jego użycia. Taki sposób opisu odzwierciedla nie tylko desakralizację znaczenia, ale również wskazuje na daleko posunięte uogólnienie, które jest tu aż nadto widoczne, ponieważ w języku rosyjskim pod nazwą *ангел-хранитель* od wieków kryje się ściśle sprecyzowany element kultury chrześcijańskiej, tzn. istota niebieska – anioł, z woli Boga sprawujący nad człowiekiem rolę opiekuna. Można więc powiedzieć, że proponowana przez BAS definicja kreuje jakieś nieskonkretyzowane pojęcie, ponieważ nawet w połączeniu z kwalifikatorem *церк.*, nie dostarcza praktycznie żadnych informacji na temat, kto właściwie miałby być wykonawcą wskazanej w niej czynności. Dla okresu radzieckiego jest to zjawisko typowe,

² O desakralizacji słownictwa konfesyjnego we współczesnym języku polskim pisze M. Kamińska (1993).

ponieważ jak twierdzi J. Korzeniewska-Berczyńska (1994: 181) w ówczesnym języku rosyjskim „normą staje się nicowanie słów, odrywanie ich od utrwalonych przez wieki sensów, nadawanie jednostkom leksykalnym znaczeń mglistych, zmiennych, wręcz niedefiniowalnych [...]”. Nie należy oczywiście odrzucać takiej ewentualności, że jednostka *ангел-хранитель* mogła wówczas (podobnie jak współcześnie) funkcjonować w charakterze przenośnym (na co wskazuje BAS) i oznaczać jakąś dowolną osobę opiekującą się innym człowiekiem oraz czuwającą nad jego bezpieczeństwem³. Niemniej jednak nie jest to jej podstawowe, etymologiczne znaczenie i w łańcuchu onomazjologicznym tego wyrazu zajmuje ono pozycję podrzędną.

Analizie zostanie poddanych jeszcze kilka wybranych haseł słownikowych. Na przykład wyraz *жаворонок* według BAS miał oznaczać niewielką bułkę przypominającą kształtem ptaszka, wypiekaną na początku wiosny w okresie bezpośrednio poprzedzającym przylot skowronków. Porównując przytoczoną definicję z opisem, jaki podaje DAL (por. wyżej), nawet zwykły użytkownik słownika (niejęzykoznawca) z łatwością dostrzeże zachodzące pomiędzy nimi różnice. DAL opisuje zwyczaj wypiekania „skowronków” z wyraźnym wskazaniem na jego świecko (ludowo)-sakralne (prawosławne) podłoże, co jest zaakcentowane w wyrażeniu *ко дню 40 мучениковъ*, natomiast BAS takiego lub treściowo równoważnego komponentu nie uwzględnia. Pojawia się w nim za to pozbawione już jakichkolwiek konotacji konfesyjnych sformułowanie *ко времени прилёта жаворонок*⁴. Jest ono jednak tylko pozornie ekwiwalentne, ponieważ implikuje mniej skonkretyzowane ramy czasowe niż zaobserwowany w DAL wariant *ко дню 40 мучениковъ*. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt, że jakkolwiek zwyczaj wypiekania „skowronków” należał do tradycji ludowej, swoimi korzeniami zapewne sięgającej jeszcze czasów pogańskich, to jednak w schrystianizowanej Rusi został powiązany z obchodzonym 9 marca świętem 40 męczenników i to głównie w związku z nim (a nie z faktem powrotu skowronków) był kultywowany przez rosyjskich wyznawców prawosławia. Wobec tego nie można postawić znaku

---

³ Czasami było to też ironiczne określenie szpiega.

⁴ W badanej definicji znalazło się ono najprawdopodobniej pod wpływem funkcjonującego w języku potocznym powiedzenia *на Сорок мучеников – прилёт жаворонок*.

równości pomiędzy zakresem znaczeniowym jednostki *жаворонок* z DAL oraz jej odpowiednikiem z BAS.

Podobne rozbieżności dają się zaobserwować w interpretacjach znaczenia wyrazu *затворничество*. DAL cechę, czy też może raczej stan pustelnicstwa, jednoznacznie przypisuje ściśle określonej kategorii desygnatów, tzn. osobom duchownym, z reguły mnichom, którzy w celu doświadczenia duchowych doznań mistycznych oraz osiągnięcia zbawienia postanowili porzucić życie w społeczeństwie i dalej wieść je w całkowitym odosobnieniu. Jeśli chodzi o definicję pochodzącą z BAS, to wskazuje ona na rozszerzenie zakresu występowania tej cechy (stanu) na dowolną kategoriałnie i praktycznie nieograniczoną liczbę desygnatów. Można bowiem powiedzieć, że *уединенный, замкнутый образ жизни* prowadzi każdy, kto nie uczestniczy w życiu społecznym, kto unika kontaktów z otaczającym go światem, przy czym wcale nie musi to być osoba wywodząca się ze stanu duchownego. O wyraźnych przesunięciach znaczeniowych jednostki *затворничество* świadczy również to, że denotuje ona styl życia prowadzony w izolacji od społeczeństwa, który jednak nie wynika już z pobudek czysto religijnych (co było widoczne w DAL), a uwarunkowany jest jakimiś innymi przyczynami natury ogólnoludzkiej. Tak więc w proponowanej przez BAS definicji badanego wyrazu zostały pominięte konotacje konfesyjne, które według DAL w języku rosyjskim okresu przedrewolucyjnego były dla niego dominującymi. W konsekwencji jego znaczenie przyjęło postać mocno uogólnioną, co nie pozwala na rozpatrywanie go jako jednostki semantycznie tożsamej z jej odpowiednikiem zarejestrowanym w DAL.

W podobny sposób w BAS zostały zdefiniowane znaczenia pozostałych zgromadzonych w tej grupie jednostek leksykalnych. W porównaniu ze swoimi ekwiwalentami z DAL wszystkie one wykazują pewien (zróżnicowany) stopień generalizacji, co, przypomnijmy, jest równoznaczne z ich desakralizacją. Niektóre z nich wymagają jednak dodatkowego komentarza. Pozwoli to na przedstawienie pełniejszego obrazu zaobserwowanego zjawiska i umożliwi zwrócenie uwagi na jego zróżnicowany charakter.

Porównując w obu słownikach definicje wyrazu *богоспасаемый* (покровительствуемый Богомъ – DAL; ирон. шутил. мирно существующий – BAS), z łatwością można dostrzec, że w tym ostatnim źródle jego znaczenie nie tylko zostało zinterpretowane w oderwaniu od etymologicznej podbudowy konfesyjnej, ale również zabarwione odcieniem iro-

nii, na co w artykule hasłowym wskazuje obecność odpowiednich kwalifikatorów ekspresywnych: *упон.* [*упоническое*] oraz *шутл.* [*шутливое*]. W słownikach opisowych tego typu środki są zazwyczaj wykorzystywane w celu oddania ukrytej drwiny (szczególnie nota *упон.*), złośliwości, czasami też służą wyrażeniu dezaprobaty. W BAS uwydatniają one i tak już zdesakralizowany status badanej jednostki, ponieważ zawierają ocenę emocjonalną dotyczącą jej desygnatu. Nie jest to problem, który dotyczy tylko i wyłącznie płaszczyzny słownikowej, tzn. subiektywnego stosunku autorów słownika do desygnatu definiowanego wyrazu hasłowego, czy też określonych zaleceń bądź też ograniczeń cenzuralnych. Również i w samym języku rosyjskim jednostka *богоснаемный* musiała zostać poddana takiej właśnie ocenie (negatywnemu wartościowaniu), bo przecież w warunkach panującego wówczas „wojującego ateizmu” pojmowanie spokoju i szczęścia jako stanu, którego człowiek doświadcza poprzez opiekę nad nim Boga, było nie tylko ideologicznie irracjonalne, ale przede wszystkim narażało na śmieszność czy nawet groziło represjami. Wracając do opisu słownikowego, warto dodać, że wspomniane kwalifikatory w istotny sposób wpłynęły na wydźwięk analizowanego wyrazu, ponieważ w przypadku ich pominięcia sformułowanie *мирно существующий* (BAS) do pewnego stopnia można byłoby uznać za semantyczny odpowiednik wyrażenia *покровительствуемый Богомъ* (DAL), choć oczywiście w dalszym ciągu nie zawierałoby ono jakichkolwiek konotacji religijnych. Ewentualna ekwiwalencja znaczeniowa tych dwóch definicji wynikałaby z istniejącego pomiędzy nimi ścisłego związku przyczynowo-skutkowego. W pojęciu chrześcijanina bowiem stan, w którym znajduje się człowiek *мирно существующий*, jest niczym innym jak tylko rezultatem opieki (*покровительства*), jaką sprawuje nad nim Istota Boska.

Istotnym przesunięciem semantycznym w okresie radzieckim uległa również jednostka *милосердие*. Warto nieco przybliżyć jej historię, ponieważ denotuje ona jeden z ważniejszych elementów (przyp. ‘miłość bliźniego płynąca ze współczucia’, por. Leksykon religii..., 1994: 220) tworzących fundamenty religii oraz obyczajowości chrześcijańskiej. Porównując odnotowane w DAL oraz BAS definicje tego wyrazu, można stwierdzić, że tylko pozornie wydają się one identyczne lub przynajmniej podobne. Według DAL istotą miłosierdzia jest przede wszystkim miłość, gotowość czynienia dobra oraz współczucie – zgodnie z chrześcijańskim

rozumieniem tego słowa, por. komponent *сердоболие* ‘сердечное участие, сострадание, жалость и старание о помощи’ (IV, 175). Jeśli chodzi o interpretację, jaką podaje BAS, to ujmuje ona miłosierdzie jako gotowość niesienia komuś pomocy, również ze współczucia, jednakże odruch ten jest powodowany raczej litością (por. *сострадание* ‘współczucie, litość’) niż miłością do bliźniego. Z pewnością nie są to równoznaczne motywacje. W definicji z BAS wyraźnie daje się odczuć uprzedmiotowienie, instrumentalne potraktowanie potencjalnego „odbiorcy” miłosierdzia, uświadomienie mu, że jest całkowicie uzależniony od tego, kto mu je okazuje. Takie wnioski można sformułować, porównując słownikowe interpretacje treści znaczeniowej jednostki *милосердие*. Czy jednak jej pierwotne konotacje uległy aż tak daleko posuniętym przekształceniom również w świadomości ówczesnych Rosjan? Niektórzy współcześni językoznawcy rosyjscy twierdzą, że wyraz ten nieoficjalnie potępiano i próbowano usunąć z języka rosyjskiego. Takiego zdania jest między innymi Je. W. Kacorina (2000: 73), według której „слово [милосердие – przym. K. R.] было изъято из уст советской эпохи, и сфера его функционирования была в основном ограничена письменными текстами духовной и художественной литературы дореволюционного периода”. Fakt jego wyrugowania z rosyjskiego leksykonu konstatuje również jeden z polskich badaczy, W. Chlebda (1995: 40). Niezależnie od tego, co na ten temat sądzą językoznawcy, należy przyznać, że próba usunięcia jednostki *милосердие* w badanym okresie rzeczywiście mogła mieć miejsce, ponieważ oficjalnie prześladowane i potępiane były same przejawy i odruchy miłosierdzia. Jak pisze znany rosyjski pisarz i publicysta, D. A. Granin (1988), „милосердие уничтожалось не случайно. Во времена раскулачивания, в тяжкие годы массовых репрессий никому не позволяли оказывать помощь семьям пострадавших. [...] Людей заставляли высказывать одобрение смертным приговорам. Даже сочувствие невинно арестованным запрещалось. Чувства, подобные *милосердию*, расценивались как подозрительные, а то и преступные. Из года в год чувство это осуждали, вытравливали: оно-де аполитичное, не классовое, в эпоху борьбы мешает, разоружает [...]”. Z powyższej eksplikacji wynika, że okazywanie miłosierdzia było wówczas postrzegane jako zachowanie niepoprawne ideologicznie, osłabiające walkę klasową, ale przede wszystkim reakcyjne, bo podważające lojalność wobec władzy radzieckiej oraz kwestionujące jej postanowienia. Należy przyznać, że zarejestrowana przez

BAS definicja tej jednostki nie odzwierciedla jej znaczenia w aż tak negatywnym świetle. Niemniej jednak nawet te jej semantyczne modyfikacje, jakie napotykamy w BAS, posiadają wymiar symboliczny, ponieważ informują o kształtowaniu się nowego, charakteryzującego się niskim poziomem współczucia, modelu zachowań interpersonalnych jednostki w sferze moralno-etycznej i obyczajowościowej.

Na osobną uwagę zasługuje również definicja znaczenia jednostki *вера*. W BAS można zaobserwować próbę uchwycenia istoty wiary jako zjawiska pod względem naukowym niesprawdzalnego, niedefiniowalnego i w związku z tym nie dającego się udowodnić. Taka interpretacja w pewnym sensie mogłaby być uzasadniona, bowiem wiara rzeczywiście opiera się na głębokim przeświadczeniu o prawdziwości, słuszności czegoś lub kogoś, a zasadność tego przeświadczenia nie podlega weryfikacji w ramach empirycznego czy chociażby teoretycznego opisu naukowego. W definicji tego wyrazu pojawiają się jednak komponenty *доказательство* oraz *научная критика*, które w jakiś sposób się w niej wyróżniają, bowiem wskazują na to, że wiarę poddano konfrontacji z marksistowską krytyką naukową. W opisie leksykograficznym można nawet dostrzec jej dezaprobatę, ponieważ w naturalny sposób nie chce ona i nie może się tej krytyce poddać. Warto też zwrócić uwagę, że podana w BAS interpretacja jest niepełna i uszczuplona o pewne istotne informacje. Nie ma w niej nawet wzmianki o tym, że wiarę można rozpatrywać również jako mistyczno-emocjonalny stan duchowy oparty na zaufaniu i wewnętrznej harmonii z Bogiem. Ten paradoksalny, powierzchowny opis jednostki *вера* wskazuje na niemalże całkowitą jej desakralizację, a przecież konfesyjne konotacje przez ostatnie stulecia były dla niej jeśli nie jedynymi, to z pewnością dominującymi, wskazującymi na jej szczególne miejsce w językowej świadomości oraz kulturze wierzących Rosjan. Trudno też bezkrytycznie zaakceptować obecność w definicji tego wyrazu określeń *сверхъестественный* oraz *фантастический*, które sugerują pojmowanie wiary (w szerokim tego słowa rozumieniu) jedynie w kategoriach przekonania o istnieniu czegoś ponadnaturalnego, fantastycznego, a zatem, zgodnie z ideologią marksistowską, pozostającego w opozycji do obowiązującego wówczas jedynie słusznego materializmu.

Poważne zastrzeżenia budzi również interpretacja znaczenia jednostki *божество* (por. *то же, что бог* (BAS, I, 527)). Z podanej definicji wynika, że w okresie radzieckim była ona synonimiczna w stosunku

do wyrazu *бог*. Nie będzie ona tu jednak przedmiotem rozważań, bo- wiem została już omówiona w jednym z poprzednich rozdziałów (por. Rozdział 1., p. 1.1). Warto jedynie przypomnieć, że zarówno współcze- sne (najnowsze), jak i przedrewolucyjne rosyjskie źródła leksykograficzne wyraźnie rozgraniczają znaczenia tych dwóch jednostek i w żadnym razie nie utożsamiają ich ze sobą. Aby się o tym przekonać, wystarczy sięgnąć chociażby do DAL oraz BTS: *Богъ* – Творецъ, Создатель, Вседержи- тель, Всевышній, Всемогущій, Предвѣчный, Сущій, Сый, Господь; Предвѣчное существо, Создатель вселенной (DAL, I, 102); *божество* – por. materiał egzemplifikacyjny. W podobny sposób ich treść seman- tyczną różnicuje BTS: *Бог* – 1. по религиозным представлениям⁵: творец неба и земли, всего сущего; всеведущий высший разум, управ- ляющий миром; всеобщее мировое начало (имеет множество имен: Творец, Создатель, Всевышний, Вседержитель, Всемогущий и др.) (BTS, 86); *божество* – ср. = Бог (2–5 зн.) (BTS, 87). Z powyższych definicji jasno wynika, że treść znaczeniowa jednostki *божество* powin- na odnosić się raczej do każdej z istot ponadnaturalnych czczonych w religiach oraz wierzeniach politeistycznych, podczas gdy wyraz *Бог* denotuje jedną i jedyną istotę najwyższą w monoteizmie. Takie rozgraniczenie pomiędzy nimi w kulturze chrześcijańskiej istnieje od wieków, natomiast w okresie radzieckim najwidoczniej próbowano je maksymal- nie zneutralizować (a właściwie wypaczyć).

Kilku słów komentarza wymagają również wyrazy *кадильница*, *ков- чежец* oraz *кропильница*. DAL nie tylko dość szczegółowo charakteryzu- je desygnaty tych jednostek ale, co ważniejsze, precyzuje również zakres ich występowania. Można to stwierdzić na podstawie obecności w po- szczególnych definicjach takich komponentów jak: *церковный сосудъ* [...] (por. *кадильница*), *ларецъ* [...] *для сохранения драгоценностей церк- ви* [...] (por. *ковчежец*) oraz *сосудъ со св. водою* [...] (por. *кропильни- ца*). Wszystkie wyszczególnione tu fragmenty łączy jeden wspólny ele- ment – wyrażnie wskazują one na to, że *кадильница*, *ковчежец* i *кро- пильница* są nazwami określającymi pewne przedmioty pozostające na

---

⁵ Wyrażenie *по религиозным представлениям* posiadało wprawdzie zabarwienie pejoratywne, ale tylko w okresie radzieckim (por. Rozdział 1, p. 1.1). We współczesnym języku rosyjskim nie pełni ono już funkcji wartościującej, ponieważ sfera religii została uwolniona od przesładowań ideologicznych poprzedniego systemu.

wyposażeniu cerkwi. Jeśli chodzi o definicje pochodzące z BAS, to właściwie można byłoby je uznać za poprawne, ponieważ dość precyzyjnie opisują odpowiadające badanym wyrazom desygnaty. Sformułowanie *сосуд для благовоных курений* rzeczywiście denotuje przedmiot oznaczany przez jednostkę leksykalną *кадильница*, nazwa *небольшой ящик, уменьшит. к ковчег* odnosi się do desygnatu wyrazu *ковчежец*, natomiast definicja *сосуд для воды, в которой обмакивается кропило* oddaje treść znaczeniową wyrazu *кропильница*. Przytoczone fragmenty nie pozostawiają większych wątpliwości, jakie jest przeznaczenie definiowanych przez nie przedmiotów, jednakże trudno jest ustalić, gdzie oraz ewentualnie przez kogo miałyby być one używane. Brak tak wydawałoby się mało istotnej informacji w tym przypadku odgrywa zasadniczą rolę, ponieważ praktycznie uniemożliwia poprawną identyfikację desygnatu. W świetle powyższych definicji, *кадильница*, *ковчежец* oraz *кропильница* jawią się jedynie jako zwykłe przedmioty powszechnego użytku nie posiadające jakiegos szczególnego zastosowania. A zatem podany w BAS opis poprzez swą lakoniczność deformuje i jednocześnie desakralizuje ich prawdziwą postać, bo nawet (a może przede wszystkim) w okresie radeckim funkcjonowały one wyłącznie w sferze obrzędowości religijnej (prawosławnej) i tylko w tym konkretnym obszarze rzeczywistości można w ogóle mówić o ich istnieniu.

2. Słownictwo o przekształconej strukturze znaczeniowej i zachowanym komponentie sacrum

Ze zgromadzonego materiału źródłowego wyodrębniono niewielką grupę jednostek leksykalnych, w przypadku których znaczenie konfesyjne uległo przesunięciu w nieco mniejszym stopniu niż w przykładach analizowanych w p. 1 niniejszego rozdziału. Zjawisko to egzemplifikują następujące wyrazy:

DAL	BAS
<i>ирмось</i> – црк. вступительный, оглавный стихъ, показывающий содержание прочихъ стиховъ пѣсни или канона (II, 47)	<i>ирмос</i> – 1. церковное песнопение за всеношной (V, 427)

DAL	BAS
<i>молебствие</i> – всенародный молебенъ, общее приношение Господу благодарности, просьбы (II, 342)	<i>молебствие</i> – 1. то же, что молебен [tzn.] ‘вид краткого богослужения о здравии, благополучии кого-либо, благоприятном исходе дела и т.п.’ (VI, 1167)
<i>стихира</i> – похвальный тропарь, на утрени и вечерни (IV, 325)	<i>стихира</i> – 1. церковное песнопение на библейские сюжеты (XIV, 891)
<i>христославникъ</i> – христославъ, христославецъ, христославщикъ [tzn.] ‘кто въ праздн. Рожд. Христова, ходитъ по домамъ славить Христа’ (IV, 565)	<i>христославник</i> – 1. тот, кто славит Христа (XVII, 476–7)

Ujęte w powyższym zestawieniu jednostki leksykalne w okresie radeckim nie zostały zdesakralizowane. Nie jest to trudne do ustalenia, ponieważ każda z definicji zawiera jakieś określone elementy wyrazowe (czasem jest ich nawet kilka), które w mniejszym lub większym stopniu są nośnikami komponentu sacrum. Na przykład w opisie wyrazu *ирмос* za takie nośniki należy uznać formy wyrazowe *церковное* oraz *всенощной*, a w definicji jednostki *христославник* na powiązanie desygnatu ze sferą religii będzie wskazywać komponent *Христа*. Można więc uznać, że pod tym względem znaczenia badanych wyrazów są niemalże identyczne z tymi, jakie podaje DAL. Bardziej wnikliwe przyjrzenie się ich definicjom (podanym przez BAS) zmusza jednak do stwierdzenia pewnych przesunięć semantycznych. Podobnie jak w przypadku materiału analizowanego w pierwszej grupie, wskazuje na nie brak pewnych istotnych komponentów leksykalnych. Można to prześledzić na przykładzie opisu jednostek *стихира* oraz *христославник*. Proponowana przez BAS interpretacja znaczenia pierwszego z tych wyrazów (por. *церковное песнопение на библейские сюжеты*) na tle definicji pochodzącej z DAL (por. *похвальный тропарь, на утрени и вечерни*) jest w znacznym stopniu uogólniona oraz mało czytelna, ponieważ nie zawiera tych wszystkich najistotniejszych informacji, które umożliwiałyby prawidłową identyfikację desygnatu. Nie można oczywiście wymagać, aby słownik opiso-

wy spełniał rolę źródła encyklopedycznego i aby eksplikował znaczenie jednostki leksykalnej w najdrobniejszych szczegółach, jednakże w tym przypadku w BAS daje się zaobserwować daleko posunięta minimalizacja doboru środków opisowych. Sformułowane tu spostrzeżenia znajdują jeszcze bardziej wyraźne potwierdzenie w opisie wyrazu *христославник*. Zgodnie z definicją odnotowaną w BAS za desygnat odpowiadający tej jednostce należałoby uznać każdego (w domyśle – chrześcijanina), kto w dowolnym miejscu, o dowolnym czasie i w bliżej nie określony sposób wychwala Chrystusa (por. *том, кто славит Христа*). Okazuje się, że struktura znaczeniowa również tego wyrazu uległa istotnym przekształceniom, bowiem według DAL jeszcze w okresie przedrewolucyjnym był on zarezerwowany wyłącznie dla ograniczonej i przy tym ściśle określonej grupy desygnatów, tzn. kołędników, którzy podczas świąt Bożego Narodzenia nawiedzali domostwa, głosząc przy tym narodzenie Chrystusa.

Jeszcze jeden rodzaj przesunięcia semantycznego odzwierciedla jednostka *молѣбство*. Należy przyznać, że na tle prezentowanych wcześniej wyrazów stanowi ona dość osobliwy przypadek, ponieważ jej treść znaczeniowa nie tylko nie została pozbawiona konotacji konfesyjnych, ale również nie uległa zgeneralizowaniu. Nasuwa się więc pytanie, na jakim podstawie jego strukturę semantyczną można uznać za przekształconą. Odpowiedź po raz kolejny podsuwa DAL. Pochodząca z tego źródła definicja wyraźnie wskazuje, że jeszcze w okresie przedrewolucyjnym jednostka *молѣбство* funkcjonowała jako określenie ogólnonarodowej powszechnej modlitwy, podejmowanej przez duchowieństwo oraz wiernych okazjonalnie – w związku z jakimś szczególnie ważnym wydarzeniem zachodzącym w skali całego kraju. Natomiast w języku rosyjskim epoki radzieckiej miała ona oznaczać rodzaj krótkiego nabożeństwa dziękczynnego (bądź też przebłagalnego), odprawianego z określoną częstotliwością, z reguły w intencji indywidualnych osób. Można zatem uznać, że wyraz *молѣбство* stał się synonimiczny⁶ w stosunku do wyrazu *молѣбен*.

W najnowszych słownikach opisowych języka rosyjskiego można spotkać się z trójką interpretacją znaczenia analizowanych tu jednostek. Niewielka część z nich nadal jest definiowana tak, jak w BAS, co pozwala wnioskować, że zmiany, jakie się w nich dokonały, są już ra-

---

⁶ Ciekawe, że w taki sam sposób jej znaczenie definiują również współczesne słowniki opisowe (por. np. BTS, 552).

czej nieodwracalne, np. *богоспасаемый* – шутл. благополучный, благоденствующий (BTS, 87), *молебствие* – (устар.) то же, что молебен (OŹG, 362), *рenegat* – отступник, изменник (OŹG, 676). Niektóre nie zostały odnotowane w ogóle, więc najprawdopodobniej albo już wyszły z użycia (np. *погребение*, *славильщик*, *христославник*), albo też zostały pominięte celowo, ze względu na wąskospecjalistyczny charakter (np. *урмос*). Dla większości nowe czasy przyniosły jednak powrót do znaczeń, w jakich funkcjonowały przed rewolucją, np. *ангел-хранитель* – оберегающий данного человека ангел или святой, имя к-рого человек носит, а также перен.: вообще тот, кто защищает, оберегает кого-н. (OŹG, 24), *затворничество* – образ жизни затворника (OŹG, 221), *кропильница* – церк. сосуд для освященной воды, в которую обмакивается кропило (BTS, 473). Taka reaktywacja świadczy o tym, że ich treść znaczeniowa została zniekształcona jedynie na poziomie opisu słownikowego i że nie miało to raczej większego oparcia w języku ogólnym ówczesnych Rosjan.

изография) – 1. устар. живописец, иконописец (V, 231), *именины* – 1. устар. быт. личный праздник именинника (V, 294), *иноверец* (także: *иноверие*) – 1. устар. человек, придерживающийся не господствующего вероисповедания (V, 361), *инок* (także: *инокиня*, *иночество*) – 1. устар. то же, что монах (V, 365), *калика переложий* – 1. устар. паломник, странник (V, 710), *коленопреклонение* – 1. устар. стояние на коленях (обычно во время молитвы, церковных обрядов, в возвышенно-риторической речи (V, 1148), *крестное целование* – 1. устар. присяга, клятва, сопровождаемая целованием креста (V, 1638), *ливан* – 1. устар. ладан (VI, 211), *молитвословить* – 1. устар. произносить слова молитвы (VI, 1173), *отдание праздника* – 1. устар. последний день празднования какого-нибудь церковного праздника (VIII, 1336), *паганизм* – 1. устар. язычество, идолопоклонство (IX, 10), *прегрешение* – 1. устар. грех, проступок (XI, 90), *причастник* – 1. устар. тот, кто принимает причастие (XI, 868–9), *раб божий* – 1. устар. христианин (от религиозного представления о полной зависимости человека от бога) (XII, 7), *распоп* – 1. устар. расстриженный поп (XII, 722–3), *седмица* – 1. устар. неделя (XIII, 567), *содомский грех* – 1. устар. мужеложство (XIV, 134), *сорочины* – 1. устар. сороковой день после чьей-либо смерти (XIV, 333–4), *сослужитель* (także: *сослужение*, *сослужащий*) – 1. устар. тот, кто вместе с кем-либо совершает церковную службу (XIV, 361), *сырная неделя* – 1. устар. то же, что масленица (XIV, 1364), *усопший* – 1. устар. умерший, покойный (XVI, 932), *хлебодар* – 1. устар. лицо, раздающее хлеб во время трапезы (XVII, 181), *христарадничать* (także: *христарадник*) – 1. устар. нищенствовать, просить милостыню (XVII, 468–9), *чернец* (także: *черноризец*, *черница*) – 1. устар. монах (XVII, 890).

Proces dezaktualizacji tych jednostek musiał rozpocząć się nie wcześniej niż na początku XX wieku. Można to ustalić w oparciu o dane leksykograficzne pochodzące z DAL, który potwierdza, że jeszcze w drugiej połowie XIX stulecia pozostawały one w aktywnym zasobie leksykalnym języka rosyjskiego. Wskazuje na to brak odpowiednich not stylistycznych², które mogłyby informować o ich ewentualnej dezaktualizacji.

---

² W. I. Dal z reguły nie stosuje kwalifikatorów słownikowych (za wyjątkiem kwalifikatorów terytorialnych), jednakże w odniesieniu do słownictwa zdeaktualizowanego konsekwentnie używa noty *стар.*, co zresztą sam wyjaśnia na wstępie słownika (por. DAL, I: XXIX).

Zakładając, że podane w powyższym wykazie jednostki w okresie radzieckim rzeczywiście przeszły do pasywnego zasobu języka i poprzez to stały się archaizmami wyrazowymi³ (ale nie rzeczowymi, czyli historyzmami), należałoby oczekiwać, że równocześnie musiały zostać zastąpione jakimiś innymi jednostkami, które byłyby dla nich precyzyjnymi semantycznymi odpowiednikami i nie posiadałyby przy tym odcienia przestarzałości. Niestety, część z nich nie miała swoich niezdezaktualizowanych ekwiwalentów znaczeniowych. Można to stwierdzić w odniesieniu do takich wyrazów i wyrażeń jak: *белец, богоугодный, вероотступник, власяница, день ангела, заговенье, именины, коленопреклонение, отдавание праздника, прегрешение, сослужитель, хлебодар*. Pomimo tego, że w BAS zostały one opatrzone kwalifikatorem *устар.*, rozpatrywanie ich w kategoriach typowych archaizmów nie do końca znajduje uzasadnienie. Nie są to też historyzmy, ponieważ z rzeczywistości radzieckiej nie zostały całkowicie wyeliminowane oznaczane przez nie desygnaty, choć z pewnością występowały nie tak powszechnie, jak w okresie przedrewolucyjnym. Nadal istniały przecież osoby świeckie przebywające w nie przejętych jeszcze przez państwo monasterach⁴ (por. *белец*), wydawaniem pokarmu podczas posiłków, jak dawniej, zajmowali się w nich wyznaczeni do tego mnisi (por. *хлебодар*), nie wszyscy też (w szczególności wierzący) zaprzestali obchodzenia imienin (por. *день ангела, именины*), jak również ostatniego dnia przed Wielkim Postem, tzn. zapustów (por. *заговенье*).

W przypadku zdecydowanej większości analizowanych wyrazów oraz wyrażeń taka zamiana miała jednak miejsce. Ilustrują to następujące pary jednostek: przestarzałe *блудный сын* i aktualne dla języka tamtego okresu *распутник, развратник*⁵, analogicznie: *божиться* – *клясться, бракосочетание* – *брак, возложение рук* – *благословение, воскрешение* – *оживление, десница* – *правая рука, духовная* – *завещание, изограф* (*изография*) – *иконописец* (*иконопись*), *инок* (*инокня*),

---

³ Używając terminu „archaizm wyrazowy”, opieram się na terminologii proponowanej przez S. Kanię oraz J. Tokarskiego (1984: 133–134).

⁴ Według oficjalnych danych rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w Związku Radzieckim w zależności od okresu było nie więcej niż 20 monasterów (por. Cerkownyj..., 2002).

⁵ Przykłady jednostek niezdezaktualizowanych zostały zaczerpnięte z BAS.

иночество) – *монах* (*монахиня*, *монашество*), *крестное целование* – *присяга*, *ливан* – *ладан*, *молитвословить* – *молиться*, *паганизм* – *язычество*, *причастник* – *причащающийся*, *раб божий* – *человек*, *распоя* – *расстрига*, *седмица* – *неделя*, *содомский грех* – *мужеложство*, *сорочины* – *сороковины*, *сырная неделя* – *масленица*, *усопший* – *умерший*, *христарадник* (*христарадничать*) – *нищий* (*нищенствовать*), *чернец* (*черница*) – *монах* (*монахиня*) i inne. Ich kwalifikacja stylistyczna nie następuje większych trudności – są to typowe archaizmy wyrazowe.

Niektóre z powyższych egzemplifikacji wymagają bardziej szczegółowej analizy. Są to wyrazy oraz wyrażenia: *десница*, *крестное целование*, *раб божий*, *седмица*, *усопший* oraz *христарадничать*, które jak ustalono wcześniej, z aktywnego zasobu leksykalnego języka rosyjskiego zostały wyparte przez ich niezdezaktualizowane ekwiwalenty *правая рука*, *присяга*, *человек*, *неделя*, *умерший* oraz *нищенствовать*. Podane pary synonimiczne zasługują na osobny komentarz, ponieważ zakres znaczeniowy zestawionych w nich jednostek tylko pozornie jest taki sam. W wyrazach należących do pierwszej grupy dają się zauważyć wyraźne nawiązania do chrześcijaństwa. Dokładniejsza analiza pozwala nawet dostrzec w nich obecność pierwiastka *sacrum*. Tak oto jeszcze w XIX wieku wyraz *десница* był używany dla określenia prawej ręki (prawicy), symbolizującej władzę, siłę, prawdę i prawowierność pochodzącą od Boga (w opozycji do *шуйца* ‘lewa ręka’), wyrażenie *крестное целование* oznaczało przysięgę składaną na krzyż, *раб божий* – to, zgodnie z wiarą chrześcijańską, każdy człowiek stworzony przez Boga i należący do Niego, *седмица* była nazwą tygodnia powstałą poprzez analogię do starotestamentowej opowieści o siedmiu dniach, w czasie których Bóg stworzył świat, *усопший* – to przede wszystkim zmarły chrześcijanin wierzący za życia w zmartwychwstanie po śmierci (*успению* ‘zaśnięciu’), zaś słowo *христарадничать* oznaczało ‘prosić o jałmużnę w imię Chrystusa’ (por. *Христа* + *раду*). Wyraźnie widać, że jednostki te przesycone są głęboką symboliką chrześcijańską⁶. Jeśli chodzi o ich niezde-

---

⁶ Najprawdopodobniej już przed rewolucją były one używane rzadziej niż ich niezdezaktualizowane odpowiedniki (por. np. *права рука*, *присяга*), ale z pewnością nie posiadały odcienia przestarzałości, o czym świadczą brak stosownych not stylistycznych w ich opisie pochodzącym z DAL oraz SCR.

zaktualizowane ekwiwalenty, to trudno się w nich dopatrywać jakichś wyraźnych związków ze sferą religii, ponieważ pod względem stylistycznym są one neutralne, zaś posiadane przez nie znaczenia mają wymiar uogólniony i całkowicie świecki. Wyrażenie *правая рука* – jest jedynie anatomiczną i potoczną nazwą części ciała ludzkiego, a nie symbolem prawowierności, wyraz *присяга* oznacza złożenie pewnego zobowiązania, ale już bez powoływania się na autorytet krzyża, jednostki *человек* i *умерший* odnoszą się nie tylko do chrześcijan, ale mają wymiar szerszy, pozachrześcijański, wyraz *неделя* określa wprawdzie ten sam odcinek czasu, co *седмица*, jednakże jego struktura słowotwórcza nie nawiązuje już bezpośrednio do biblijnych siedmiu dni (por. *не* + *делать*), natomiast wyraz *нищенствовать*, wprawdzie tak jak *христарядничать*, oznacza ‘prosić o jałmużnę’, ale już nie w imię Chrystusa, czyli zwyczajnie żebrac.

W odniesieniu do analizowanych jednostek nasuwa się ogólniejsza refleksja. Ich dezaktualizacja oraz wyparcie przez znaczeniowo podobne (ale nie tożsame) zamienniki odzwierciedla podejmowane na poziomie świadomości językowej próby unicestwienia tych obszarów mentalności oraz duchowości Rosjan, które swymi korzeniami sięgały wielowiekowej świecko-sakralnej tradycji oraz kultury prawosławnej. Było to o tyle istotne, że stanowiło jeden z podstawowych warunków umożliwiających stworzenie nowego ładu oraz zaszczepienie w społeczeństwie oderwanego od religii, zlaicyzowanego sposobu myślenia.

Charakterystykę poruszanego problemu warto uzupełnić dwoma dodatkowymi przykładami: *совесть* oraz *личность*. Wprawdzie nie są one bezpośrednio związane ze sferą religii, jednakże stanowią interesujący materiał badawczy, ponieważ pokazują, do jakiego stopnia w języku rosyjskim tamtego okresu mogła być wynaturzana symbolika znaku. „Jak wspomina Nadieżda Mandelsztam, funkcję wyrazu *совесть* pełniły wówczas wyrażenia *классовое чувство, польза государства* [...] (za: Chlebda, 1996: 7). Podobnie wystrzegano się użycia słowa *личность* i zastępowano je bezosobowymi wyrażeniami typu: *народные массы, человеческий фактор*” (tamże). Z powyższych eksplikacji wynika, że wyrazy *совесть* oraz *личность* (a właściwie ich symboliczny wymiar), podobnie jak jednostki *раб божий, десница czy усопший*, w okresie radzieckim zostały zdeaktualizowane poprzez zastąpienie ich innymi, pozornie tylko zbliżonymi odpowiednikami znaczeniowymi. Z pewnością

nie jest to przypadek, bowiem podobnie jak słownictwo konfesyjne, odnoszą się one do pojęć, które próbowano wówczas podporządkować nowemu ateistyczno-materialistycznemu systemowi wartości.

Ciekawe, że podobne zjawisko, choć wykraczające poza zakres kultury chrześcijańskiej, daje się zaobserwować również we współczesnym języku rosyjskim. Zwraca na to uwagę W. W. Kolesow (1992: 48), konstatując: „естественное развитие национального языка во всей его концептуальной силе было сначала снято заменой отвлеченными терминами квази-христианской культуры [...], а сегодня – уничтожается подменой абстрактного пустыми терминами национальной культуры: торжество становится фестивалем, собрание – форумом, совесть – сознательностью, соборность – коллективом, служба – сервисом, любовь – сексом, согласие – консенсусом и пр. [...]”. Należy przyznać, że pomiędzy zmianami, jakie zostały zaobserwowane w wyżej analizowanym słownictwie konfesyjnym i o jakich wspomina W. W. Kolesow, zachodzą niezaprzeczalne analogie. Jedynym elementem odróżniającym je od siebie jest to, że współcześnie u ich źródła leży niekontrolowana dehermetyzacja kultury i obyczajowości rosyjskiej, tzn. otwarcie jej na wzorce płynące z zewnątrz, natomiast w okresie radzieckim stymulatorem tego typu transformacji były czynniki wewnętrzne, tzn. kontrolująca wszystkie dziedziny życia ideologia.

1.2. Dezaktualizacja znaczenia konfesyjnego w jednostkach polisemicznych

Z opisu podanego przez BAS wynika, że w języku rosyjskim okresu radzieckiego dezaktualizacji uległy konfesyjne znaczenia następujących polisemicznych jednostek leksykalnych: *благословлять* – 1. ustar. w церковном и семейном обиходе – крестить кого-нибудь, произнося при этом слова молитвы, 2. наделять кого-либо добрыми пожеланиями, 3. одобрять, признавать разумным, совершенным (I, 493), *восприемник* – 1. тот, кто получает, воспринимает что-либо, 2. ustar. крестный отец, мать (II, 717), *грех* – 1. проступок, порок, недостаток, 2. прост. беда, несчастье, 3. ustar. нарушение религиозного предписания, проступок против правил религии и нравственности (III, 388–93), *заговеться* – 1. ustar. употреблять скоромную пищу в последний раз перед постом, 2. перен. разг. перестать что-либо

делать (IV, 353), *затвор* – 1. запор, засов, 2. подвижная часть плотины, 3. устар. место жизни затворника (IV, 966), *клятва* – 1. торжественное обещание, уверение, подкрепляемое иногда упоминанием чего-либо священного, дорогого для того, кто обещает, уверяет, 2. уст. проклятие; временное отлучение от церкви, сопровождаемое обрядом проклятия (V, 1064), *крестить* – 1. совершать над кем-либо церковный обряд крещения, 2. устар. быть крестным отцом или матерью у кого-либо во время обряда крещения, 4. давать прозвище, кличку, 6. прост. бить, хлестать куда и как попало (V, 1635–7), *лик* – 1. перен. внешние очертания видимой поверхности, 2. устар. собрание, сонм святых, ангелов, духов (VI, 218–9), *молитвенник* – 1. устар. тот, кто усердно молиться богу, 2. молитвослов (VI, 1171), *неверный* – 1. не соответствующий истине, ложный, 3. подверженный ошибкам в восприятии чего-либо, 8. устар. исповедующий чужую веру (VII, 730–1), *нехристь* – 1. устар. нехристианин, иноверец, 2. прост. о бессовестном, несправедливом человеке, *обитель* – 1. устар. монастырь, 2. поэт. место пребывания, обитания кого, чего-либо (VIII, 150–1), *оглашение* – 1. действие по значению глагола оглашать [tzn.] ‘наполнять громкими звуками, 2. гласно объявлять что-либо’, 4. устар. действие по значению глагола оглашать ‘гласно объявлять имена вступающих в брак’ (VIII, 607–9), *осенять* – 1. покрыть собой, своей тенью, 2. устар. делать рукой знак креста над кем-, чем-либо, 3. перен. благословлять, воодушевлять на совершение чего-либо (VIII, 1087), *отщепенец* – 1. человек, отколовшийся от какого-либо общественного коллектива, 2. устар. человек, отступивший от прежних верований, убеждений, отступник (VIII, 1714), *погост* – 1. кладбище (обычн. сельское), 2. устар. сельская церковь с кладбищем, 3. деревня, село, *покров* – 1. верхний слой, покрыв чего-либо, 2. устар. о покрывале особого изготовления, используемом в церковном обиходе (X, 911–2), *предтеча* – 1. лицо, своей деятельностью подготовившее путь деятельности других, 2. устар. эпитет Иоанна Крестителя (XI, 183–4), *разговляться* (также: *разговенье*) – 1. устар. быт. употреблять скоромную пищу в первый раз после поста, 2. перен. есть что-либо лакомое впервые после длительного перерыва (XII, 235), *разрешение* – 1. устар. отпущение, прощение грехов, 2. действие по значению глагола разрешать [tzn.] ‘освобождать от чего-либо тягостного, обременительного’, 3. позволение, право на

совершение чего-либо (XII, 497–8), *ризки* – 1. уменьш.-ласк. к риза, 2. устар. кусок ткани, в которую принимают ребенка после совершения обряда крещения (XII, 1314), *святимилице* – 1. устар. храм, 2. перен. о месте, вызывающем чувство глубокого почтения (XIII, 466), *святотатство* – 1. устар. хищение церковного имущества, 3. перен. оскорбление чего-либо дорогого, чтимого (XIII, 473).

Podane w powyższym wykazie jednostki posiadały strukturę polisemiczną. W ich obrębie, obok zdezaktualizowanych znaczeń konfesyjnych, funkcjonowały jeszcze inne znaczenia, najczęściej świeckie – odnoszące się do desygnatów występujących poza sferą religii, nie posiadające przy tym cechy przestarzałości. W przypadku niektórych jednostek, znaczenia te miały charakter wtórny w stosunku do stanowiących dla nich bazę etymologiczno-motywacyjną znaczeń konfesyjnych. Wówczas często przybierały postać uogólnioną bądź też przenośną, por. np. *благословлять* ‘2. życzyć komuś jak najlepiej’, *заговориться* ‘2. przestać coś robić’, *клятва* ‘2. uroczysta obietnica, przysięga,’ *крестить* ‘4. dawać komuś przezwisko, przezywać’, *нехристь* ‘2. o człowieku niesprawiedliwym, bez sumienia’, *обитель* ‘2. miejsce przebywania kogoś lub czegoś’, *разрешение* ‘wyrażenie zgody, pozwolenie na coś’, *святимилице* ‘2. o miejscu wywołującym głęboki szacunek’, 3. *святотатство* ‘zabezpieczenie czegoś powszechnie otaczanego czią’. Uogólnioną bądź przenośną postać znaczenia świeckie mogły mieć również w użyciu podstawowym, por. np. *восприемник* ‘1. osoba, która coś otrzymuje, odbiera’, *грех* ‘przewinienie, wada, brak’, *лики* ‘1. zewnętrzne zarysy czegoś’, *неверный* ‘1. nieprawdziwy, nie zgodny z prawdą’, *осенять* ‘1. okrywać, przysłaniać cieniem’, *отщепенец* ‘1. człowiek odsuwający się od jakiejś społeczności’, *покров* ‘1. wierzchnia warstwa, pokrywa’, *предтеча* ‘1. prekursor czegoś’. Tak rozbudowana struktura semantyczna analizowanych jednostek pozwala przypuszczać, że ich konfesyjne znaczenia z ówczesnego języka rosyjskiego były wypierane wolniej niż w przypadku analizowanych wcześniej wyrazów monosemicznych. Proces ich dezaktualizacji musiały bowiem ograniczać powiązane z nimi etymologicznie i treściowo, nadal aktywne, uogólnione bądź przenośne znaczenia świeckie.

O dezaktualizacji znaczenia konfesyjnego w BAS mógł informować nie tylko odpowiedni kwalifikator. Na takie właściwości stylistyczne wskazuje również kolejność prezentacji poszczególnych znaczeń w artykule hasłowym. Doskonale ilustruje to opis wyrazu *грех* (por. 1. про-

ступок, порок, недостаток, 2. прост. беда, несчастье, 3. устар. нарушение религиозного предписания [...]), w którym pierwotne znaczenie konfesyjne⁷ zostało zarejestrowane nie jako podstawowe, a jako poboczne (dopiero na trzecim miejscu). Świadczy to o tym, że utrwalony w prawosławnej kulturze rosyjskiej szczególny, sakralny wymiar tego wyrazu w okresie radzieckim przestał być dominującym i uległ dewaluacji. We wpaJanym przez ówczesną propagandę nowym systemie wartości nie było bowiem miejsca na „jakieś religijne przesady”, które mogłyby rodzić poczucie winy i ograniczać działania dla dobra państwa. Grzech miał być pojmowany w zupełnie innych, niechrześcijańskich kategoriach. Pod tym pojęciem należało rozumieć przede wszystkim słabość, niedoskonałość, brak wytrwałości w dążeniu do celu (por. w powyższej definicji – *проступок, порок, недостаток*), jak również wszelkie przejawy nieposłuszeństwa wobec władzy.

Warto się jeszcze zastanowić, czy zaobserwowany w opisie słownictwa konfesyjnego kwalifikator *устар.* wskazuje tylko i wyłącznie na jego zdezaktualizowany status, czy też może jest nośnikiem jeszcze jakichś dodatkowych informacji? Wydaje się, że zastosowanie tego środka w jakimś stopniu musiało być podyktowane przesłankami ideologicznymi, bowiem „[...] archaizmy mogą również służyć podkreśleniu kontrastu pomiędzy zjawiskami mieszczańskimi się w granicach etosu stalinowskiego i chrześcijańskiego etosu” (Korzeniewska-Berczyńska, 1992: 69). O takiej funkcji zdezaktualizowanej leksyki konfesyjnej wspomina też L. Fierm (1994: 34), według której „после революции 1917 года некоторые пласты лексики русского языка ушли в пассивное пользование отчасти потому, что предметы и явления, называемые ими, перестали быть фактом действительности (городовой, губерния), а отчасти потому, что они не были приняты новым строем с идеологической точки зрения (верующий, духовенство)”. Należy przyznać, że leksyka związana z kulturą prawosławną w ówczesnym języku rosyjskim rzeczywiście pozostawała w opozycji w stosunku do słownictwa obsługującego oficjalną nomenklaturę i w ogóle dyskurs ideologiczno-propagandowy. Dlatego też

---

⁷ Określenie „pierwotne znaczenie konfesyjne” nie wskazuje na staro-cerkiewno-słowiańskie pochodzenie tej jednostki leksykalnej (taka etymologia nie jest zresztą prawdopodobna, por. Fasmer, 1996: I, 456), natomiast informuje, że jej kontekst religijny utrwalił się pod wpływem prawosławnej kultury chrześcijańskiej (por. Aleksiejew, 1996: 82; też: Moszyński, 1999: 9).

użyty w jej opisie kwalifikator *устар.* wskazuje nie tylko na dezaktualizację, ale również wyznacza granicę pomiędzy tym, co w porewolucyjnej rzeczywistości uzyskało akceptację, a tym, co w myśl panującej ideologii musiało zostać przez tę rzeczywistość odrzucone.

Wraz z odradzaniem się sfery duchowej współczesnych Rosjan większość analizowanych tu jednostek (np. *белец, божиться, вероотступник, грех, обитель*) powróciła do aktywnego zasobu leksykalnego języka rosyjskiego, na co w najnowszych słownikach opisowych wskazuje brak kwalifikatora *устар.* lub innych równoważnych w stosunku do niego not stylistycznych. Część jednak odziedziczyła po okresie radzieckim zdezaktualizowany status, dając się wyprzeć bądź to przez jednostki nie związane ze sferą sacrum (np. *десница – правая рука, духовная – завещание, паганизм – язычество, христарадничать – нищенствовать*), bądź to przez inne bardziej aktualne odpowiedniki o charakterze konfesyjnym (np. *клятва – анафема, ливан – ладан, разрешение – отпущение, чернец – монах*).

2. Historyzmy

Z materiału źródłowego wyodrębniono niewielką grupę jednostek, które można zaliczyć do kategorii typowych historyzmów (archaizmów rzeczowych). Za taką ich kwalifikacją przemawia zaobserwowany w opisie słownikowym kwalifikator *доревол.* [дореволюционное] oraz adnotacja *в дореволюционной России*. Wskazane środki informują o tym, że desygnaty definiowanych jednostek istniały jeszcze przed rewolucją, natomiast zanikły w okresie radzieckim.

Według BAS status archaizmów rzeczowych posiadały wówczas następujące wyrazy i wyrażenia: *бурса* – 1. доревол. мужское духовное училище с общежитием, ученики которого находились на казенном содержании (I, 700–1), *бурсак* – 1. доревол. ученик духовного училища, живущий в бурсе (III, 1264), *епархиалка* – 1. доревол. в просторечии – воспитанница епархиального училища (III, 1264), *епархиальное училище* – 1. доревол. женское духовное училище, принадлежавшее определенной епархии и содержавшееся на ее средства (III, 1264), *законоучитель* – 1. преподаватель закона божья в дореволюционной России (IV, 353), *закон божий* – 1. вероисповедание как учение в до-

революционной школе (IV, 546), *консистория* – 1. в дореволюционной России – место, в котором под начальством архиерея сосредоточено духовное управление епархией (V, 1310), *семинария* – 1. среднее духовное училище в дореволюционной России (XIII, 629–30), *церковноприходская школа* – 1. в дореволюционной России – начальная школа, находившаяся в ведении Церкви (XVII, 668).

Niemal wszystkie podane tu jednostki są nazwami z zakresu przedrewolucyjnego szkolnictwa, organizowanego na różnych szczeblach nauczania przez duchowieństwo prawosławne. Jedyne wyjątek stanowi wyraz *консистория*, który jest terminem związanym z ówczesną administracją i organizacją instytucji cerkiewnej.

Zdezaktualizowany status jednostek *бурса*, *бурсак*, *епархиалка* i innych odzwierciedla zmiany, jakie zaszły w porewolucyjnej rzeczywistości radzieckiej. Aby je dokładniej wyjaśnić, należy przypomnieć kilka faktów z historii stosunków pomiędzy państwem a Kościołem Prawosławnym. W Związku Radzieckim wszystkie formy działalności oświatowej pozostającej pod kuratelą Cerkwi zostały początkowo zsekularyzowane, a następnie zdelegalizowane na mocy dekretu regulującego prawo wyznaniowe, który to został uchwalony w 1929 roku (por. Michalski, 1991: 34). Trzeba jednak pamiętać, że nieoficjalne represje wobec Kościoła Prawosławnego rozpoczęły się dużo wcześniej i już od pierwszych lat władzy bolszewickiej były uprawomocniane postanowieniami kolejnych dekretów oraz innych aktów ustawodawczych, ograniczających udział instytucji cerkiewnej w życiu społecznym (por. chociażby „Dekret o ziemi” – 1917, „Dekret o oddzieleniu Cerkwi od państwa i szkoły od cerkwi” – 1918 czy „Dekret o przejmowaniu budynków kościelnych” – 1923 (za: Maszkiewicz, 1995: 38)). Uprawianie tego typu polityki w konsekwencji doprowadziło do likwidacji istniejących w łonie Cerkwi komórek oświatowych. Przeszły funkcjonować przycerkiewne szkoły, zostały również zamknięte niemal wszystkie seminaria duchowne i akademie teologiczne⁸, ponieważ w przekonaniu ówczesnych władz politycznych mogły one stanowić potencjalne zagrożenie w ateizacji oraz przejmowaniu kontroli nad społec-

---

⁸ Jak prężna była działalność oświatowa Cerkwi przed 1917 r., świadczą liczby: pod jej kuratelą znajdowało się wówczas ponad 32 tys. szkół podstawowych, 58 seminariów (średnich i wyższych szkół duchownych) oraz 4 akademie teologiczne (za: Maszkiewicz, 1995: 13).

czeństwem. Usunięcie tych instytucji z rzeczywistości radzieckiej w konsekwencji spowodowało dezaktualizację słownictwa związanego ze sferą szkolnictwa cerkiewnego.

Część analizowanych jednostek współcześnie oznacza elementy przywrócone już do rzeczywistości rosyjskiej (por. *законоучитель, закон божий, консистория, семинария*). Nietrudno więc się domyśleć, jaką kwalifikację chronologiczną nadano im w najnowszych źródłach leksyko-graficznych. Z ich opisu usunięto kwalifikatory i adnotacje z komponentem *дореволюционный*, jako nieadekwatne do zajmowanego przez nie w języku statusu i nie oddające ich rzeczywistego odbioru społecznego. Wyjątek stanowią jednostki *бурса, бурсак, епархиальное училище* oraz *церковноприходская школа*⁹, które dziś nadal pozostają archaizmami rzeczowymi.

---

⁹ Zarówno BTS, jak i OŻG nie rejestrują wyrazu *епархиалка*.

Leksyka o zachowanym znaczeniu konfesyjnym

Autorzy prowadzonych w okresie radzieckim badań socjolingwistycznych twierdzą, że już w latach 60. minionego stulecia dokonała się definitywna sekularyzacja większości takich wyrazów jak *догма, пеликвия, мощи* czy *исповедь* (za: Kakorina, 2000: 71). Podobne wnioski formułują również niektórzy współcześni językoznawcy, między innymi N. A. Kupina (por. 1995: 30), która uważa, że w ówczesnym języku rosyjskim wszystkie nazwy związane z religią zostały poddane ideologicznej reinterpretacji. Zjawisko to dokumentują powstałe w tamtym okresie źródła leksykograficzne, a wśród nich również BAS. Zdaniem F. P. Sorokoletowa (1998: 403), w słowniku tym „*большинство церковных слов лишены даже намека на употребление в своем прямом, исходном значении*”. Teoretycznie rzecz biorąc, można byłoby się z tym i poprzednimi stwierdzeniami zgodzić, ponieważ częściowo znajdują one potwierdzenie w analizowanym w poprzednich rozdziałach materiale egzemplifikacyjnym. Warto jednak zastanowić się, czy prześladowania religijne oraz ateizacja społeczeństwa rzeczywiście mogły spowodować aż tak ogromne spustoszenie w tak rozległej warstwie słownictwa.

Powyższe konstatacje wymagają weryfikacji, bowiem znaczna część leksyki konfesyjnej nie uległa jakimkolwiek przekształceniom semantycznym ani zmianom stylistycznym, nie została też z języka rosyjskiego definitywnie usunięta. Potwierdza to wstępna analiza materiału źródłowego. Takiego zdania jest również J. Wawrzyńczyk (1997: 317), według którego „w radzieckich słownikach języka rosyjskiego ta warstwa leksyki z powodów ideologicznych nie mogła być potraktowana wyczerpująco, konsekwentnie, w sposób usystematyzowany; nie została też jednak zupełnie zepchnięta na margines a to dlatego, że występuje niesporadycznie

w licznych utworach literatury czasów carskich, masowo przecież wznawianych po 1917 roku”. A zatem już sam fakt obecności słownictwa konfesyjnego w przedrewolucyjnej literaturze pięknej (nie cenzurowanej na taką skalę, jak teksty dopiero powstające) do jakiegoś stopnia ograniczał możliwość deformacji wszystkich należących do tej grupy jednostek i, co chyba ważniejsze, przyczynił się do tego, że w ogóle pozostały one w zasobie leksykalnym języka rosyjskiego. W dalszej części pracy zostanie podjęta próba wyjaśnienia, czy oprócz odnotowanego przez J. Wawrzyńczyka wpływu rosyjskiej beletrystyki, istniały jakieś inne czynniki, które mogły wpłynąć na zachowanie przez badane jednostki niezdeformowanego znaczenia konfesyjnego. W tym celu analizie będzie poddana ich struktura znaczeniowa oraz łączliwość z innymi wyrazami, a zatem zdolność do tworzenia różnego rodzaju związków wyrazowych. Materiał egzemplifikacyjny zostanie podzielony na trzy kategorie problemowe:

1. znaczenie konfesyjne w jednostkach monosemicznych,
2. znaczenie konfesyjne w jednostkach polisemicznych,
3. znaczenie konfesyjne w jednostkach (mono- oraz polisemicznych) wchodzących w skład różnego rodzaju związków wyrazowych.

1. Znaczenie konfesyjne w jednostkach monosemicznych

Jednostki monosemiczne stanowią grupę wyrazów, które w BAS zostały poświadczone najliczniej. Wprawdzie celem niniejszego rozdziału nie jest klasyfikacja semantyczna materiału, jednak warto zaznaczyć, że skupia on różnorodne grupy tematyczne leksyki. Znajdą się w nim nazwy obiektów sakralnych i ich wyposażenia, przedmiotów kultu religijnego, duchowieństwa prawosławnego oraz osób świeckich związanych z Cerkwią Prawosławną, ksiąg liturgicznych, nabożeństw, okresów liturgicznych o charakterze cerkiewnym i świecko-cerkiewnym, obrzędów, rytuałów, ukształtowanych na gruncie prawosławia obyczajów ludowych, pieśni i modlitw liturgicznych, świąt oraz uroczystości prawosławnych i wielu innych (por. poniższe zestawienie). Takie zróżnicowanie semantyczne materiału pozwala wnioskować, że nie ma jakiegoś wyraźnego związku pomiędzy faktem zachowania przez analizowane jednostki niezdeformowanej postaci znaczeniowej a ich przynależnością do jakichś określonych kategorii tematycznych. Oto zgromadzone egzemplifikacje:

DAL	BAS
<i>апокалипсисъ</i> – црк. откровение, видѣнія Св. Ап. Іоанна Богослова (I, 19)	<i>апокалипсис</i> (2) ¹ – произведение греко-византийской литературы I в.н.э., в символично-аллегорической форме отражающее мировоззрение и взаимоотношения ранних христиан, воспринятое как пророчество о конце мира и включенное впоследствии церковью в число канонических церковных книг (I, 165)
<i>апокрифъ</i> – о Свщн. Пис., все, что не принято в канонъ его, не признано боговдохновеннымъ (I, 19)	<i>апокриф</i> (0) – 1. произведение христианской эпохи, сходное по теме с литературой, признанной господствующей церковью, но в развитии этой темы противоречащее канонической церковной литературе (I, 165)
<i>архипастырство</i> – санъ святительскій [...] (I, 25)	<i>архипастырство</i> (0) – 1. достоинство, звание архипастыря (I, 199)
<i>архипастырь</i> – старшій въ епархіи іерей изъ чернаго духовенства, святитель, епископъ, с почетомъ преосвященный, -нѣйшій или: архіепископъ (I, 25)	<i>архипастырь</i> (0) – 1. старое, почтительное название епископа (I, 199)
<i>атеистъ</i> – безбожникъ (I, 28)	<i>атеист</i> (14) – 1. последователь атеизма; безбожник (I, 215)
<i>балдахинъ</i> – убранство надъ ложемъ, кроватью, сѣдалищемъ, престоломъ [...] (I, 43)	<i>балдахин</i> (2) – 1. пышный навес над тронem, катафалком (I, 255)

¹ W nawiasie podaję ilość poświadczeń danej jednostki leksykalnej, jaką rejestruje CAST (słownik frekwencyjny). Informacje te zostaną wykorzystane w dalszej części pracy.

DAL	BAS
<i>безбожіе</i> – воображаемое состояніе кого или чего при отсутствіи Бога, божества; отрицаніе бытія Божія, полное безвѣріе, непризнаваніе воплощенія Господня (I, 58)	<i>безбожие</i> (1) – 1. отрицание существования бога (богов), религиозных убеждений вообще; неверие в бога (I, 323)
<i>безбожникъ</i> – не вѣрующій въ Бога, отрицающій бытіе Его; беззаконникъ, нечестивецъ, незнающій страха Божія, живущій завѣдомо во злѣ, во грѣхахъ (I, 58)	<i>безбожник</i> – 1. человек, отрицающий существование бога, не верующий в него; атеист (I, 324)
<i>бѣлое духовенство</i> – не монашествующее, которое именуется чернымъ (I, 153)	<i>белое духовенство</i> ² – 1. часть духовенства православной церкви, которая, в противоположность черному духовенству, не дает обетов строгого воздержания, безбрачия (I, 385)
<i>благовѣсть</i> – звонъ въ одинъ (средній) колоколь, для извѣщенія о службѣ церкви, и звонъ во время службы, по положенію (I, 91)	<i>благовест</i> (9) – 1. звон в колокол перед началом церковной службы (I, 473)
<i>богомолье</i> – идти, ѣхать на богомолье ‘посѣщать святыя мѣста’ (I, 104)	<i>богомолье</i> (0) – 1. посещение верующими особо почитаемых церквей и монастырей для поклонения и молитвы (I, 528)
<i>богомольный</i> – прилежно и часто молящійся; исполняющій всѣ внешніе обряды церкви; искренне молящійся, богобоязненный (I, 104)	<i>богомольный</i> (2) – 1. набожный, часто молящійся богу (I, 528)

² CAST nie odnotowuje częstotliwości użycia związków wyrazowych.

DAL	BAS
<i>богоотступникъ</i> – кто отступилъ, отпаль от Бога (I, 104)	<i>богоотступник</i> (0) – 1. человек, отказавшийся от религии, от веры в бога (I, 528)
<i>богослуженіе</i> – служба церковная и вообще самое отправленіе службы Божіей (I, 105)	<i>богослужение</i> (6) – 1. совершеніе в церкви религиозныхъ обрядов (I, 528)
<i>богохульникъ</i> – приносящій хулу на Бога (I, 105)	<i>богохульник</i> (0) – 1. произносящій богохульства (I, 529)
<i>вербная недѣля</i> – недѣля вай; шестая велик. поста (I, 178)	<i>вербная неделя</i> – 1. в просторечіи – воскресенье передъ праздникомъ пасхи и предшествующая этому воскресенью неделя (II, 167)
<i>въроисповѣданье</i> – исповѣданье, вѣра, признаваемая какимъ либо народомъ, религія (I, 332)	<i>вероисповедание</i> (0) – 1. разновидность какого-либо вероученія в соединеніи со свойственною ему обрядностью; официальная принадлежность какой-либо религии (II, 166)
<i>въротерпимость</i> – свобода ино-вѣрцамъ исповѣдовать вѣру свою (I, 333)	<i>веротерпимость</i> (4) – 1. допущеніе свободного вероисповеданія любой религии (II, 166)
<i>Ветхий Заветъ</i> – всѣ библейскія книги, писанныя до Рожд. Хр., одинаково признаваемыя евреями и христианами (I, 188)	<i>Ветхий завет</i> – 1. начальная, дохристианская часть библіи (II, 250)
<i>вечерня</i> – церковная служба, совершаемая повечеру (I, 189)	<i>вечерня</i> (0) – 1. вечерняя церковная служба (II, 256)
<i>выкрестъ</i> – выкрещенный, перекрестъ, перекрещенецъ, новокрещень, окрещенный еврей, мусульманинъ или язычникъ (I, 295)	<i>выкрест</i> (0) – 1. лицо, принявшее христианство, перешедшее в христианство из другой религии путемъ крещенія (II, 1077)

DAL	BAS
<i>глаголица</i> – южно-славянская древняя азбука и письмо, противопол. кириллица (I, 352)	<i>глаголица</i> (0) – 1. один из двух типов славянской азбуки, отличающийся по начертанию букв от кириллицы (III, 117)
<i>грѣховный</i> – подверженный, причастный грѣху (I, 402)	<i>греховный</i> (0) – 1. склонный, расположенный к греху, соблазнительный (III, 392)
<i>дьяконство</i> – звание, должность эта [дьякона – ргзур. К. R.] (I, 439)	<i>дьяконство</i> (0) – 1. должность, звание дьякона (III, 1212)
<i>единобожіе</i> – единобожіе, исповѣданье одного Бога, противп. многобожіе (I, 515)	<i>единобожие</i> (0) – 1. религиозное учение, признающее только одно верховное существо творцом и правителем мира; монотеизм (III, 1232)
<i>епископъ</i> – священноначальникъ всей епархіи, архіерей (I, 52)	<i>епископ</i> (0) – 1. духовное лицо, имеющее высшую степень священства в христианской церкви; архіерей (II, 1264)
<i>заутреня</i> – церковная служба до обѣдни, ранняя, утренняя, утренняя (I, 657)	<i>заутреня</i> (5) – 1. церковная служба, совершаемая рано, утром (IV, 1036)
<i>игуменъ</i> – настоятель монастыря (II, 8)	<i>игумен</i> (0) – 1. настоятель мужского монастыря (V, 37)
<i>іерархъ</i> – священноначальникъ; епископъ, архіерей, митрополитъ (II, 68)	<i>иерарх</i> (0) – 1. верховный глава церкви (V, 77)
<i>іерей</i> – священникъ христіанъ, пресвитеръ, попь (II, 68)	<i>иерей</i> (0) – 1. то же, что священник (V, 78)
<i>іерейство</i> – звание или должность іерея (II, 68)	<i>иерейство</i> (0) – должность, звание иерея (V, 78)
<i>іеродиаконъ</i> – монахъ, посвященный во діакона (II, 68)	<i>иеродиакон</i> (0) – монах в сане диакона (V, 80)

DAL	BAS
<i>иеромонахъ</i> – попь-чернецъ, монахъ-священникъ (II, 68)	<i>иеромонах</i> (1) – монах в сане священника (V, 80)
<i>иконописание</i> – писанье иконъ; живопись иконная, как искусство (II, 40)	<i>иконописание</i> (0) – писание икон (V, 277)
<i>иордань</i> – мѣсто на льду и прорубь, для водоосвященія во Крещенье (II, 68)	<i>иордань</i> (0) – особо приспособленное для церковного обряда освящения воды место на реке, озере или пруде (V, 421)

Niezdeformowane znaczenie konfesyjne zachowały również takie jednostki jak: *иконописец* (0) (V, 277), *иконопись* (0) (V, 278), *Ильин день* (V, 290), *индикт* (0) (V, 339), *иподиакон* (0) (V, 422), *искушать* (2) (V, 486), *каждение* (0) (V, 651), *камилавка* (2) (V, 733), *канонические книги* (V, 757), *каноническое право* (0) (V, 757), *каффизма* (0) (V, 885), *келарня* (0) (V, 922), *келарь* (0) (V, 922), *келейник* (0) (V, 922), *кивот*, *киот* (4) (V, 933), *кириллица* (0) (V, 962), *клирик* (0) (V, 1036), *клятвopреступник* (3) (V, 1065), *коляда* (0), *колядка* (0), *колядовать* (0) (V, 1212), *кондак* (0) (V, 1279), *кормчая книга* (V, 1438), *крестины* (1) (V, 1635), *креститель* (0) (V, 1635), *крестник* (2), *крестница* (2) (V, 1637), *крестное знамение* (V, 1638), *кропление* (0) (V, 1701), *кулич* (0) (V, 1820), *лавра* (1) (VI, 17), *лампадка* (2) (VI, 50), *лестовка* (0) (VI, 182), *лжепророк* (0) (VI, 204), *лжепророчество* (0) (VI, 204), *литургия* (0) (VI, 269), *мантия* (1) (VI, 613), *местоблюститель* (0) (V, 892), *миная* (0) (VI, 1013), *минологий* (0) (VI, 1023), *миропомазание* (1) (VI, 1049), *мистик* (0) (VI, 1057), *митра* (0) (VI, 1061), *митрополит* (1) (VI, 1062), *многая лета* (VI, 1082), *монашествовать* (0) (VI, 1224), *монотеизм* (0) (VI, 1238), *мощи* (2) (VI, 1323), *мясопуст* (0) (VI, 1451), *мясопустная неделя* (VI, 1451), *набедренник* (0) (VII, 24), *набожность* (0) (VII, 39), *налой* (2) (VII, 316), *наперсный крест* (VII, 375), *настоятель* (0), *настоятельница* (0) (VI, 538), *новокрещенец* (0) (VIII, 1357), *Новый завет* (VII, 1366), *номоканон* (0) (VII, 1394), *обедница* (0) (VIII, 72), *обет* (1) (VIII, 116), *обращение в веру* (VIII, 389), *обручение* (0) (VIII, 412), *октоих* (0)

(VIII, 828), *омофор* (0) (VIII, 857), *орарь* (0) (VIII, 995), *освящение* (1) (VIII, 1080), *осмогласие* (0) (VIII, 1128), *отговорь* (0) (VIII, 1308), *отпевание* (0) (VIII, 1518), *отпуст* (0) (VIII, 1551), *отпущение грехов* (VIII, 1551), *отшельничество* (0) (VIII, 1705), *паникадило* (0) (IX, 107), *паремейник* (0) (IX, 183), *паремия* (0) (IX, 184), *пастыря* (0) (IX, 278–9), *первородный грех* (IX, 404), *пестрая неделя* (IX, 1097), *повечерие* (0) (X, 98), *погребение* (3) (X, 196), *подрясник* (0) (X, 582), *политеизм* (0) (X, 995), *помазание* (0) (X, 1155), *помазанник* (1) (X, 1155), *послушник* (0) (X, 1493), *поминки* (5), *поминование* (X, 1189), *поп* (0) (X, 1269–70), *поп-расстрига* (XII, 843), *попадья* (1) (X, 1275), *посаженный* (1) (*мать, отец*) (X, 1451), *посох* (0) (X, 1509–10), *постник* (0) (X, 1543–4), *постриг* (0) (X, 1553–4), *пострижение* (1) (X, 1553), *постриженник* (0) (X, 1554), *посхитить* (0) (X, 1570), *потир* (0) (X, 1615), *праведность* (0) (XI, 12), *премободяние* (0) (XI, 235), *преосвященство* (0) (XI, 254), *пресвитер* (0) (XI, 276), *престольный праздник* (XI, 294), *пресвятой* (0) (XI, 276–7), *прихожанин* (0) (XI, 856–7), *причащение* (0) (XI, 870), *причт* (0) (XI, 873), *причетник* (0) (XI, 874), *прокимен* (0) (XI, 1145), *просвира* (0), *просфора* (5) (XI, 1344), *просвирня* (0) (XI, 1345), *проскомидия* (0) (XI, 1364), *просфорня* (0) (XI, 1421), *протодиакон* (2) (XI, 1473), *протоиерей* (2) (XI, 1474), *протопоп* (1) (XI, 1478), *протопресвитер* (0) (XI, 1479), *псаломщик* (3) (XI, 1613), *пустынножитель* (0) (XI, 1729), *пустынь* (0) (XI, 1731–2), *Пятикнижие* (0) (XI, 1826), *рака* (0) (XII, 564–5), *расстригать* (0) (XII, 843–4), *религиозность* (1) (XII, 1198), *ризничий* (0) (XII, 1315), *родительские субботы* (XII, 1380), *рукоположение* (0) (XII, 1558), *ряса* (3) (XII, 1674), *рясофор* (0) (XII, 1675), *саккос* (0) (XIII, 57), *сборное воскресенье (неделя)* (XIII, 239), *светильник* (4) (XIII, 331), *святая неделя* (XIII, 469), *святейший* (0) (XIII, 466), *святить* (1) (XIII, 467–8), *священнослужитель* (0) (XIII, 477), *святотатец* (0) (XIII, 472), *секуляризация* (0) (XIII, 592), *семисвечник* (0) (XIII, 631), *серафим* (1) (XIII, 666), *синаксарь* (0) (XIII, 822), *синодик* (0) (XIII, 834), *служебник* (1) (XIII, 1273), *смирна* (0) (XIII, 1395), *соборование* (0) (XIV, 40), *солея* (0) (XIV, 211), *сочельник* (0) (XIV, 437), *ставленая грамота* (XIV, 699), *ставропигиальный монастырь*, *ставропигия* (0) (XIV, 700), *стихари* (0) (XIV, 888–9), *стихирарь* (0) (XIV, 891), *страстная неделя* (XIV, 997–8),

страстотерпец (0) (XIV, 999–1000), *схизматик* (0) (XIV, 1275), *схимик* (0) (XIV, 1275), *сыропуст* (0) (XIV, 1369), *сыропустная неделя* (XIV, 1370), *теолог* (0) (XV, 289), *теология* (2) (XV, 290), *типик* (0), *типикон* (0) (XV, 448), *трапезная* (0), *трапезник* (0) (XV, 831), *трикирий* (0) (XV, 965), *триодь* (0) (XV, 971), *троперстие* (0) (XV, 990), *тропарь* (0) (XV, 1005), *тябло* (0) (XV, 1223), *умовение ног* (XVI, 220), *успенский пост* (XVI, 935), *утреня* (2) (XVI, 1079), *фелонь* (0) (XVI, 1298), *филипповка* (0) (XVI, 1378), *ханжа* (5) (XVII, 27), *херувимская песнь* (XVII, 120), *хоры* (0) (XVII, 407–8), *храмовой праздник* (XVII, 438), *христианин* (2) (XVII, 470), *цветная неделя* (XVII, 572), *целование последнее* (X, 183), *церковнослужитель* (0) (XVII, 669), *церковное вино* (XVII, 671), *часовник* (0) (XVII, 767), *часовня* (5) (XVII, 767), *часослов* (1) (XVII, 770), *черное духовенство* (XVII, 920), *четвероевангелие* (0) (XVII, 998), *четки* (1) (XVII, 1006), *чудотворная икона* (XVII, 1179), *экклезиаст* (0) (XVII, 1750), *язычество* (1) (XVII, 2061).

Próbując ustalić, dlaczego zaprezentowane jednostki nie poddały się takim deformacjom, jakim uległo słownictwo analizowane w poprzednich częściach pracy, należy zwrócić uwagę, że zdecydowana większość z nich odnosi się do takich desygnatów z zakresu kultury prawosławnej, których właściwa identyfikacja nawet w okresie radzieckim nie stwarzała raczej trudności nie tylko dla osób bezpośrednio związanych z instytucją cerkiewną (tzn. duchowieństwa) czy też prawosławnego laikatu, ale również i dla zateizowanej części społeczeństwa rosyjskiego. Wyrazy te w językowej świadomości ówczesnych Rosjan raczej nie mogły być postrzegane jako typowe wąsko specjalistyczne (czytaj: wyizolowane z języka ogólnego) terminy, posiadające określoną wartość znaczeniową jedynie w kręgu wyznawców prawosławia. Nie ulega wątpliwości, że do takich musiały wówczas należeć chociażby prezentowane wyżej *богослужение*, *богохульник*, *вечеря*, *епископ*, *заутреня*, *ханжа*, *христианин*, *язычество* i inne. Nawet wobec niekorzystnej dla religii sytuacji społeczno-politycznej leksyka tego typu wciąż stanowiła niezmiernie bogatą pod względem ilościowym językową spuściznę ponad tysiącletniej historii prawosławnej kultury chrześcijańskiej, której z języka rosyjskiego (zarówno literackiego, jak i potocznego) nie dało się całkowicie wykorzenieć w przeciągu zaledwie kilku dziesięcioleci. Słownictwo to nie mogło też zniknąć z zasobu leksykalnego ówczesnych Rosjan, bowiem oznaczało desygnaty na-

dal funkcjonujące w rzeczywistości radzieckiej. W dalszym ciągu istniały przecież ocalałe z pogromów stalinowskich świątynie, w których duchowni prawosławni odprawiali nabożeństwa i w których duchowe schronienie znajdowała nie zateizowana część społeczeństwa.

Dyskusyjną kwestią pozostaje natomiast częstotliwość ich użycia. Z reguły charakteryzowały się one niewielką aktywnością językową – nie były używane powszechnie, o czym świadczą odpowiednie dane liczbowe pochodzące ze słownika frekwencyjnego (por. liczby podane w powyższym zestawieniu w nawiasach). W zateizowanym społeczeństwie rosyjskim zakres ich aktywnego i jednocześnie świadomego wykorzystania ograniczał się zapewne tylko do nielicznej grupy wiernych³ oraz duchowieństwa prawosławnego, co podkreśla G. N. Sklariewskaja (2002: 25), twierdząc że „преемственность церковной культуры долгие десятилетия сохранилась лишь на уровне немногочисленных общин, превращенных богоборческой властью в своего рода гетто. Большинство наших соотечественников утратило чувство преемства и развития православной культуры”. Być może właśnie dlatego badane słownictwo zostało zarejestrowane w CAST z tak nielicznymi poświadczeniami lub w ogóle nie było w tym źródle uwzględnione. Niewielka liczba użytkowników świadomie i aktywnie posługujących się leksyką konfesyjną oraz eliminujące ją z szerszego użycia ograniczenia ideologiczno-cenzuralne spowodowały, że w konsekwencji musiała ona utracić status, jaki posiadała w języku rosyjskim okresu przedrewolucyjnego, tzn. uległa częściowemu wyizolowaniu z językowej świadomości społeczeństwa. Oczywiście w badanym materiale można napotkać nieliczne przykłady i takich jednostek, których częstotliwość użycia (według CAST) była jednak dość wysoka. Jednym z takich wyjątków jest wyraz *ameumt*, dla którego wspomniane źródło odnotowuje aż 14 poświadczeń. Wobec ilości poświadczeń pozostałych jednostek jest to liczba co najmniej niemarginalna. W ówczesnym oficjalnym dyskursie propagandowym wyraz ten zajmował uprzywilejowaną pozycję, bowiem służył wyrażaniu treści antyreligijnych, walce z religią oraz popularyzacji nowego modelu światopoglądowego. Właśnie stąd bierze się tak wysoka jego aktywność.

---

³ Według I. Borowik (1993: 9) jeszcze w 1988 roku w samej Moskwie tylko 10% społeczeństwa deklarowała się jako wierząca.

Bez przeprowadzenia dodatkowych badań wykraczających poza obszar słownika opisowego trudno jednoznacznie stwierdzić, w jakim stopniu słownictwo konfesyjne było wykorzystywane przez ówczesnych Rosjan w potocznej, mówionej odmianie języka rosyjskiego. Jeśli chodzi o zakres jego użycia w różnego rodzaju tekstach pisanych (beletrystycznych, naukowych, a zwłaszcza publicystycznych), to można tu poczynić pewne uwagi teoretyczne. Odnotowana przez CAST niewielka ilość jego poświadczeń musiała mieć podłoże czysto ideologiczne. Zgodnie z wymogami cenzuralnymi starano się go unikać, aby przy okazji nie popularyzować treści wykraczających poza kanony twórczości socrealistycznej i tym samym zatrzeć w językowej świadomości społeczeństwa werbalny kontakt z kulturą prawosławia. Nie mogło to być jednak realizowane konsekwentnie, ponieważ formułowanie antyreligijnych treści propagandowych w naturalny sposób wymagało wykorzystania słownictwa konfesyjnego, a ponad wszelką wątpliwość sięgnięcia do jego podstawowego zasobu leksykalnego. Zwraca na to uwagę N. A. Kupina (1995: 30), według której „*религиозные концепты и их обозначающие становятся не объектами духовного познания и анализа, а объектами обличения. Это обстоятельство притягивает сферу религиозного к идеологии и, как ни странно, не дает религиозному погибнуть, ибо в речевой практике для осуществления идеологической критики необходима реализация языковых элементов с религиозным содержанием*”. Jeśli przedmiotem krytyki miała być na przykład cerkiew (jako obiekt sakralny), odprawiane w niej nabożeństwo, duchowny, wierny czy którekolwiek ze świąt prawosławnych, to na poziomie języka wymagało to odniesienia do obiektu, którego ta krytyka miała dotyczyć, a zatem użycia przykładowo takich wyrazów jak: *церковь, утренняя/вечерняя, священнослужитель/церарх/епископ, пасха* itp. Ten swoisty paradoks językowy, tzn. wykorzystanie nie nacechowanych negatywnie jednostek leksykalnych (konfesyjnych) w celu zdeprecjonowania oznaczanych przez nie derywatów, doprowadził do tego, że w języku rosyjskim okres radzieckiego funkcjonowały one nadal, nie ulegając przy tym jakimkolwiek deformacjom semantycznym. Ich zakres znaczeniowy pozostawał taki sam, ponieważ na przykład wyraz *церковь* nie przestał oznaczać budynku sakralnego, jednostki *епископ, церарх* oraz *священнослужитель* w dalszym ciągu mogły denotować tylko i wyłącznie duchownych, a nazwa własna *пасха* nadal odnosiła się do konkretnego święta kościelnego. Nie oznacza

to jednak, że deformacji nie uległa płaszczyzna konotacyjna tych jednostek⁴. Wydaje się oczywistym, że w świadomości przynajmniej części ówczesnego społeczeństwa rosyjskiego musiały się dla nich wykształcić takie konotacje, jakie starała się narzucić antyreligijna prasa, radio, w późniejszym okresie telewizja czy stanowiące najważniejsze ogniwo procesu ateizacji szkolnictwo na wszystkich jego poziomach. W oficjalnym dyskursie propagandowym zazwyczaj traciły one swoją neutralność i ulegały pejoratywizacji. Czasami też zachodziło zjawisko odwrotne – słownictwo, które jeszcze przed rewolucją powszechnie było odbierane jako nacechowane negatywnie, w okresie radzieckim przechodziło do wyższego pola semantycznego i stawało się neutralnym, a niekiedy nawet otrzymywało konotacje pozytywne. Taką tendencję można zaobserwować na przykład w przypadku słowa *безбожник*, które jak twierdzi G. N. Sklariewskaja (1995: 70), „в первые годы советской власти стало употребляться как прагматически нейтральное (в значении «атеист, специалист по атеизму», ср. «работать безбожником при избечитальне», «конференция безбожников», журнал «Безбожник»”).

2. Znaczenie konfesyjne w jednostkach polisemicznych

Kolejną dość liczną grupę badanego słownictwa stanowią jednostki wieloznaczne, które w swojej strukturze semantycznej posiadały przynajmniej jedno znaczenie konfesyjne. Z opisu podanego przez BAS wynika, że w języku rosyjskim okresu radzieckiego znaczenia te z reguły funkcjonowały jako podstawowe, rzadziej jako poboczne.

W pierwszej kolejności zostanie scharakteryzowana grupa jednostek, których znaczenie konfesyjne było znaczeniem podstawowym. Jeśli chodzi o sposób prezentacji materiału, to nadal będzie tu stosowana metoda porównawcza DAL : BAS, z tym że ze słownika W. I. Dala zostaną wyselekcjonowane jedynie znaczenia konfesyjne (bez świeckich). Oto zgromadzone słownictwo:

---

⁴ Z licznymi egzemplifikacjami słownictwa konfesyjnego odzwierciedlającego tego typu zniekształcenia można się spotkać chociażby w wysokonakładowych wydawnictwach organizacji oraz stowarzyszeń antyreligijnych: „Антирелигиозник”, „Атеист”, „Безбожник”, „Воинствующий атеизм”, „Революция и церковь” i innych.

DAL	BAS
<i>аскетъ</i> – изнуряющій плоть свою; человекъ самой строгой, воздержанной жизни (I, 26)	<i>аскет</i> – 1. последователь учения аскетизма; отшельник, 2. перен. о писателе строго реальном, суровом в манере творчества (I, 203)
<i>аскетисмъ</i> – учение, убѣждение, требующее такой [аскетической – ргуур. К. R.] жизни (I, 26)	<i>аскетизм</i> – 1. религиозное учение, проповедующее необходимость крайней степени воздержания, умерщвления плоти, ухода от реальной жизни, 2. перен. отказ от жизненных удовольствий; воздержание (I, 203)
<i>безвѣрїе</i> – отсутствие в человекѣ вѣры, исповѣданія, недостатокъ душевнаго убѣжденія въ святыхъ и вѣчныхъ истинахъ (I, 59)	<i>безверие</i> – 1. отсутствие веры в бога, неверие, 2. отсутствие веры во что-либо (в собственные силы людей и т.п.) (I, 325),
<i>благовѣстить</i> – призывать колокольнымъ звономъ в церковь, на молитву; возвѣщать колоколомъ о службѣ церковной (I, 91)	<i>благовестить</i> – 1. оповещать ударами в колокол о начале церковной службы, 2. перен. просторечн. разглашать что-либо, сплетничать (I, 473)
<i>ветхозавѣтный</i> – относящійся къ Ветхому завѣту (I, 188)	<i>ветхозавѣтный</i> – 1. относящійся к «Ветхому завету», 2. старинный, старомодный (II, 252)
<i>говѣть</i> – готовиться къ исповѣди и причастію, постясь и посѣщая церковь (I, 364)	<i>говеть</i> – 1. постом и посещением определенных церковных служб готовить себя к исповеди и причащению, 2. перен. скудно питаться (III, 190)
<i>догматъ</i> – одно изъ основныхъ положеній ученія о вѣрѣ, исповѣданіи (I, 450)	<i>догмат</i> – 1. основное, неизменное положение какого-либо религиозного учения, 2. бездоказательное положение какого-либо учения, принимаемое на веру без критической проверки и без учета конкретных условий его применения (III, 877)

DAL	BAS
<i>единоверецъ</i> – исповѣдующій одну съ кѣмъ либо вѣру [...] (I, 515)	<i>единоверец</i> – 1. человек, принадлежащий одной религии, вере, 2. перен. о человеке одних взглядов, вкусов (III, 1233)
<i>святой елей</i> – освященный по обрядамъ церкви, для помазанія христіанъ въ разныхъ случаяхъ (I, 518)	<i>елей</i> – 1. растительное, преимущественно оливковое, масло, употребляющееся в церковном обиходе; деревянное масло, 2. перен. утешение, успокоение (III, 1258)
<i>жрецъ</i> – замѣняющій священника у идолопоклонниковъ; духовное лицо нехристіанскаго исповѣданья, приносящее божеству жертву; языческой священнослужитель (I, 546)	<i>жрец</i> – 1. в языческих религиях – лицо, совершающее жертвоприношения и другие религиозные обряды, служитель божества, 2. перен. о посвятившем себя какой-либо деятельности (IV, 185)
<i>затворникъ</i> – отшельникъ скитникъ, пустычникъ; затворившійся въ кельѣ монахъ (I, 645)	<i>затворник</i> – 1. монах, давший обет не покидать своей кельи, не видеть людей, 2. перен. человек, ведущий уединенный образ жизни (IV, 967)
<i>звонарь</i> – церковный служитель, обязанный звонить въ колокола по обряду [...] (I, 672)	<i>звонарь</i> – 1. служитель в церкви, звонящий в колокола, 2. перен. прост. болтун, сплетник (IV, 1154)
<i>идолопоклонство</i> – поклоненье, служенье идоламъ, почитанье ихъ, вѣра въ кумировъ (II, 9)	<i>идолопоклонство</i> – 1. поклонение, служение идолам, 2. перен. раболепство, чрезмерное поклонение перед кем-, чем-либо (V, 57)
<i>иконостасъ</i> – преграда, отдѣль между трапезой и алтаремъ церкви [...] (II, 40)	<i>иконостас</i> – 1. увешанная иконами стена, отделяющая алтарь в православной церкви, 2. перен., шутил., ирон. о большом количестве орденов, медалей на чьей-либо груди (V, 278)

DAL	BAS
<i>ипостась</i> – лицо, особа; принято о Св. Троицѣ (II, 47)	<i>ипостась</i> – 1. церковный термин для обозначения одного из лиц христианской троицы, 2. перен. о ком-либо, чем-либо, при-мыкающем близко к кому-либо, чему-либо (V, 423)
<i>инквизиторъ</i> – членъ или судья инквизиціи (II, 45)	<i>инквизитор</i> – 1. член или судья инквизиции, 2. перен. жестокий человек (V, 354)
<i>исповѣданье</i> – вѣроисповѣданье, вѣра, признаваемая церковью духовныя истины; болѣе употр. о видахъ христіанской вѣры (II, 54)	<i>исповедание</i> – 1. религиозный культ; вероисповедание, 2. перен. следование какому-либо учению (V, 484)
<i>кадить</i> – црк. курить, жечь благовонья, раскачивать и встряхивать кадило, по обряду церковной службы (II, 71)	<i>кадить</i> – 1. при исполнении церковных обрядов – курить ароматические вещества, раскачивая в руке кадило, 2. перен. незаслуженно восхвалять кого-, что-либо, превозносить; льстить (V, 646)
<i>неофитъ</i> – новокрещенъ (II, 526)	<i>неофит</i> – 1. новообращенный в какую-нибудь религию, 2. перен. новый сторонник какого-нибудь учения или общественного движения (VII, 1035)

А ото pozostałe jednostki należące do tej grupy: *катавасия* (V, 859), *катехизис* (V, 871), *келия* (V, 924), *кладбище* (V, 985–6), *кощунство*, *кощунствовать* (V, 1563–4), *кумир* (V, 1834–5), *кутья* (V, 1903), *мирянин* (VI, 1053), *мистика* (VI, 1057), *молиться* (VI, 1174), *монашенка* (VI, 1222–3), *ореол* (VIII, 1018–9), *перезвон* (IX, 615–6), *пилигрим* (IX, 1186), *подвижник* (X, 272–3), *подвижничество* (X, 274), *посвящать*, *посвящение* (X, 1457–9), *пост* (X, 1520–2), *притвор* (XI, 794), *притча* (XI, 820–1), *прозелит*, *про-*

зелитизм (XI, 1090), *проклятие* (XI, 1154–5), *пролог* (XI, 1188–9), *пророк*, *пророчество* (XI, 1317–9), *псалом* (XI, 1612), *пустынный* (XI, 1728–9), *раскольник* (XII, 635–6), *распять* (XII, 683), *реликви* (XII, 1199–2000), *риза* (XII, 1312–3), *саван* (XIII, 30–1), *самоотвержение* (XIII, 120–1), *сатана* (XIII, 193), *святыня* (XIII, 475), *священнодействовать*, *священнодействие* (XIII, 477), *секта*, *сектант* (XIII, 589), *трапеза* (XV, 828–31), *трезвон* (XV, 869–70), *триптих* (XV, 974), *фимиам* (XVI, 1396), *храм* (XVII, 436), *эдем* (XVII, 1728), *язычник* (XVII, 2062).

Observując powyższe egzemplifikacje, można dostrzec, że w obrębie tej samej jednostki leksykalnej podstawowemu znaczeniu konfesyjnemu towarzyszyło pokrewne pod względem etymologicznym znaczenie poboczne (świeckie), bardzo często o charakterze przenośnym. W tej grupie wyrazów znaczenia poboczne były wtórne w stosunku konfesyjnych. Świadczy o tym fakt, że te ostatnie odnoszą się do konkretnych desygnatów (osób, czynności czy stanów, por. np. *звонарь* – 1. служитель в церкви, звонящий в колокола, *неофит* – 1. новый член духовного общества), podczas gdy znaczenia poboczne z reguły denotują elementy bliżej niesprecyzowane, uogólnione (por. np. *звонарь* – 2. перен. прост. болтун, сплетник, *неофит* – 2. перен. новый сторонник какого-л. учения или общественного движения), co w badanych definicjach jest często wyrażane przy pomocy zaimków nieokreślonych *какой-либо*, *кто-либо* oraz *что-либо* (w różnych formach przypadkowych). Fakt posiadania przez analizowane wyrazy struktury polisemicznej mógł zadecydować o ich dalszym istnieniu bądź zaniku. Polisemia bowiem jest przejawem semantycznego bogactwa jednostki leksykalnej (por. Gołub, 1976: 43) i w związku z tym może dynamizować czy chociażby tylko podtrzymywać jej aktywne wykorzystywanie w codziennej praktyce językowej. Taka zależność jest zresztą zupełnie naturalna, ponieważ „frekwencja wyrazu pozostaje w prostym stosunku do jego wieloznaczności kontekstowej: im bardziej wyraz wieloznaczny, tym jest częstszy i na odwrót” (Kania, Tokarski, 1984: 203).

Cenne informacje do poruszanego zagadnienia mogłoby wnieść zbadanie frekwencji użycia znaczeń podstawowych w zestawieniu z pobocznymi. Pozwoliłoby to na określenie, które z nich w języku rosyjskim okresu radzieckiego były używane częściej. Niestety, precyzyjne ustalenie

ich aktywności językowej nie jest możliwe, ponieważ CAST, jako słownik frekwencyjny, dokumentuje statystykę jedynie samych jednostek, nie uwzględniając przy tym złożoności ich struktury semantycznej. W tej sytuacji nie można dać jednoznacznej odpowiedzi, czy zarejestrowana w nim ilość poświadczeń odnosi się do podstawowego znaczenia konfesyjnego, czy też pobocznego świeckiego. Niemniej jednak świadomość faktu, że społeczeństwo rosyjskie miało w badanym okresie utrudniony i przez to znacznie ograniczony kontakt z religią (również na płaszczyźnie językowej), pozwala przypuszczać, że znaczenia poboczne musiały wykazywać wyższą frekwencję użycia niż podstawowe. Jest to pewnym paradoksem, ponieważ w języku bardziej rozpowszechnionymi z reguły są te ostatnie (por. Doroszewski, 1954: 99). Należy jednak zwrócić uwagę, że desygnaty znaczeń pobocznych nie posiadały bezpośrednio związku z prześladowaną sferą religii, nie były zatem narażone na ideologiczną krytykę, cenzurę, zakaz. Tym samym znaczenia poboczne (świeckie) mogły zapewniać dalszą egzystencję samych jednostek leksykalnych, jednocześnie podtrzymując podstawowe dla nich znaczenia konfesyjne.

Drugą kategorię słownictwa będą stanowiły wyrazy, które podobnie jak jednostki charakteryzowane w pierwszej grupie, posiadały strukturę polisemiczną, jednakże znaczenie konfesyjne było dla nich pobocznym, a nie podstawowym. Oto zgromadzone egzemplifikacje:

DAL	BAS
<i>батюшка</i> – отец духовный, попь (I, 54)	<i>батюшка</i> – 1. в просторечии – отец, 2. священник (I, 297)
<i>блаженный</i> – угодник Божий, законно живущий I, 95)	<i>блаженный</i> – 1. счастливый, испытывающий полное удовлетворение, 2. в церк. языке – эпитет некоторых святых (I, 498–9)
<i>грешить</i> – впадать в грѣхъ, нарушать законъ Божий (I, 402)	<i>грешить</i> – 1. ошибаться в чем-либо, действовать неправильно, 2. совершать поступок, грех (в значении: поступок против правил религии и нравственности) (III, 390)

DAL	BAS
<p><i>жертвенникъ</i> – црк. жертвенникъ, в церквахъ нашихъ освященный столъ на лѣвой сторонѣ алтаря, для приготовленья на немъ безкровной жертвы, а по древнему обычаю: мѣсто смежное съ алтаремъ, гдѣ принимались просфоры во время проскомидіи (I, 535)</p>	<p><i>жертвенник</i> – 1. особого рода стол или очаг, на который возлагалась жертва, предназначенная для принесения божеству; алтарь, 2. стол в левой стороне алтаря православной церкви, служащий для совершения некоторых обрядов (IV, 90)</p>
<p><i>каяться</i> – сознаваться кому въ своихъ грѣхахъ (II, 101)</p>	<p><i>каяться</i> – 1. сожалеть о совершенном поступке, признавать вину, упрекая себя, 2. по религиознымъ правиламъ, приносить покаяние за свои грехи; исповедоваться (V, 899)</p>
<p><i>ключарь</i> -- духовное лицо, завѣдующее ризницею и церковною утварью (II, 123)</p>	<p><i>ключарь</i> – 1. уст. тот, в чьемъ ведении находятся ключи от чего-либо, 2. духовное лицо (обычно священник), заведующее церковной утварью (V, 1060)</p>
<p><i>лукавый</i> – бѣсъ, дьяволъ, сатана, нечистый, злой духъ (II, 272)</p>	<p><i>лукавый</i> – 1. хитрый, коварный, 2. простореч. о дьяволе, сатане (VI, 392–3)</p>
<p><i>маковка</i> – глава церкви [...] (II, 291)</p>	<p><i>маковка</i> -- 1. семенная коробочка мака, 2. верх, купол здания (чаще церкви) (VI, 514)</p>
<p><i>мисія</i> – общество духовенства, посылаемое для обращенія невѣрныхъ или иновѣрцевъ (II, 329)</p>	<p><i>миссия</i> – 1. ответственная роль, 2. задание, поручение, [...], 5. миссионерская организация (VI, 1055–6)</p>
<p><i>многолѣтье</i> – молитвенное возглашеніе о долгоденствіи царственной или иной высокой особы, многая лѣта (II, 335)</p>	<p><i>многолетие</i> – 1. устар. долголетие, 2. в православномъ богослуженіи – пожелание долгой жизни и благополучія в формѣ пения с многократнымъ повтореніемъ словъ «многая лета» при окончаніи молебна о здравіи (VI, 1095)</p>

DAL	BAS
<i>не вѣровать</i> – пребывать въ не-вѣрїи, въ безвѣрїи, отрицать свѣтъ истины (II, 508)	<i>неверующий</i> – 1. не верящий чему-либо, 2. не исповедующий никакой религии, не признающий существования бога (VII, 733–4)
<i>отпускъ</i> – црк. молитва, читаемая священникомъ, при окончанїи службы (II, 748)	<i>отпуск</i> – 2. временное освобождение от службы, работы, для отдыха или других целей, 4. молитва, которую читают или поют при окончании церковной службы (VIII, 1545–6)
<i>паства</i> – словесное стадо, прихожане (III, 22)	<i>паства</i> – 1. устар. пастьба, пастбище, 2. верующие какой-либо церкви, прихожане (IX, 269)
<i>пастырь</i> – пастухъ духовный, священникъ; архипастырь, архiereй (III, 23)	<i>пастырь</i> – 1. устар. пастух, 2. священник, как руководитель паствы (IX, 276–7)
<i>поминанье</i> – синодикъ, списокъ, листъ, тетрадь, съ именами усопшихъ, для поминанья въ молитвахъ (IV, 272)	<i>поминание</i> – 1. устар. воспоминание, 2. книжечка или тетрадка, содержащая имена для поминовения (X, 1187–8)
<i>придѣлъ</i> – особый, добавочный алтарь, кромѣ главнаго (III, 412)	<i>придел</i> – 1. устар. пристройка, 2. особенный, добавочный алтарь в православном храме, кроме главнаго (XI, 448)
<i>служба</i> – монастырскій или архiereйскій слуга, прислужникъ [...] (IV, 225)	<i>служба</i> – 1. устар. уничиж. к слуга, 2. слуга в монастыре или при архiereе (XIII, 1282)
<i>старецъ</i> – чернецъ, монахъ инокъ, отшельникъ, скитникъ (IV, 317)	<i>старец</i> – 1. старик, 2. пожилой монах, отшельник (XIV, 743–4)
<i>стоянье</i> – црк. всенощное бдѣние во храмѣ, въ четвергъ и субботу пятой недѣли велик. поста; чте-нье 12-ти Евангелїй (IV, 333)	<i>стояние</i> – 1. действие по значению гл. стоять, 2. церковная служба, отправляемая стоя (XIV, 96–9)

DAL	BAS
<i>церковный хоругви</i> – священное изображение, носимое при крестных ходах на древкѣ (IV, 562)	<i>хоругвь</i> – 1. устар. боевое знамя воинского подразделения, 2. полотенце с изображением Христа или святых на длинном древке – церковное знамя во время крестных ходов и других шествий (XVII, 406–7)

A oto pozostałe jednostki: *облачение* (VIII, 188), *палица* (IX, 65), *патриарх* (IX, 291–2), *пелена* (XI, 364–5), *первосвященник* (IX, 405–6), *покаяние* (X, 852), *полунощница* (X, 1102), *поручи* (X, 1421), *послушание* (X, 1491–2), *постригать, постригаться* (X, 1153–4), *почитание* (X, 1724), *праздник* (XI, 43–4), *преположение* (XI, 264), *приход* (XI, 848), *промысел* (XI, 1222–3), *раскол* (XII, 633), *распятие* (XII, 683), *регент* (XII, 1102), *ритуал* (XII, 1340–1), *сан* (XIII, 156), *скуфья* (XIII, 1100), *сорок* (XIV, 325), *спасать* (XIV, 476–7), *ставленник* (XIV, 698), *странник* (XIV, 992), *треба* (XV, 849), *хиротония* (XVII, 138), *юродивый* (XVII, 2003–4).

Powyższe egzemplifikacje – poza odwrotną kolejnością znaczeń – nie różnią się zasadniczo od przykładów prezentowanych w poprzedniej grupie. Aby więc uniknąć zbędnych powtórzeń, należy jedynie wyjaśnić, że zachowanie ich znaczenia konfesyjnego (w tym przypadku pobocznego) najwyraźniej również miało związek z posiadaną przez nie strukturą polisemiczną.

Zwraca natomiast uwagę poprawność układu znaczeń w niektórych artykułach hasłowych. Większość z nich nie budzi wprawdzie poważniejszych zastrzeżeń, ponieważ konfesyjne konotacje chociażby takich wyrazów jak *батюшка*, *лукавый*, *миссия*, *отпуск*, *праздник* czy *странник* nawet we współczesnym języku rosyjskim nie są odbierane jako dominujące, a jako poboczne, por. np. *батюшка* – 1. трад.-нар. = отец, 2. священник (BTS, 62), *лукавый* – 1. склонный к козням, интригам, хитрый, коварный, 2. нар.-разг. бес, дьявол, сатана (BTS, 507), *миссия* – 1. предназначение к чему-л. важному, ответственная роль кого-, чего-л., [...], 5. миссионерская организация; здание такой организации (BTS, 546), *отпуск* – 1. к отпустить – отпускать, 2. освобождение от

работы, службы на определенный срок для отдыха [...], 3. церк. молитва, которую произносят при окончании церковной службы (BTS, 757–8), *странник* – 1. тот, кто странствует, 2. человек, странствующий пешком к святым местам: паломник, пилигрим (BTS, 1276). Wydaje się jednak, że w BAS prawidłowa kolejność opisu została zachwiana w przypadku takich jednostek jak *ключарь*, *многолетие*, *паства*, *пастырь* (podobnie: *придел*, *служба*, *хоругвь*), bowiem za podstawowe przyjęto dla nich znaczenia przestarzałe, na co wskazuje obecność noty *устар.* Dopiero na drugim miejscu (już bez kwalifikatora) są podawane aktualne znaczenia konfesyjne. Taka struktura przeczy ustalonym przez autorów BAS zasadom budowy artykułu hasłowego, ponieważ w źródle tym „[...] ведущим принципом организации слов с полисемией признавался обратный хронологический порядок расположения значений. Это означало, что место основного исходного значения занимало не наиболее раннее с исторической точки зрения значение, а значение наиболее употребительное, социально значимое, актуальное для современного состояния языка [...]” (Sorokoletow, 1998: 382). Wysunięcie znaczenia potocznego (choć zdezaktualizowanego) przed konfesyjne (aktualne) mogło oczywiście być jedynie zabiegiem leksykograficznym podyktowanym wymogami cenzury. Nie można jednak wykluczyć, że religijne konotacje analizowanych wyrazów przez ówczesnych Rosjan rzeczywiście były odbierane jako drugorzędne. Społeczeństwo rosyjskie przez całe dziesięciolecie było przecież poddawane intensywnej ateizacji, co mogło spowodować, że podstawowe znaczenia konfesyjne tych wyrazów przesunęły się na dalszy plan, ustępując miejsca zarchaizowanym, nie posiadającym jednak bezpośredniego związku ze sferą religii, znaczeniom świeckim. W takiej sytuacji analizowane jednostki paradoksalnie częściej mogły być używane w znaczeniu zdezaktualizowanym i z tym właśnie znaczeniem kojarzone.

Pewne wątpliwości pojawiają się również w odniesieniu do układu znaczeń, jaki w BAS został przyjęty w opisie wyrazów *гешитъ* oraz *неверующий*. W badanym źródle ich znaczenia konfesyjne zarejestrowano dopiero na drugim miejscu, z czego należałoby wnioskować, że przez ówczesnych Rosjan były one odbierane jako poboczne. Taka kolejność sugeruje, że wyraz *гешитъ* przestał być wówczas kojarzony przede wszystkim z wykroczeniem przeciwko chrześcijańskim normom oraz wartościom etycznym i że dominującym stało się dla niego zgeneralizowane

i jednocześnie pozbawione konotacji konfesyjnych znaczenie ‘popępniać, błądy, pomyłki; działać nieprawidłowo’ (por. Rozdział 3, p. 1.2). Podobnie jednostka *неверующий*, w pierwszym rzędie miała denotować nie stan braku wiary w Boga, a potocznie (nie filozoficznie) rozumiany sceptycyzm. Przyjęta w BAS dla tych wyrazów kolejność znaczeń rzeczywiście może odzwierciedlać to, w jaki sposób były one odbierane w tamtym okresie. Tego typu przewartościowania nie należały wówczas do rzadkości i były wywołane zmianami, jakie spowodował „wojujący ateizm” w świadomości językowej „człowieka radzieckiego” oraz w sposobie postrzegania przez niego rzeczywistości. Z drugiej jednak strony, jak skomentować fakt, że w słowniku D. N. Uszakowa konfesyjne znaczenia tych jednostek zostały odnotowane jako podstawowe? Czy w przeciągu zaledwie kilkunastu lat (jest to okres dzielący wydanie TSU i pierwszych tomów BAS) rzeczywiście mogły one ulec osłabieniu i wyparciu przez znaczenia uogólnione? Trudno bezkrytycznie zaakceptować taką możliwość, zwłaszcza że w późniejszych słownikach opisowych (np. w MAS), podobnie jak w TSU, dla wyrazów *грешить* oraz *неверующий* jako pierwsze przypisano znaczenie konfesyjne.

3. Znaczenie konfesyjne w jednostkach mono- oraz polisemicznych wchodzących w skład związków wyrazowych

W tej grupie znajdują się jednostki zarówno mono-, jak i polisemiczne. Przy ich doborze nie kierowano się kryterium jedno- lub wieloznaczności, choć formalnie taki podział zastosowano w celu przesłedzenia ilości poświadczeń w CAST. Przedmiotem analizy będzie ich łączliwość, a nie ewentualne konsekwencje posiadania jakiejś określonej ilości znaczeń, dlatego też zostaną one podane z pominięciem charakterystyki słownikowej, a jedynie zestawione z wybranymi przykładami powstałych z ich udziałem związków wyrazowych (odnotowanych w BAS).

W tym miejscu zostaną zaprezentowane jednostki monosemiczne: *альфа* (11)⁵, *омега* (2) – *альфа и омега* ‘конец и начало чего-либо’ (I, 109), *аналой* (3) – *ходить, водить кругом вокруг аналой* ‘венчаться (о церковном браке)’ (I, 129), *атеизм* (0) – *воинствующий атеизм*

---

⁵ Liczby w nawiasach oznaczają ilość poświadczeń w CAST.

‘марксистская критика религии’ (I, 215), *грешник* (4) – старый грешник ‘шутливо-смирненное признание своих недостатков’ (III, 393), *епитимия* (*епитимья*) (0) – налагать епитимию (III, 1265), *загробный* (8) – загробная жизнь (IV, 379), *избиение* (4) – избиение младенцев ‘о жестокой, суровой расправе по отношению к молодым, неопытным’ (V, 93), *именинник* (7) – смотреть именинником, ходить именинником, чувствовать себя именинником ‘иметь довольный, счастливый вид’ (V, 294), *искушать* (2) – искушать судьбу ‘делать что-либо, сопряженное с лишним риском, опасностью’ (V, 472), *кадило* (7) – раздуть кадило ‘развить дело’ (V, 645), *колокольня* (18) – с колокольню (вышиной) ‘об очень высоких предметах и людях’, отзвонил и с колокольни долой ‘покончить с каким-либо делом’, смотреть со своей колокольни ‘об ограниченности взглядов’ (V, 1176–7), *креститься* (13) -- креститься на что-либо (V, 1637), *крестный* (9) – крестная дочь, мать, крестный отец, сын, крестные братья, сестры (V, 1638–9), *купель* (2) – купель страданий, воспринимать от купели ‘1. быть крестным отцом, матерью, 2. перен. первым воспринимать что-либо новое’ (V, 1844), *ладан* (4) – дышать на ладан ‘быть при смерти’, бегать как черт от ладана ‘всячески избегать кого-, чего-л.’, бояться как черт ладана ‘о сильном страхе, испуге’ (VI, 23), *милостыня* (12) – подавать, приносить, просить милостыню (VI, 994), *миро* (0) – одним миром мазаны ‘люди с одинаковыми, обычно отрицательными, свойствами’ (VI 1043–4), *молитва* (29) – творить молитву, стоять на молитве, твоими молитвами ‘шутл. ответ на вопрос о здоровье, удаче’, печатная молитва, читать молитву (VI, 1171), *монах* (29) – постричься в монахи (монахини) (VI, 1221–2), *обедня* (14) -- испортить всю обедню ‘уст. мешать, вредить кому-либо в каком-нибудь деле’ (VIII, 72), *осанна* (0) – петь кому-л. осанну, восклицать осанну ‘превозносить, восхвалять кого-либо’ (VIII, 1058), *отшельник* (2) – жить отшельником ‘жить в уединении’ (VIII, 1704), *панихида* (9) – панихида по ком, о ком, служить, петь панихиду, гражданская панихида ‘собрание перед похоронами, посвященное памяти умершего’ (IX, 109), *пономарь* (0) – читать как пономарь ‘читать невыразительно, монотонно’ (X, 1244), *праведник* (3) – сном праведника (спать, заснуть) ‘безмятежно, крепко (спать)’ (XII, 12), *святитель* (2) – святители угодники! (межд.) ‘восклицание, выражающее изумление, испуг’ (XIII, 466–7), *святость* (4) -- до святости (добрый,

честный) (XIII, 472), *соборовать* (0) – соборовать елеем, маслом ‘совершать над кем-либо соборование’ (XIV, 40–1), *сребреник* (1) – за 30 сребреников предать, продать ‘из низких, корыстных соображений выдать кого-либо, предать чьи-либо интересы’ (XIV, 633), *судный день* (0) – судный день (XIV, 1156), *траур* (0) – траур по кому-л., быть в трауре, носить траур, ногти в трауре ‘шутл. о грязных ногтях’ (XV, 841), *херувим* (3) – взор, улыбка херувима, херувим мой! ‘ангел мой!’ (XVII, 120).

Osobną grupę stanowią jednostki polisemiczne, które były już wprawdzie przedmiotem analizy (por. p. 2 niniejszego rozdziału), jednakże nie pod kątem łączliwości, a wieloznaczności: *батюшка* – батюшки мои ‘восклицание, выражающее испуг’ (I, 297), *блаженный* – блаженная улыбка, блаженный взгляд (I, 498–9), *грешить* – грешить против чего (III, 392), *догмат* – догмат веры (III, 877), *катавасия* – началась катавасия (беспорядок) (V, 859), *катехизис* – катехизис любви, остроумия (V, 872), *крестить* – не детей крестить ‘нечего перемониться с кем-либо’ (V, 1635), *кумир* – возводить кого-, что-либо в кумир (V, 1834–5), *молиться* – молиться за кого, что (VI, 1174–9), *ореол* – ореол героя, гения, славы (XVIII, 1018–9), *покаяние* – принести покаяние, отпустить душу на покаяние (X, 852–3), *пост* – соблюдать, держать пост (X, 1520–2), *притча* – притча во язьсах ‘о том, кто становится предметом общих разговоров’ (XI, 820–1), *проклятие* – сыпать на голову проклятие (XI, 1154–5), *пророк* – пророк чего ‘предсказатель будущего’ (XI, 1317), *риза* – разодрать на себе ризы ‘ирон. впасть в крайнее отчаяние’ (XII, 1312–3), *сатана* – сатана его знает ‘неясно, непонятно’ (XIII, 193), *сорок* – сорок сороков ‘бесчисленное множество чего-либо’ (XIV, 325–6), *спасать* – спаси бог, боже спаси (XIV, 474–6), *трапеза* – праздничная, поминальная трапеза (XV, 828–31), *трезвон* – трезвон в ушах стоит, задать трезвон ‘устроить шум’ (XV, 869–70), *фимиа́м* – курить фимиа́м кому ‘чрезмерно восхвалять кого-либо’ (XVI, 1396), *храм* – храм искусства, любви, науки (XVII, 436–7), *юродивый* – Христа ради юродивый! (XVII, 2003–4).

Przed przystąpieniem do analizy materiału należy wyjaśnić, dlaczego zostały w nim uwzględnione tylko wybrane przykłady jednostek, będących komponentami różnego rodzaju związków wyrazowych. Przyjęcie takiego kryterium selekcji było podyktowane celem prowadzonych w tej części pracy badań, które, przypomnijmy, mają dać odpowiedź na

pytanie, dlaczego pewna część słownictwa konfesyjnego w języku rosyjskim badanego okresu zachowała podstawowe znaczenie konfesyjne. Zakres materiału powinien być zatem zawężony jedynie do tych wyrazów, które nie uległy jakimkolwiek deformacjom semantyczno-stylistycznym. Dlatego też nie ujęto w nim na przykład odznaczających się niezwykle bogatą frazeologią jednostek *бог, крест, Христос, черт, чудо* itp., w stosunku do których już w poprzednich częściach pracy stwierdzono określone zmiany konotacyjno-znaczeniowe (por. Rozdział 1) bądź przesunięcia stylistyczne (por. Rozdział 3).

Analizowane wyrazy mogły wchodzić w skład luźnych (*грешить против чего, подавать милостыню, соблюдать пост, соборовать елеем, служить/петь панихиду*), łączliwych (*жить отшельником, старый грешник, загробная жизнь, искушать судьбу, пророк чего, спать сном праведника*) lub stałych (*альфа и омега, бегать как черт от ладана, избивение младенцев, испортить всю обедню, притча во языцех, сорок сороков*) związków wyrazowych. Związki te w języku rosyjskim musiały wykształcić się stosunkowo dawno. Niektóre z nich, zwłaszcza te pochodzenia biblijnego (np. *альфа и омега, за 30 серебряников предать/продать чью избивение младенцев*), pojawiły się jeszcze w dobie staroruskiej. Nie będziemy jednak zatrzymywać się nad dokładną chronologią ich powstania, ponieważ nie jest to celem pracy. Dla prowadzonych badań najistotniejsze jest to, że w porewolucyjnym języku rosyjskim z pewnością nie były one formacjami nowymi⁶. Warto natomiast prześledzić, jak funkcjonowała w nich badana leksyka konfesyjna.

Analizując wybrane przykłady połączeń luźnych, np. *подавать/приносить милостыню, соборовать елеем, служить/петь панихиду*, można stwierdzić, że konfesyjne znaczenia wchodzących w ich skład wyrazów *милостыня, соборовать* oraz *панихида* nie uległy w nich jakimkolwiek przekształceniom. W obrębie analizowanych zwrotów zachowywały one całkowitą odrębność znaczeniową, co wynika przede wszystkim z braku spójności (oczywiście semantycznej, a nie syntaktycznej) pomiędzy nimi a pozostałymi członami leksykalnymi. Czytelnie ilustruje to chociażby egzemplifikacja *подавать милостыню*, w której element *по-давать* fakultatywnie może zostać zastąpiony jakąś inną, synonimiczną

---

⁶ Wyjątek stanowi tu wyrażenie *воинствующий атеизм*, któremu nieco więcej uwagi poświęcimy w dalszej części pracy.

w stosunku do niego jednostką, na przykład wyrazem *приносить*. Oba warianty, tj. *подавать милостыню* i *приносить милостыню* w równym stopniu będą odwoływać się do tej samej czynności i wywoływać identyczne reakcje skojarzeniowe. Podobna substytucja w badanych połączeniach jest możliwa tylko dlatego, że zarówno one same w całości, jak również tworzące je komponenty, posiadają znaczenie dosłowne, a nie przenośne. I to właśnie fakt przynależności jednostek *милостыня*, *соборовать* oraz *панихида* do luźnych związków wyrazowych, w których funkcjonowały one w postaci semantycznie nie zmodyfikowanej, mógł poszerzać zakres ich użycia, a w konsekwencji wpłynąć na zachowanie ich znaczenia konfesyjnego również poza tymi związkami.

Nieco inaczej należy spojrzeć na jednostki leksykalne wchodzące w skład stałych związków wyrazowych, ponieważ w obrębie takich formacji „nie można – bez pogwałcenia normy leksykalnej – wymieniać nie tylko poszczególnych wyrazów, ale nawet ich kolejności i form gramatycznych” (Buttler, Kurkowska, Satkiewicz, 1982: 211). Właśnie ze względu na tę niewymienialność, znaczenie konfesyjne wchodzących w ich skład jednostek w pełni uwidacznia się dopiero poza danym związkiem wyrazowym. Formacje te z reguły nie posiadają znaczenia dosłownego, jakie można byłoby otrzymać z sumowania znaczeń tworzących je członów (decyduje o tym nierozkładalność związku), a wyrażają jedynie znaczenie przenośne. Używając na przykład powiedzenia *испортить всю обеду*, nie mamy przecież na myśli jakiejś określonej czynności sensu stricto związanej z odprawianym nabożeństwem (przyp. *обедня* ‘церковная служба, совершаемая утром или в первую половину дня’), a działanie polegające na intencjonalnie negatywnej ingerencji w czyjeś osobiste sprawę (por. znaczenie w BAS – мешать, вредить кому-либо в каком-нибудь деле). Wyrażnie widać, że pierwotne konotacje religijne wyrazu *обедня* uległy tu całkowitemu rozmyciu, ponieważ został zerwany jego związek motywacyjny z pierwotnym desygnatem.

W podobny sposób należy potraktować łączliwe zwroty oraz wyrażenia typu *жить отшельником*, *спать сном праведника*, *старый грешник* i inne. Ich rzeczywistego znaczenia nie da się wyprowadzić metodą sumowania znaczeń poszczególnych komponentów. W przeciwnym razie, użycie wyrażenia *старый грешник* miałoby sens jedynie w odniesieniu do człowieka w podeszłym wieku (a nie każdego zatwardziałego grzesznika), zwrot *жить отшельником* wskazywałby na prowadzenie

przez kogoś dokładnie takiego samego stylu życia, jaki obierają eremi-ci (a nie zwyczajnego stronienia od ludzi), a powiedzenie *спать сном праведника* dosłownie oznaczałoby ‘spać, jak człowiek sprawiedliwy, pobożny’ (a nie ‘spać spokojnie’). Podobnie więc jak powiedzenie *испор-тить всю обедню* posiadają one charakter zmetaforyzowany. Należy jednak podkreślić, że w tym przypadku stopień leksykalizacji wchodzą-cych w ich skład jednostek *отшельник*, *праведник* oraz *грешник* jest zdecydowanie niższy, ponieważ nawet w obrębie związków wyrazowych można w nich dostrzec czytelne powiązania ze sferą religii. Stąd wniosek, że wyrazy te posiadały podwyższoną frekwencję użycia (por. liczby w nawiasach podane w powyższym wykazie) właśnie dlatego, że wcho-dziły w skład pewnych utrwalonych struktur słownych. Poprzez to były mocniej zakorzenione w językowej świadomości społeczeństwa i bardziej odporne na destrukcyjne działanie ateistycznej propagandy.

Osobnego komentarza wymaga wyraz *атеизм*. Trudno go wpraw-dzie zaklasyfikować do jednostek odznaczających się typowymi konota-cjami konfesyjnymi, niemniej jednak posiadane przez niego znaczenie jest ściśle związane z prawosławiem i religią w ogóle. Jako jedno ze sztandarowych haseł oficjalnej ideologii masowo rozprzestrzenił się on w epoce radzieckiej dzięki antyreligijnej propagandzie i, w odróżnieniu od innych prezentowanych w tej części pracy egzemplifikacji, posiadał status jednostki raczej uprzywilejowanej niż dyskryminowanej. W języku rosyjskim okresu radzieckiego stanowił nieodzowny element różnego rodzaju treści antyreligijnych, dlatego też musiał odznaczać się wysoką frekwencją użycia⁷. Oczywiście, dla potrzeb propagandy jego znaczenie (przyp. ‘pogląd odrzucający wiarę w Boga’) mogło być na różne sposoby wypaczane, czego wymownym przykładem jest odnotowane w BAS wyrażenie *воинствующий атеизм*, w którym daje się zaobserwować agresywna, ideologicznie nacechowana intensyfikacja zawartych w nim pejoratywnych konotacji.

Powstałe z udziałem leksyki konfesyjnej związki frazeologiczne (szczególnie łączliwe oraz stałe) pod względem chronologicznym w zde-cydowanej większości są formacjami dawnymi (było to sygnalizowane

---

⁷ Ciekawe, że nie potwierdza tego słownik frekwencyjny (CAST), który jednostki *атеизм* nie rejestruje w ogóle.

już wcześniej). Niektóre jednak z nich swoim rodowodem sięgają dopiero okresu radzieckiego. Do tego rodzaju neofrazeologizmów należy zaliczyć chociażby takie wyrażenia jak *храм науки*, *алтарь победы*, *иконостас орденов*, *политическое евангелие* czy *апостолы мировой революции*⁸. Oczywiście, w odróżnieniu od formacji *жить отшельником*, *альфа и омега* czy *бегать как черт от ладана*, cechuje je wyraźne zabarwienie ideologiczne, co wynika ze specyfiki realiów tamtej epoki. Powstały przecież, aby służyć nowej nomenklaturze, a nierzadko i antyreligijnej propagandzie. Interesujące jest to, że poprzez bezpośrednie odwołania do tak silnie zsakralizowanych i jednocześnie posiadających wymiar symboliczny elementów kultury prawosławnej, jakimi są *храм*, *алтарь*, *иконостас*, *евангелие* oraz *апостол*, treści zawarte w tych wyrażeniach zyskiwały na prestiżu, doniosłości (może za wyjątkiem wyrażenia *иконостас орденов*, które było zabarwione odcieniem ironii). Można powiedzieć, że został na nie przeniesiony pierwiastek sacrum. Jeśli chodzi o same konfesyjne jednostki leksykalne, to w podanych przykładach nie uległy one całkowitej leksykalizacji i nie utraciły związku z ich pierwotnymi desygnatami, na co zresztą wskazuje patetyczny wydźwięk powstałych z ich udziałem formacji wyrazowych.

Warto jeszcze skomentować frekwencję użycia analizowanych jednostek. Większość z nich została odnotowana w CAST (z oczywistych względów nie są tu brane pod uwagę wyrazy polisemiczne). Według statystyk podawanych przez to źródło wskaźnik częstotliwości ich użycia w języku rosyjskim badanego okresu mógł niekiedy osiągać wysoki poziom. Dość dużą aktywność należy stwierdzić w przypadku takich wyrazów jak: *альфа* (11), *грешник* (4), *избиение* (4), *кадило* (7), *колокольня* (18), *креститься* (13), *крестный* (9), *милостыня* (12), *молтва* (29), *монах* (29), *обедня* (14), *панихида* (9) czy *святость* (4). Ilość poświadczeń pozostałych jednostek leksykalnych była stosunkowo niższa – wahała się od 1 do 3. Nie zmienia to jednak faktu, że jedynie niewielka ich część w słowniku frekwencyjnym nie została odnotowana w ogóle (tylko 8 spośród wszystkich 34 zgromadzonych egzemplifikacji). Gdyby spojrzeć na frekwencję jednostek polisemicznych, to

---

⁸ Przykłady zostały zaczerpnięte z: Kakorina, 2000: 72.

okazałoby się, że jest ona jeszcze wyższa⁹, choć oczywiście trudno byłoby ustalić proporcje pomiędzy użyciami danej jednostki w znaczeniu konfesyjnym i świeckim. Dla porównania – słownictwo monosemiczne, dla którego BAS nie rejestruje przykładów trwalszych połączeń wyrazowych (por. p. 1 niniejszego rozdziału), w CAST bądź to nie zostało zarejestrowane w ogóle (ok. 75% całej grupy), bądź też odznaczało się niewielką częstotliwością użycia, zwykle nie przekraczającą liczby 2–3 poświadczeń (pozostałe 25%). Na podstawie ustalonych tu faktów można wnioskować, że niemarginalna częstotliwość użycia wyrazów typu *альфа*, *грешник*, *избиение*, *кадило*, podobnie zresztą jak i sam fakt zachowania właściwych im znaczeń konfesyjnych, w jakimś stopniu musiały być zdeterminowane ich przynależnością do ustabilizowanych formacji wyrazowych, jakimi są różnego rodzaju związki frazeologiczne.

Prowadzone w tej części pracy badania wykazały, że znaczna część leksyki konfesyjnej w języku rosyjskim okresu radzieckiego funkcjonowała w postaci semantycznie niezdeformowanej. Pomimo prześladowań religijnych oraz masowej ateizacji społeczeństwa nie została też z niego usunięta. Mogły na to wpłynąć czynniki ekstralingwistyczne, tzn. niemożność zrezygnowania z tej warstwy słownictwa (a przynajmniej z jej podstawowego zasobu) w języku propagandy antyreligijnej oraz jego obecność w przedrewolucyjnej literaturze pięknej, jak również wewnątrzjęzykowe, tj. polisemiczna struktura znaczeniowa oraz silne powiązania z innymi jednostkami w różnego rodzaju semantycznie zespolonych strukturach słownych.

Wydaje się oczywistym, że najnowsze źródła leksykograficzne opisują badaną leksykę w taki sam sposób, w jaki została ona zdefiniowana w BAS. Pewne zmiany można zaobserwować jedynie w odniesieniu do niewielkiej grupy jednostek polisemicznych, dla których przywrócono prawidłową kolejność prezentacji znaczeń, czego przykładem mogą być wyrazy *грех* oraz *neverующий*. W OŹG oraz BTS ich znaczenie kon-

---

⁹ Por. *бабушка* (57), *блаженный* (2), *грешить* (3), *догмат* (3), *катавасия* (1), *катехизис* (4), *крестить* (4), *кумир* (5), *молиться* (18), *ореол* (5), *покаяние* (5), *пост* (74), *притча* (4), *проклятие* (9), *пророк* (19), *риза* (4), *сатана* (6), *сорок* (135), *спасть* (27), *трапеза* (0), *трезвон* (7), *Фимиа́м* (2), *грам* (25), *юродивый* (3).

fesyjne zostało zarejestrowane jako pierwsze (podstawowe), a nie jako poboczne (tak, jak w BAS), co zresztą koresponduje z ich rzeczywistym odbiorem przez współczesnych Rosjan.

Leksyka odzwierciedlająca zanik znaczenia konfesyjnego

Zostaną tu omówione wyrazy wieloznaczne, które zgodnie z opisem podanym przez BAS, w języku rosyjskim okresu radzieckiego utraciły posiadane wcześniej znaczenie konfesyjne. Celem analizy będzie wyjaśnienie przyczyn tego zjawiska oraz ustalenie, czy rzeczywiście miało ono miejsce w języku, czy też zaistniało jedynie na poziomie badanego źródła leksykograficznego. Oto zgromadzony materiał:

DAL	BAS
<i>бдѣніе</i> – бодрствованіе, провожденіе времени безъ сна; всенощное бденіе, церковная служба, въ которой вечерня соединяется съ утреней (I, 57)	<i>бденіе</i> – 1. устар. провоженіе времени безъ сна (I, 304)
<i>бездна</i> – неизмѣримая глубина, бездонная пропасть; адъ, преисподняя, кромѣшная (I, 61)	<i>бездна</i> – 1. пропасть, глубина, 2. множество, обилие чего (I, 337–8)
<i>запрещеніе</i> – дѣйств. по гл. ‘не позволять, не разрѣшать, не допускать, зарекать, воспрещать [...]’; быть подъ запрещеніемъ, о священникѣ, быть лишены права священнодѣйствовать; о прихожанинѣ, быть отрѣшены отъ причащенія (I, 621)	<i>запрещеніе</i> – 1. воспрещеніе, недозволеніе (IV, 809)

DAL	BAS
<p><i>Искупитель</i> – избавитель, выручатель, выкупатель, кто выкупил или выручил кого чѣмъ либо изъ бѣды, изъ заключенія; Искупителемъ зовемъ мы Спасителя, Господа Иисуса Христа (II, 52)</p>	<p><i>искупитель</i> – 1. устар. тот, кто искупает (V, 465)</p>
<p><i>книжникъ</i> – ученый, знающій Св. Писаніе, догматикъ, учитель, толкователь Закона Божія; охотникъ, любитель книгъ (II, 125)</p>	<p><i>книжник</i> – 1. любитель книг (V, 1072)</p>
<p><i>пѣснопеніе</i> – дѣйст. по гл. ‘церк. воспѣвать Богу хвалебныя пѣсни’; пѣснь, возвышенная, хвалебная пѣснь (III, 551)</p>	<p><i>песнопение</i> – 1. устар. поэт. произведение обычно торжественного стиля (IX, 1079–80)</p>
<p><i>преложеніе</i> – дѣйст. по знч. гл. ‘црк. стар. перелagать, перекладывать, переставлять и перемѣщать; переводить на иной языкъ’ (III, 393)</p>	<p><i>преложение</i> -- 1. устар. перевод, 2. переведенный текст (XI, 229)</p>
<p><i>срачица</i> – сорочка; исподняя одежда, чахоль, покрывало для престола, на котр. кладется антиминсъ, накрываемый литономъ (IV, 303)</p>	<p><i>срачица</i> – 1. устар. рубаха, сорочка (XIV, 631–2)</p>
<p><i>часы</i> – снарядъ, показывающій дѣлянки сутокъ, часы, минуты иногда и секунды; црк. первый, третій, шестой и девятый часы, отъ восхода солнца, въ кои дрѣвнїе христїане сходились на молитву; церковь соединила псалмы, стихи и молитвы перваго часа съ утренею, третьяго и шестаго с литургїею, девятаго с вечернею (IV, 584)</p>	<p><i>часы</i> – 1. прибор для измерения времени (XVII, 790)</p>

Z definicji odnotowanych w DAL wynika, że powyższe jednostki leksykalne jeszcze w okresie przedrewolucyjnym obok znaczeń świeckich posiadały dość wyraźnie wyodrębnione, choć pod względem etymologicznym i onomazjologicznym pokrewne, znaczenia konfesyjne. Werbalizowały one desygnaty funkcjonujące zarówno w sferze religii prawosławnej, jak i występujące poza nią. Na przykład wyraz *бездна*, z jednej strony mógł wówczas oznaczać przepaść, bezdenną głębinę (bez odniesień do obszaru sacrum), z drugiej zaś był synonimiczny w stosunku do nacechowanej konotacjami konfesyjnymi jednostki *ад* ‘piekło’, *книжник[ом]* nazywano zwykłego miłośnika książek i jednocześnie człowieka uczonego w Piśmie Świętym, a wyraz *часы* denotował nie tylko przyrząd służący do mierzenia upływu czasu, ale również oznaczał rodzaj nabożeństw odprawianych w cerkwi o określonych porach (godzinach) dnia. W podobny sposób przedstawiały się relacje pomiędzy poszczególnymi znaczeniami pozostałych analizowanych wyrazów. Charakteryzowały się one strukturą polisemiczną, która jak podaje BAS, w okresie radzieckim przekształciła się w model monosemiczny.

Warto zastanowić się, co mogło być przyczyną tego, że ich znaczenia konfesyjne nie zostały zarejestrowane w BAS. Czy fakt ten należy wiązać z celową selekcją materiału przeprowadzoną podczas prac redakcyjnych, czy też może świadczy o rzeczywistym zaniku tych jednostek znaczeniowych w ówczesnym języku rosyjskim? Odpowiedź na to pytanie wydają się podsuwać te znaczenia (świeckie) funkcjonujące w obrębie badanych jednostek, które w BAS zostały jednak odnotowane. W okresie radzieckim część z nich była odbierana jako stylistycznie zdezaktualizowana, na co w artykułach hasłowych wskazuje obecność kwalifikatora *устар.* Jeśli zatem w porewolucyjnym języku rosyjskim, jako „ideologicznie neutralne” (bo nie powiązane ze sferą religii), zajęły miejsce w pasywnym zasobie leksykalnym, to naturalną kolejną rzeczą jest, że ich konfesyjne odpowiedniki, jako „ideologicznie niepożądane”, skazane były na całkowity zanik. Mamy więc tu do czynienia z ekstralingwistycznym podłożem opisywanego zjawiska. Mogło ono jednak być uwarunkowane również określonymi czynnikami natury wewnętrznej językowej. Chodzi o istniejącą pomiędzy analizowanymi znaczeniami ograniczoną odrębność odpowiadających im desygnatów, por. np. *срачица* – jako rodzaj odzieży i jednocześnie jako obrus ołtarzowy, a więc przedmioty służące okryciu kogoś lub czegoś, *бденне* – jako nocne czuwanie

oraz rodzaj nabożeństwa odprawianego po zachodzie słońca, a zatem czynności wykonywane w podobny sposób i w tym samym czasie. W obrębie tej samej jednostki często prowadzi to do wchłonięcia znaczenia o węższej denotacji (pobocznego, wariantu leksykalno-semantycznego¹) przez znaczenie szersze (główne, inwariant leksykalno-semantyczny), co w konsekwencji powoduje pełną asymilację (zanik) tego pierwszego. Tego typu zjawisko wydadają się odzwierciedlać konfesyjne znaczenia jednostek *бдение, срачица* i innych, które nie zostały odnotowane w BAS, ponieważ w ówczesnym języku rosyjskim najwidoczniej zatraciły już swoją denotacyjną odrębność, czemu oczywiście sprzyjał ograniczony kontakt społeczeństwa z religią.

Z analizowanego materiału źródłowego należy wyodrębnić grupę wyrazów, które wymagają osobnego komentarza. Do rozpatrywania ich w oddzielnej kategorii problemowej skłania fakt, że zanik ich znaczenia konfesyjnego nastąpił nie w okresie radzieckim (jak w przypadku jednostek prezentowanych wyżej), a dużo wcześniejszym. Wykaże to poniższe zestawienie, w którym, obok definicji zaczerpniętych z BAS oraz DAL, dodatkowo pojawiają się informacje pochodzące z dwóch innych źródeł, a mianowicie ze „Словаря древнерусского языка” I. I. Sriezniewskiego (dalej: SREZ) oraz „Словаря русского языка XI–XVII вв.” AN ZSRR (dalej: SRJXVII). Oto zgromadzone egzemplifikacje:

SREZ/SRJXVII	DAL	BAS
<i>благовоніе</i> – и благо- вонія каженію и свѣ- ща по священнопо- ложенныхъ уставахъ неотрочно имѣти вся сиа святому нужа (SRJXVII, I, 195)	<i>благовоніе</i> – прият- ный запахъ, благо- уханіе (I, 91)	<i>благовонія</i> – 1. аро- матические вещества (I, 474–5)

¹ Terminy *wariant leksykalno-semantyczny* i *inwariant leksykalno-semantyczny* do opisu językoznawczego wprowadził A. I. Smirnitskij (za: Buttler, 1976: 239–240).

SREZ/SRJXVII	DAL	BAS
<i>благоговєніє</i> – благогочєстіє, богобоязнєннєсть (SRJXVII, I, 197)	<i>благоговєніє</i> – смѣсъ страха и уважєнія, смиренія, покорности; высшяя степ. почтительности (I, 92)	<i>благоговєніє</i> – 1. глукое почтєніє, уважєніє (I, 475)
<i>заступниця</i> – мѣрѣ прѣчистоую мироу застоупницюу (SREZ, I, 950)	<i>заступниця</i> – кто заступаєть, заступилъ кого, в знач. замѣнить, занять чье мѣсто, или заступиться за кого (I, 643)	<i>заступниця</i> – 1. лицо заступающєєся за кого-либо, защитник (IV, 943)
<i>избавитєль</i> – Гѣ нашєго и Бѣ Ісѣ Хѣ пославь Сѣса избавитєлѣ (SREZ, I, 1030)	<i>избавитєль</i> – спаситєль, освободитєль, заступникъ; кто избавилъ кого отъ бѣды или вообще отъ чего либо (II, 11)	<i>избавитєль</i> – 1. тот, кто избавляєть; освободитєль, спаситєль (V, 86)
<i>избавлєніє</i> – блгнѣ Гѣ Бѣ излєвь яко посѣти и сѣтвори избавлєніє людемъ своимъ (SREZ, I, 1031)	<i>избавлєніє</i> – дѣйствіє по гл. избавлять ‘спасать, освобождать; отклонить бѣду, неприятность; выручать, подавать помощь заступничєствомъ’ (II, 10)	<i>избавлєніє</i> – 1. спасєніє освобождєніє (V, 87)
<i>извєржєніє</i> – [Патриархи] повелѣша быти къ себє для извєржєнія отъ архієрействѣ монаху Никону (SRJXVII, VI, 109)	<i>извєржєніє</i> – дѣйствіє по знач. гл. извєргать ‘выкидывать, выбрасывать, выметывать, выпшвыривать; бросать изъ чего или изъ числа чего; исключать, устранять, признавая негоднымъ, недостойнымъ’ (II, 13)	<i>извєржєніє</i> – 2. выбрасываніє чего-либо (V, 107)

SREZ/SRJXVII	DAL	BAS
<i>озареніе</i> – они бѣ- ственни мужи не гра- мотою и книгами уча- хуся нъ чисту иму- ще мысль и сѣго дѣа озареніемъ про- свѣщахуся (SRJXVII, XII, 306)	<i>озареніе</i> – озарять 'освѣщать, осіять или обдаты свѣтомъ' (II, 658)	<i>озарение</i> – 1. осве- шение, заливание све- том; освещение внут- ренным светом (VIII, 746)
<i>окроплять</i> – и свя- тою бѣ водою окро- пить и освященнымъ масломъ помазать столпника князя Се- мена Львова (SRJ- XVII, XII, 346)	<i>окроплять</i> – обрыз- гать, обдаты каплями жидкости (II, 668)	<i>окроплять</i> – 1. обда- вать что-либо брыз- гами, каплями (VIII, 816)
<i>платъ</i> – богослужеб- ный покров для дис- коса, потира, звезди- цы (воздѣх), а так- же покров для престо- ла в храме (SRJXVII, XV, 75)	<i>платъ</i> – четыре- угольный лоскутъ ткани, иногда и хол- ста (III, 121)	<i>плат</i> – 1. устар. и нар.-поэт. то же, что платок, 2. большой кусок полотна (IX, 1331)
<i>преддверіе</i> – мѣсто передъ дверьми, предъ входомъ, притворъ церковный (SREZ, II, 1634)	<i>преддверье</i> – мѣсто передъ входомъ (III, 385)	<i>преддверие</i> – 1. место перед входом куда-ли- бо (XI, 113)
<i>раскаяніе</i> – раскаяв- шися въспять таки возвратимся отъ злыхъ согрѣшеній своихъ на праведное житіе (SREZ, III, 72)	<i>раскаянье</i> – состояніе того, кто кае- тся въ чем, жалѣеть о своемъ дурномъ по- ступкѣ (IV, 59)	<i>раскаяние</i> – 1. сожа- ление о совершенном ошибочном или дур- ном поступке, созна- ние своей вины (XII, 610)
<i>чаша</i> – потиръ, чаша для св. даровъ (SREZ, III, 1484)	<i>чаша</i> – сосудъ по- лушаромъ или около того; братина; миса (IV, 585)	<i>чаша</i> – 1. стар. со- суд с широким верхом и узким низом (для вина или других на- питков) (XVII, 795–6)

Z powyższego zestawienia wynika, że konfesyjne znaczenia przytoczonych w nim jednostek leksykalnych nie zostały odnotowane w BAS. Ich brak w tym źródle po raz kolejny można byłoby powiązać z panującą w okresie radzieckim tendencją do eliminowania z rzeczywistości wszystkiego, co w jakikolwiek sposób wiązało się z religią. Przyjmując taki punkt widzenia, należałoby wnioskować że w opisie leksykograficznym zostały one zwyczajnie pominięte i że zadecydowały o tym względy nie wewnątrzjęzykowe (rzeczywisty zanik znaczenia), a polityczno-ideologiczne, tzn. ograniczenia cenzuralne. Takie wyjaśnienie problemu byłoby jednak dużym uproszczeniem. Wstępne obserwacje wskazują bowiem, że w tamtym okresie nie wyodrębniały się one wyraźnie na tle całej struktury semantycznej jednostek, w obrębie których funkcjonowały. I trudno się temu dziwić, skoro same jednostki nie posiadały ostrego rozgraniczenia znaczeniowego już w przedrewolucyjnym języku rosyjskim, co znajduje potwierdzenie w słowniku W. I. Dala, który rejestruje jedynie ich znaczenia potoczne, świeckie, nie wspomina natomiast o ewentualnych znaczeniach konfesyjnych. Z opisu pochodzącego z DAL wynika, że już wówczas jednostki te denotowały osoby, przedmioty, zjawiska oraz czynności spotykane nie tyle w świecko-sakralnej sferze kultury prawosławnej, co w obszarach rzeczywistości egzystujących poza obrębem religii czy nie związanych z nią w jakiś szczególny sposób. Skłania to do zastanowienia się, czy wyrazy *благоговение*, *заступница*, *избавитель* i inne w ogóle kiedykolwiek posiadały odrębne znaczenia religijne? Twierdzącą odpowiedź na to pytanie podsuwają słowniki rejestrujące zasób leksykalny języka rosyjskiego doby staroruskiej: SREZ oraz SRJXVII. Źródła te zaświadczać istnienie znaczeń konfesyjnych dla tych oraz pozostałych analizowanych wyrazów bądź to w samych definicjach, bądź też w przypadku braku definicji – w przytaczanych ilustracjach. Ich powiązania ze sferą religii wynikają zresztą ze specyfiki tamtych czasów, w których życie codzienne Rosjan – ich mentalność, wzorce zachowań, normy moralne, system wartości oraz obyczajowość – od początku do końca było przesycone elementami kultury prawosławnej. Zwraca na to uwagę G. N. Sklariewskaja (2002: 23), pisząc: „в прошлом вся жизнь человека, от рождения до смерти, была наполнена содержанием, отражающим мир православия и религиозно-церковной жизни. Простейшие богословские понятия, евангельские сюжеты, знания об устройстве православного храма и особенностях православного богослужения [...] – эти по-

нятия пронизывали языковое сознание человека, формировали его нравственные ориентиры, а церковные обряды и годовой и недельный круги богослужения упорядочивали жизнь [...]”. Tak więc konfesyjny charakter jednostek *благоговение, заступница, избавитель* oraz innych determinowały wówczas przede wszystkim specyficzne uwarunkowania społeczno-kulturowe, ukształtowane na gruncie prawosławia i na tym samym podłożu przez stulecia kulturowane. Z czasem jednak (ale jeszcze przed rewolucją, por. opis w DAL) uległy one upotocznieniu a następnie całkowitemu zatarciu. Biorąc pod uwagę to, jaki status społeczny i polityczny posiadało wówczas prawosławie, należy wnioskować, że musiało to być konsekwencją naturalnie przebiegającej laicyzacji sfery religijnej.

Warto nieco dokładniej przyjrzeć się, w jaki sposób działał mechanizm wyżej opisywanego zjawiska. Można je prześledzić na przykładzie struktury semantycznej wyrazu *благоговение*. Zarówno w sensie terminologiczno-cerkiewnym (por. SRJXVII), jak i w potocznym rozumieniu (por. BAS oraz DAL) oznacza on takie desygnaty, które wykazują wiele cech wspólnych i dla których jedynym elementem dyferencjalnym jest zakres ich występowania, użycia czy w ogóle funkcjonowania. W znaczeniu konfesyjnym (por. *благочестие, богобоязненность*) może on realizować się tylko w pewnym ściśle ograniczonym zakresie – w ramach relacji pomiędzy człowiekiem a określonymi elementami rzeczywistości sakralnej (np. Bogiem, świętymi, czasami też osobami duchownymi), natomiast w znaczeniu potocznym (por. *глубокое почтение, уважение*) jednostka ta znajduje zastosowanie w szerszym kontekście, ponieważ wyraża czynność czy też sam fakt okazywania szacunku wobec tych wszystkich osób (rzadziej przedmiotów), funkcjonujących zarówno w sferze sacrum, jak i poza nią, które zgodnie z ogólnie przyjętym systemem wartości oraz panującą normą moralno-obyczajową, z różnych powodów na ten szacunek zasługują. Powyższe uwagi skłaniają do wyciągnięcia następującego wniosku – uogólnione znaczenie potoczne wyrazu *благоговение*, pozostając niewątpliwie w powszechniejszym użyciu, jeszcze w języku rosyjskim okresu przedrewolucyjnego, musiało zdominować rzadziej używane, posiadające odcień terminologiczny, znaczenie konfesyjne. Można powiedzieć, że to ostatnie, nie wykazując takich cech odrębności, które pozwalałyby mu funkcjonować samodzielnie, z czasem niemalże całkowicie zostało zaabsorbowane przez częściej używane znaczenie potocz-

ne. Najprawdopodobniej właśnie to zadecydowało, że nie odnotowały go ani DAL, ani tym bardziej BAS.

Identyczne relacje międzyznaczeniowe dają się zaobserwować również w przypadku pozostałych jednostek. Charakteryzowały one takie przedmioty, zjawiska oraz czynności z zakresu kultury materialnej i duchowej, które były kojarzone raczej ze sferą profanum niż sacrum. Przyjrzyjmy się jeszcze kilku przykładom. Według definicji podawanych przez DAL oraz BAS wyraz *благовония* oznaczał wszelkiego rodzaju (a więc używane nie tylko podczas nabożeństwa) substancje wydzielające aromatyczne wonie, *извержение* w szerokim sensie² tego słowa denotowało czynność wyrzucania, usuwania poza jakiś obręb czegoś lub kogoś (a zatem mógł to być też duchowny) nie spełniającego pewnych ustalonych norm czy stawianych mu wymagań, *плат* w powszechnym rozumieniu był to większy skrawek jakiejś tkaniny (nie tylko chusta liturgiczna wykorzystywana podczas udzielania Komunii św.), a znaczenie wyrazu *преддверие* automatycznie nasuwało skojarzenia z miejscem znajdującym się przed wejściem do jakiegoś budynku lub pomieszczenia (a zatem i prawosławnej świątyni). Podobnie jak w poprzedniej grupie jednostek, również i w tej, konfesyjne znaczenia, nawet w przedrewolucyjnym języku rosyjskim, nie były na tyle wyraźne, aby w obrębie tych jednostek móc funkcjonować jako niezależne formacje znaczeniowe. Jeśli zatem już wówczas uległy one rozmyciu, to tym bardziej w okresie radzieckim, z oczywistych powodów, nie mogło być mowy o jakiegokolwiek ich reaktywacji. Pozwala to wnioskować, że zarejestrowany w BAS opis jest jedynie obiektywnym udokumentowaniem wcześniejszych zmian (zaniku znaczenia), a nie – jak można było oczekiwać – rezultatem przeprowadzonej ze względów ideologicznych korekty cenzorskiej.

Niemal wszystkie analizowane w tej części pracy wyrazy do dziś zachowały taki sam inwentarz znaczeniowy, jaki ponad pół wieku temu odnotował dla nich BAS, np. *благовония* – ароматические вещества (BTS, 81); *благоговение* – книжн. глубокое почтение, уважение к кому-, чему-л., преклонение перед кем-, чем-л. (BTS, 81), *высок*.

---

² Jednostka *извержение* w języku rosyjskim obok znaczenia uogólnionego posiada również znaczenie ściśle skonkretyzowane (i jednocześnie ograniczony stopień łączliwości z innymi wyrazami), które w zasadzie realizuje się tylko w związku wyrazowym *извержение лавы*.

глубочайшее почтение (OŹG, 49); *избавитель* – спаситель, освободитель (BTS, 376), тот, kto избавляет, избавил кого-что-н. от кого-чего-н. (OŹG, 237); *раскаяние* – сознание своей вины, сожаление o совершенном поступке (BTS, 1087), чувство сожаления по поводу своего поступка, проступка (OŹG, 657). Brak aktualizacji znaczeń konfesyjnych w przypadku tych jednostek wyrazowych świadczy o trwałości i być może nieodwracalności zmian, jakie zaszły w ich strukturze semantycznej, ale przede wszystkim potwierdza sformułowane na wstępie założenie, że znaczenia te musiały ulec zanikowi w drodze naturalnej, nie stymulowanej państwowym ateizmem ewolucji. W przeciwnym wypadku dziś, w związku z deideologizacją życia społeczno-politycznego, należałoby się spodziewać ich powrotu do zasobu leksykalnego języka rosyjskiego, podobnie jak to się stało z religijnymi konotacjami wyrazów typu *грех, именины, клятва* czy *неверный* (por. Rozdział 3, p. 1).

Leksyka konfesyjna nie zarejestrowana w BAS

W poprzednim rozdziale przedmiotem badań były wyrazy polisemiczne, które według BAS, w języku rosyjskim okresu radzieckiego utraciły właściwe im wcześniej znaczenie konfesyjne. W tej części pracy zostaną scharakteryzowane jednostki, które w ogóle – wraz z całym posiadanym inwentarzem znaczeniowym – nie zostały zarejestrowane w BAS.

Jak podkreśla L. Bułachowski (1955: 74), „w związku ze zmianami stroju społecznego, z rozwojem w ogóle kultury materialnej i duchowej – obserwujemy zanikanie szeregu wyrazów, które tracą znaczenie w miarę, jak oznaczane przez nie pojęcia wychodzą z obiegu [...]”. Sugerując się podanymi tu ogólnymi przyczynami zmian ilościowych w języku, fakt nieuwzględnienia w BAS pewnej ilości jednostek o charakterze konfesyjnym po raz kolejny można by tłumaczyć konsekwencją narzuconej przez panującą wówczas ideologię tendencji do „oczyszczania” języka z elementów tej ideologii obcych. W świetle zaobserwowanych we wcześniejszych częściach pracy zjawisk (por. np. dezaktualizacja, pejoratywizacja czy przesunięcia znaczeniowe), takie wyjaśnienie problemu teoretycznie byłoby do przyjęcia. Duże wątpliwości co do jego słuszności budzi jednak to, że znaczna część analizowanej leksyki (por. Rozdział 4), pomimo niesprzyjających uwarunkowań społeczno-politycznych, znalazła swoje miejsce w BAS (najprawdopodobniej więc funkcjonowała i w samym języku), nie ulegając przy tym jakimkolwiek przekształceniom semantycznym bądź stylistycznym. Co zatem stanowiło rzeczywisty powód tego, że pewna grupa jednostek o charakterze konfesyjnym przez to źródło nie została zarejestrowana?

Aby uzyskać odpowiedź na to pytanie, w pierwszej kolejności należy ustalić, czy można w ogóle potwierdzić ich istnienie w języku rosyjskim okresu przedrewolucyjnego. Bez przeprowadzenia badań diachronicznych nie będzie całkowitej pewności, czy w leksykonie rosyjskim nie pojawiła się ona w okresie późniejszym niż ten, w którym powstawał BAS¹. Wymaga to sięgnięcia do źródeł chronologicznie od BAS starszych, dlatego też po raz kolejny zostanie tu wykorzystany słownik W. I. Dala. W przypadku braku poświadczeń badanych jednostek w DAL, jako dodatkowe źródła ekscerpcji, będą wykorzystane SCR oraz PCS.

Z całości zgromadzonego materiału badawczego można wyodrębnić dwie grupy słownictwa. Do pierwszej z nich będą należały wyrazy zarejestrowane w DAL (ewentualnie w SCR lub PCS), natomiast w drugiej znajdują się jednostki, których źródła te nie odnotowują.

1. Jednostki leksykalne odnotowane w DAL (bądź SCR/PCS)

W BAS nie zostały odnotowane następujące jednostki leksykalne: *апостать* – 1. еретикъ, раскольникъ, отщепенець, вѣроотступникъ (DAL, I, 20), *блаженны* – 1. церковные стихи о блаженствахъ евангельскихъ (DAL, I, 95), *воскресень* – молитва: Да воскреснетъ Богъ (DAL, I, 248), *воцерковление* – церк. дѣйствие воцерковляющаго (рог. *воцерковляти* ‘церк. причислять новокрещеннаго къ вѣрнымъ; вводить въ церковь’) (SCR, I, 347), *деисусъ* – 1. три иконы: Спасителя, Богоматери и Предтечи, ставимыя, по обычаю, вмѣстѣ (DAL, I, 426), *доличное* – 1. одежда на иконѣ (DAL, I, 462), *илитонъ* – 1. такъ называется платокъ, полагаемый на престолѣ подъ антиминь (PCS, 220), *индитія* – 1. этимъ именемъ называется верхняя одежда св. престола, которая всегда бываетъ свѣтлая, и, по возможности, великолѣпная, въ ознаменованіе того, что св. престолъ есть престолъ славы Божіей (PCS, 222), *канонархъ* – 1. цркв. монахъ-регента, при пѣнїи на оба клироса, онъ объявляетъ гласъ, а затѣмъ слова канона (DAL, II, 85), *панагіаръ* – 1. блюдо, на коемъ она [przyp. K. R. – панагія ‘просфора, возносимая въ честь Св. Бого-

---

¹ Przypomnijmy, że był to okres obejmujący lata 40., 50. oraz 60. ubiegłego wieku.

родицы¹) выносятся (DAL, III, 15), *поматы* – 1. скрижали, на мантии архiereя и архимандрита (DAL, III, 270).

Przykładów tego typu wyrazów (nie zarejestrowanych przez BAS, a odnotowanych w DAL (SCR/PCS)) można podać znacznie więcej. Nie zachodzi tu jednak potrzeba przytaczania szczegółowego opisu słownikowego wszystkich zgromadzonych egzemplifikacji, dlatego też dalej zostaną one jedynie wymienione – bez uwzględnienia definicji: *господнича* (DAL, I, 385), *дорникъ* (DAL, I, 472), *дьяконская* (DAL, I, 439), *ефимоны* (DAL, I, 523), *запостригать* (DAL, I, 620), *зачала* (SCR, II, 148), *упакой* (PCS, 224), *урмологий* (DAL, II, 47), *исихастъ* (PCS, 226), *кандія* (DAL, II, 84), *канонистъ* (DAL, II, 85), *канонникъ* (DAL, II, 85), *кация* (SCR, II, 347), *кеновия* (DAL, II, 105), *киновiarхъ* (DAL, II, 108), *колево* (DAL, II, 136), *копие* (PCS, 263), *красоуля* (DAL, II, 186), *лампадчикъ* (DAL, II, 236), *лжица* (DAL, II, 250), *литургiарий* (DAL, II, 256), *мирница* (DAL, II, 329), *монастырщина* (DAL, II, 344), *мучениченъ* (DAL, II, 363), *одесная* (DAL, II, 650), *параклисъ* (PCS, 408), *паралипоменонъ* (DAL, III, 18), *парастасъ* (PCS, 408), *парусія* (PCS, 408), *покрестникъ* (DAL, III, 245), *престольникъ* (DAL, III, 396), *протъ* (DAL, III, 522), *рипида* (DAL, IV, 96), *родостама* (PCS, 552), *свѣтильничное* (DAL, IV, 157), *свѣтиленъ* (DAL, IV, 157), *сѣдальны* (DAL, IV, 183), *синкелмъ* (PCS, 600), *славникъ* (DAL, IV, 215), *степенны* (PCS, 661), *стиховна* (DAL, IV, 325), *сулокъ* (DAL, IV, 359), *троиченъ* (DAL, IV, 432), *хартофилаксъ* (DAL, IV, 542), *хвалиты* (DAL, IV, 554), *хиротесія* (PCS, 786).

Cechą wspólną większości zgromadzonych w powyższym wykazie jednostek jest to, że posiadają one intensywne zabarwienie terminologiczne. Jak podkreśla R. A. Budagow (1958: 23), „термин – это слово со строго определенным значением. Как правило, у термина бывает одно значение. Точнее говоря, термин стремится к однозначности (моносемии). Когда произносят такие термины как «треугольник» или «бином», то значение каждого из них оказывается единым независимо от контекста”. Z opisu, jaki podaje DAL oraz SCR/PCS, wynika, że w przedrewolucyjnym języku rosyjskim analizowane wyrazy rzeczywistości charakteryzowały się strukturą monosemiczną a posiadane przez nie znaczenia były ściśle skonkretyzowane – niezależnie od kontekstu użycia mogły odnosić się do tylko i wyłącznie jednego konkretnego desygnatu. Tak oto jednostka *аностатъ* oznaczała człowieka, który odstąpił

od wyznawanej dotychczas wiary, nazwa *deucycъ* denotowała utrwaloną w tradycji cerkiewnej kompozycję trzech ikon przedstawiających Chrystusa Zbawiciela, Matkę Boską oraz Jana Chrzcziciela, natomiast wyraz *панагiаръ* wskazywał na rodzaj naczynia liturgicznego, na którym jest kładziona prosfora ku czci Bogurodzicy. Według DAL (oraz pozostałych źródeł) innych znaczeń, czy chociażby samych odcieni znaczeniowych, jednostki te wówczas nie posiadały. A zatem były to typowe terminy.

Na ściśle terminologiczne właściwości wielu z nich po części wskazuje również ich nierodzime (niesłowiańskie) pochodzenie (o tym w: Gołwin, 1983: 73). Do języka rosyjskiego weszły jako zapożyczenia z greki (oczywiście poprzez język staro-cerkiewno-słowiański), por. *εφιμωνъ* < gr. *εφ'ἡμων* (Fasmer, 1996, II: 29), *урмологiя* < gr. *εἰρημολογιον* (Fasmer, 1996, II: 138), *кандiя* < gr. *χοντιον* (Fasmer, 1996, II: 179), *кацяя* < *χάτζα* (Fasmer, 1996, II: 213) itd. Nie będziemy się jednak zatrzymywać nad ich etymologią, ponieważ nie jest to celem pracy. Warto natomiast zwrócić uwagę, że na pozór identycznymi właściwościami terminologicznymi charakteryzowały się analizowane już wcześniej (por. Rozdział 4, p. 1) monosemiczne jednostki typu *атеист*, *богослужение*, *вероисповедание*, *Ветхий завет* i inne, które również są powiązane tylko i wyłącznie z jednym ściśle określonym desygnatem, a pomimo to w BAS zostały odnotowane. W odróżnieniu od wyrazów typu *апостатъ*, *deucycъ* oraz *панагiаръ* funkcjonowały one jednak nie tylko w „żargonie” duchowieństwa prawosławnego (jako typowe terminy cerkiewne), ale mogły być również wykorzystywane na poziomie rosyjskiego języka ogólnego – przez wszystkich jego użytkowników, a zatem i osoby nie związane ze stanem duchownym. Rozprzestrzenienie się tych jednostek poza systemem terminologicznym było podyktowane tym, że „terminy, mimo wysiłków, by zachować precyzję znaczeń, podlegają wspólnemu losowi wyrazów i nie są wolne od wpływów zewnętrznych, rozluźniających z biegiem czasu precyzję pierwotnego umownego znaczenia” (Bułachowski: 1955: 20). Bardziej istotne jest jednak to, że stopień ich terminologicznego nacechowania nie jest tak wysoki, jak wyrazów *апостатъ*, *deucycъ* oraz *панагiаръ*. Szukając bliższych analogii, różnice w percepcji tych dwóch grup jednostek można porównać do różnic, jakie zachodzą przykładowo pomiędzy polskimi terminami językoznawczymi – ogólnie znanym *samogłoska* i wąsko specjalistycznym *wzdłużenie zastępcze*. Przeciętny użytkownik języka polskiego z łatwością zidentyfikuje znaczenie

pierwszego z tych pojęć, natomiast najprawdopodobniej będzie miał duże trudności z poprawnym zdefiniowaniem treści znaczeniowej drugiego. Analogiczne rozbieżności dają się zaobserwować pomiędzy powszechnie rozpoznawalnymi *богослужение, вероисповедание, Ветхий завет* itd. a typowymi terminami *апостать, деисусъ* oraz *панагiаръ*. Tak więc jednostki *богослужение, вероисповедание* itp., ze względu na niski poziom ich terminologizacji, rzeczywiście były obecne w ówczesnym języku rosyjskim i właśnie dlatego zostały zarejestrowane w BAS.

Powyższe spostrzeżenia skłaniają do wyciągnięcia następującego wniosku. Jeśli wyrazy *апостать, деисусъ, панагiаръ* i inne już w przedrewolucyjnym języku rosyjskim nie należały do podstawowego zasobu leksyki ogólnej przeciętnego Rosjanina, to w okresie radzieckim tendencja do ich hermetyzacji musiała pogłębić się jeszcze bardziej, czemu oczywiście sprzyjała panująca wówczas sytuacja społeczno-polityczna. Najprawdopodobniej właśnie to było główną przyczyną ich nieuwzględnienia w BAS, tym bardziej, że w słownikach opisowych leksyka ściśle terminologiczna z reguły nie jest rejestrowana tak wyczerpująco, jak funkcjonujące w powszechniejszym użyciu słownictwo ogólne (por. Wierieszczagin, Kostomarow, 1980: 236). Zarejestrowanie bowiem wszystkich terminów ze wszystkich dziedzin wiedzy drogą opisu nieencyklopedycznego (a jedynie słownikowego) jest przedsięwzięciem praktycznie niewykonalnym (por. Grochowski, 1982: 116).

Do słownictwa konfesyjnego odnotowanego w DAL oraz SCR/PCS (a nie zarejestrowanego w BAS) należy również zaliczyć takie jednostki jak: *антипасха* – 1. недѣля по пасхѣ, недѣля Св. Фомы, Фомина недѣля, красная-горка (DAL, I, 18), *богоборствовать* – 1. быть безбожникомъ, возставать противъ Бога (DAL, I, 103), *боговдохновение* – 1. наитiе, вдохновение Божiе (DAL, I, 103), *боговидецъ* – 1. видѣвшiй Бога, Моисей (DAL, I, 103), *боговѣщатель* – 1. богопроповѣдникъ (DAL, I, 103), *богогласникъ* (także: *богогласный*) – проповѣдатель Слова Божiя (DAL, I, 103), *богомилецъ* (także: *богомиле*) – любящiй Бога (DAL, I, 104), *богомученикъ* – пострадавшiй за Бога, за истинную вѣру (DAL, I, 104), *богомятежный* – богопротивный, возстающiй противъ Бога (DAL, I, 104), *богоначалие* – божеское управление (DAL, I, 104), *богоначертанный* – начертанный Богомъ (DAL, I, 104), *Богоневѣста* – дѣва, уневѣстившаяся Богу; посвятившая себя богомолью и отказавшаяся отъ брака; и церковь именуется

богоневѣстой (DAL, I, 104), *великостимикъ* – 1. третья высшая степень монашествующихъ [...] (PCS, 916), *въроисповѣдникъ* – 1. кто исповѣдуетъ какую-либо вѣру, признающій извѣстное исповѣданье (DAL, I, 332), *въропроповѣдникъ* – 1. учитель вѣры, гласно учащій, проповѣдующій основы, истины, начала вѣры; оглашатель слова Божія; обратитель невѣрныхъ въ христіанство, мисіонеръ (DAL, I, 333), *богоненавистникъ* – богопротивникъ, непокорный, послушный Богу (DAL, I, 104), *Богоотроковица* – Богородица (DAL, I, 104), *богопріимецъ* – названіе св. Симеона, принявшаго на руки младенца Іисуса (DAL, I, 105), *Богородительница* – Богородица, Мать Божія, Пречистая, Пресвятая Дѣва (DAL, I, 105).

Dalej zostaną zaprezentowane same wyrazy hasłowe: *богородиченъ* (DAL, I, 105), *богословить* (DAL, I, 105), *богосудный* (DAL, I, 105), *богоубійца* (DAL, I, 105), *богохвалелбный* (DAL, I, 105), *богохранимый* (DAL, I, 105), *богочестіе* (DAL, I, 105), *богоявленникъ* (DAL, I, 106), *ветхозаконіе* (DAL, I, 188), *водокропленіе* (DAL, I, 220), *грѣховодить* (DAL, I, 403), *Дѣвоматерь* (DAL, I, 508), *елеопомазаніе* (DAL, I, 518), *жезлоносець* (DAL, I, 529), *иконопоклонникъ* (DAL, II, 40), *коленопреклоняться* (DAL, II, 145), *крестовоскресень* (DAL, II, 192), *лжеапостоль* (SCR, I, 527), *лжемонахъ* (SCR, I, 527), *лжепатріархъ* (SCR, I, 528), *мировареніе* (DAL, II, 329), *мировоніе* (DAL, II, 329), *мирохранительница* (DAL, II, 329), *первоверховные* (DAL, III, 31), *первомученикъ* (DAL, III, 31), *первосвятитель* (DAL, III, 32), *первостоятель* (DAL, III, 32), *преподобомученикъ* (DAL, III, 395), *ризоположеніе* (DAL, IV, 96), *священномученикъ* (DAL, IV, 162), *трипѣснець* (SCR, IV, 626), *трисвятое* (DAL, IV, 433), *троеручница* (PCS, 734), *четверопѣснець* (DAL, IV, 601), *шестодневъ* (PCS, 833), *шестопсалміе* (DAL, IV, 631).

Jednostki te zostały wyodrębnione w osobnej grupie problemowej z dwóch powodów. Po pierwsze – pomimo właściwej im monosemiczności i ściśle skonkretyzowanego znaczenia nie posiadają one tak jaskrawego zabarwienia terminologicznego jak wyrazy omawiane w pierwszej grupie. W większości są to formacje składające się z rodzimych (rosyjskich) elementów leksykalnych, co na poziomie percepcji obniża stopień ich terminologicznego nacechowania. Po drugie – jest to kategoria słownictwa szczególnie trudna do zbadania. Prześledzenie ewolucji tych wyrazów w znacznym stopniu uniemożliwia nie tyle fakt ich przynależności

do marginalizowanej w okresie radzieckim warstwy leksyki konfesyjnej, co ich budowa słowotwórcza. Należą one do formacji złożonych, a te w słownikach opisowych nie zawsze są przedmiotem szczegółowej charakterystyki. W przypadku tego typu jednostek opis słownikowy bardzo często ogranicza się jedynie do podania w haśle ich pierwszego członu (z odpowiednią adnotacją o jego możliwościach słowotwórczych) oraz ewentualnie przytoczenia kilku egzemplifikacji powstałych z jego udziałem, które w języku są spotykane najczęściej. W praktyce leksykograficznej jest to rozwiązanie stosowane powszechnie, słownik bowiem (nawet tak obszerny jak BAS) zazwyczaj nie jest w stanie zarejestrować całego inwentarza wyrazów złożonych, utworzonych od danej podstawy słowotwórczej. Można zatem uznać, że o nieuwzględnieniu w BAS tego typu jednostek zdecydowały przede wszystkim zastosowane w tym źródle techniczne ograniczenia regulujące konstrukcję haseł słownikowych oraz określające kryteria doboru materiału. Powyższe uwagi dotyczą szczególnie tych wyrazów, które w swojej strukturze zawierają szeroko rozpowszechnione ogólnosłowiańskie komponenty *бого-* i *веро-*, a także równie produktywne odliczebnikowe podstawy *перво-*, *три-/трое-*, *четыре-* oraz *шест-*. Nie ulega wątpliwości, że nawet w języku rosyjskim okresu radzieckiego tematy te derywowały ogromną ilość formacji złożonych, co na poziomie prowadzonych nad BAS prac redakcyjnych musiało znacznie utrudniać gromadzenie kartoteki. Stąd wniosek, że composita *богогласник*, *боголюбец*, *богомученик* i inne w BAS mogły zostać pominięte celowo, jednak wynikało to nie tyle z ograniczeń cenzuralnych, co ze złożonej struktury słowotwórczej tych wyrazów.

2. Jednostki leksykalne nie odnotowane w DAL (oraz SCR/PCS)

Kolejną grupę słownictwa stanowią jednostki, których nie poświadczają zarówno BAS, jak i DAL (oraz SCR/PCS). Wobec braku ich dokumentacji w tych słownikach, za źródło ekscerpcji obrano tematycznie sprofilowany „Leksykon chrześcijaństwa” autorstwa A. Markunasa oraz T. Uczitiel (dalej: LEX). Jakkolwiek jest to źródło powstałe stosunkowo niedawno (1999), może pojawić się obawa, czy nie zawiera ono leksyki, której w języku rosyjskim okresu radzieckiego jeszcze nie było. Tego ty-

pu wątpliwości nie mają jednak uzasadnienia, ponieważ jak wiadomo, niemalże cały korpus współczesnego (prawosławnego) słownictwa konfesyjnego ukształtował się jeszcze w dobie staroruskiej.

Przed przystąpieniem do prezentacji materiału należy wyjaśnić, że ze względu na dużą jego objętość (ponad 200 jednostek) będą tu podane jedynie wybrane egzemplifikacje: *Богородичные праздники* (LEX, 34), *воинство небесное* (LEX, 49), *десять заповедей Божьих* (LEX, 62), *заупокойная служба* (LEX, 79), *жертва искупительная* (LEX, 76), *искусство церковное* (LEX, 89), *календарь церковный* (LEX, 91), *Канон ветхозаветный* (LEX, 93), *Канон Литургии* (LEX, 93), *Канон новозаветный* (LEX, 94), *Книга молебных пений* (LEX, 100), *крестильная вода* (LEX, 106), *крестильный ящик* (LEX, 106), *круг седмичного богослужения* (LEX, 110), *лобзание мира* (LEX, 118), *малая схима* (LEX, 121), *Младенец Христос* (LEX, 132), *моление о чаше* (LEX, 133), *молитвы согласия* (LEX, 134), *монашеский обет* (LEX, 136), *нагорная проповедь* (LEX, 140), *неделя о блудном сыне* (LEX, 142), *переходящие праздники* (LEX, 164), *поклонение волхвов* (LEX, 167), *помазанник Божий* (LEX, 169), *приходские книги* (LEX, 182), *священные сосуды* (LEX, 204), *семь смертных грехов* (LEX, 206), *страстной четверг* (LEX, 222), *сретенская свеча* (LEX, 218), *строгий пост* (LEX, 223), *тайна исповеди* (LEX, 225), *траповая икона* (LEX, 250), *цветная миная* (LEX, 127), *церковная музыка* (LEX, 254), *церковное искусство* (LEX, 255), *церковный календарь* (LEX, 257), *церковный суд* (LEX, 257).

Brak poświadczeń tych jednostek w tak bogatym pod względem ilości zgromadzonego materiału źródle, jakim jest słownik W. I. Dala², teoretycznie mogłyby wskazywać, że rzeczywiście nie występowały one w przedrewolucyjnym leksykonie rosyjskim. W takim wypadku ich nieobecność (odnotowaną również przez BAS) w języku rosyjskim epoki radzieckiej należałoby uznać za naturalną konsekwencję wcześniejszych zmian. Wydaje się jednak, że takie wyjaśnienie problemu jest w znacznym stopniu uproszczone, ponieważ jak stwierdziliśmy w trakcie analizy wyrazów złożonych (por. p. 1 niniejszego rozdziału), pomiędzy inwentarzem słownictwa, które zostaje zarejestrowane w słowniku opisowym

---

² Przypomnijmy, że liczy on ponad 200 tys. jednostek leksykalnych – najwięcej spośród słowników powstałych w XIX w.

a rzeczywistym zasobem leksykalnym języka, zachodzi niekiedy duża rozbieżność. Na poziomie źródła leksykograficznego może ona być wywołana nie tylko czynnikami natury zewnętrznej, na przykład świadomym pominięciem pewnych wyrazów ze względów ideologicznych, ale również ich strukturą słotwórczą. Nietrudno zauważyć, że podane w powyższym zestawieniu egzemplifikacje mają postać różnego rodzaju związków wyrazowych, a te, jeśli nawet w słownikach opisowych są odnotowywane, to często jedynie w formie ilustracji do głównego wyrazu hasłowego (por. Wierieszczagin, Kostomarow, 1980: 249). Wyjątek mogą tu stanowić utrwalone struktury słowne (np. frazeologizmy, wyrażenia idiomatyczne i inne utarte zwroty), które z reguły rejestracji podlegają i w artykułach hasłowych są wyodrębniane jako samodzielne jednostki. Ze względu na niewymienialność wchodzących w ich skład komponentów leksykalnych, w języku funkcjonują tak jak pojedyncze wyrazy (por. Tokarski, Kania, 1984: 212), dlatego też mogą być przedmiotem opisu leksykograficznego.

Tylko w przypadku niektórych analizowanych jednostek można stwierdzić, że pomiędzy tworzącymi je członami istnieje trwały, nierozwalny związek i że są to konstrukcje ustabilizowane, silnie zespolone i semantycznie jednolite. Do tej grupy należą m.in. następujące zestawienia: *десять заповедей Божьих, нагорная проповедь, лобзание мира, Младенец Христос, моление о чаше, поклонение волхвов, помазаннык Божий, семь смертных грехов*. Niestety nie zostały one odnotowane w DAL oraz innych chronologicznie do niego równoległych źródłach, jednakże nie ulega wątpliwości, że ze względu na biblijną proveniencję i wynikającą z tego powszechność w kulturze chrześcijańskiej były one obecne w leksykonie przedrewolucyjnym. Nie wspomina o nich również BAS, jednakże w tym przypadku trudno jednoznacznie ustalić, czy rzeczywiście nie funkcjonowały w ówczesnym języku rosyjskim. Warto natomiast podkreślić, że niektóre z nich pojawiają się w najnowszych słownikach opisowych, np. *нагорная проповедь, моление о чаше, поклонение волхвов* (głównie w BTS).

Zdecydowaną większość badanych jednostek leksykalnych należy zaklasyfikować do kategorii luźnych (np. *священные сосуды, церковная музыка, церковное искусство, церковный суд, церковный календарь*) oraz łączliwych struktur słownych (np. *Богородичные праздники, заупокойная служба, Канон ветхозаветный, малая схима, неделя*

о блудном сыне, переходящие праздники). Pod względem semantycznym odznaczają się one dość ograniczonym stopniem spójności, co powoduje, że wchodzące w ich skład komponenty z określoną dowolnością mogą tworzyć inne związki wyrazowe. Opis leksykograficzny zazwyczaj nie jest w stanie zarejestrować wszystkich tego typu połączeń funkcyjnych w języku i dlatego traktuje je wybiórczo. Doskonale to ilustruje na przykład wyrażenie *заупокойная служба*. Wprawdzie w DAL nie zostało ono odnotowane, ale pod hasłem *заупокойный* (w tym samym źródle) znalazły się inne zestawienia z tym elementem wyrazowym, por. *заупокойная молитва, заупокойная митя, заупокойный стол, заупокойная чаша* (I, 656). Podobnie, źródło to nie poświadcza jednostek *церковная музыка, церковное искусство, церковный суд, церковный календарь*, choć rejestruje takie związki jak: *церковная утварь, -ришница, -ограда, -земля, церковное пение, -служба, церковныя обряды; церковный праздник, -звонъ* itd. (IV, 573).

O nieuwzględnieniu w BAS badanych tu jednostek leksykalnych z pewnością w jakimś stopniu musiał zdecydować czynnik ideologiczny (tzn. cenzura). Bezpośredniej przyczyny tego faktu należy jednak upatrywać gdzie indziej – nie spełniały one kryteriów, według których w BAS był dobierany materiał leksykalny, tzn. charakteryzowały się silnym zabarwieniem terminologicznym bądź też tworzyły struktury wielowyrazowe. W identyczny sposób ustosunkowały się do tych jednostek inne radzieckie słowniki języka rosyjskiego (np. TSU, MAS), jak również najnowsze źródła leksykograficzne (BTS³, OŻEG), co tylko potwierdza słuszność wyżej sformułowanego wniosku.

---

³ Nie dotyczy to odnotowanej w BTS niewielkiej grupy stałych związków wyrazowych (przyp. *нагорная проповедь, моление о чаше, поклонение волжвов* itp.).

Zakończenie

Przeprowadzone w pracy badania wykazały, że ateizacja oraz antyreligijna propaganda okresu radzieckiego wywarły istotny wpływ na semantyczno-stylistyczną strukturę funkcjonującego w ówczesnym języku rosyjskim słownictwa z zakresu kultury prawosławnej. Nie zostało ono jednak w całości poddane ideologicznej reinterpretacji bądź w ogóle usunięte na peryferie języka. Powyższe wnioski znajdują potwierdzenie w przeanalizowanym materiale źródłowym, który wyraźnie koncentruje się w dwóch odrębnych grupach.

1. Pierwsza grupa (ok. 60% materiału) skupia słownictwo odzwierciedlające różnego rodzaju przekształcenia jakościowe oraz ilościowe.

Do zmian jakościowych należy zaliczyć przede wszystkim pejoratywizację znaczenia konfesyjnego, na którą wskazywały zaobserwowane w słownikowym opisie negatywnie nacechowane środki leksykalne typu *легендарный, мифический, так называемый*, pr. *евангелие* – 1. часть библии, содержащая в себе легендарные повествования из жизни и учения Христа. Elementy te narzucały określony stosunek światopoglądowy wobec pojęć nie mieszczących się w ramach opisu naukowego (naukowego – w sensie marksistowskim), dyskredytowały konfesyjne znaczenia definiowanych wyrazów i w konsekwencji kwestionowały autentyczność odpowiadających im desygnatów. Jeszcze większym ładunkiem ekspresji, bo niezależnym od kontekstu, odznaczały się określenia typu *буржуазный, враждебный, идеалистический, реакционный*, pr. *персонализм* – 1. реакционное идеалистическое течение в современной буржуазной философии, рассматриваемое личность первоосновой бы-

тия. Podkreślały one ideologiczną niepoprawność pojęć pozostających w konflikcie z obowiązującą wówczas materialistyczną koncepcją świata. Nośnikiem pejoratywnego zabarwienia w opisie leksyki konfesyjnej były również kwalifikatory i parakwalifikatory słownikowe, np. *церк., в христианской религии, в православной церкви, у верующих*, które na pozór neutralnie wskazywały na przynależność desygnatów określanych jednostek do sfery religii, a w rzeczywistości ostrzegały przed ich ideologiczną odrębnością. Do deprecjacji konotacji konfesyjnych służyły niekiedy środki graficzne – cudzysłów w funkcji modalno-wartościującej, np. *ниж – 1. сияние, изображаемое в виде кружка вокруг головы (у античных статуй, на иконах), как символ «святости» и «божественности» oraz substytucja dużej litery przez małą w wyrazach *библия, бог, богородица, евангелие, троица* itp., powodująca ich degradację do kategorii nazw pospolitych. Za typowe przekształcenia semantyczne można uznać uogólnienie znaczeń sygnifikatywnych, któremu towarzyszyła częściowa lub całkowita desakralizacja konotacji konfesyjnych, por. *христославник – 1. тот, кто славит Христа; затворничество – уединенный, замкнутый образ жизни*. Do zmian jakościowych (choć nie semantycznych, a stylistycznych) należy też zaliczyć dezaktualizację słownictwa konfesyjnego, która miała związek z ograniczeniem zakresu występowania oznaczanego przez daną jednostkę desygnatu, np. *божиться – устар. клясться именем бога, bądź też z całkowitym jego usunięciem z rzeczywistości radzieckiej, np. закон божий – 1. вероисповедание как учение в дореволюционной школе*.*

Zmiany ilościowe dotyczyły zaniku jednego lub kilku znaczeń konfesyjnych w jednostkach polisemicznych, np. *бездна – 1. пропасть, глубина (przed rewolucją również: ад, преисподняя); срачица – 1. сорочка (przed rewolucją również: покрывало для престола)*. Znaczenia te z reguły charakteryzowały się wysokim stopniem etymologicznego spokrewnienia z zachowanymi uogólnionymi znaczeniami świeckimi, co mogło być przyczyną ich zaniku. Niektóre z nich przestały się wyraźnie wyodrębnić jeszcze w przedrewolucyjnym języku rosyjskim (por. *заступница, избавитель, раскаяние*).

Osobną kategorię stanowiło słownictwo konfesyjne nie zarejestrowane w BAS. Jak wykazała analiza, część jednostek należących do tej grupy posiadała silne zabarwienie terminologiczne, por. *деусус, илтон, индития, параклис*, część zaś miała postać formacji złożonych, por. *бо-*

городичен, богословить, богосудный oraz wielowyzrazowych struktur leksykalnych, por. *десять заповедей Божьих, моление о чаше, нагорная проповедь, переходящие праздники*. Najprawdopodobniej właśnie te ich właściwości zadecydowały, że nie zostały one odnotowane w badanym źródle. Nie oznacza to jednak, że nie było ich w ówczesnym języku rosyjskim, co w szczególności dotyczy utrwalonych tradycją prawosławną łączliwych oraz stałych związków wyrazowych, por. *моление о чаше, нагорная проповедь*.

Powyższe wnioski warto podsumować ogólniejszą konkluzją. Mając świadomość tego, że wykorzystane w pracy źródła leksykograficzne, tak jak zresztą cała radziecka literatura piękna, naukowa i publicystyczna, powstawały pod naciskiem ograniczeń cenzuralnych oraz ściśle określonych standardów ideologicznych, należałoby sądzić, że zaobserwowane w wyekscerpowanych z nich jednostkach przekształcenia są tylko i wyłącznie rezultatem manipulacji i że miały one miejsce jedynie na poziomie opisu słownikowego, natomiast nie znalazły rzeczywistego odzwierciedlenia w języku. Jeśli jednak przez całe dziesięciolecie przy pomocy silnie rozbudowanego aparatu propagandy, który kontrolował nie tylko środki masowego przekazu, ale również (a może przede wszystkim) szkolnictwo oraz wszystkie działające za przyzwoleniem władz państwowych organizacje i stowarzyszenia (bez względu na ich profil), starano się kreować wypaczony wizerunek kultury prawosławnej, to nie mogło to nie pozostawić śladu w językowej świadomości ówczesnego społeczeństwa rosyjskiego. W takim wypadku wypada przyjąć, że słowniki opisowe (a wśród nich BAS/TSU) rejestrują jedynie odzwierciedloną w systemie leksykalnym rzeczywistość. Wniosek ten potwierdzają niektórzy współcześnie rosyjscy językoznawcy – między innymi I. Burchanow (1993: 229), który twierdzi, że „идеологизирована была сама жизнь советского общества. Словари в данном случае лишь объективно отражали данный этап развития русского языка”. Podobnego zdania jest również F. P. Sorokoletow (1998: 403), według którego przyjęta w BAS „интерпретация культовой лексики – отнюдь не результат цензурной правки, но объективное отражение состояния языка того времени”.

2. Pozostała część analizowanych jednostek leksykalnych (ok. 40% materiału) w okresie radzieckim zachowała taką postać znaczeniową oraz stylistyczną, jaką posiadała w przedrewolucyjnym języku rosyjskim. Мо-

gły na to wpłynąć zarówno czynniki wewnętrznyjęzykowe, tzn. właściwa tym jednostkom polisemiczna struktura (*неофит* – 1. новообращенный в какую-нибудь религию, 2. перен. новый сторонник какого-нибудь учения), ich przynależność do różnego rodzaju związków wyrazowych (*старый грешник, креститься на что-либо, бегать как черт от ладана*) oraz to, że wiele z nich było zbyt głęboko zakorzenionych w językowej świadomości Rosjan, by w ciągu zaledwie kilku dziesięcioleci poddać się jakimś wyraźnym przekształceniom semantyczno-stylistycznym lub dać się zupełnie zepchnąć na margines języka. Musiał natomiast ulec ograniczeniu zakres użycia tych jednostek. Z pewnością nie był tak szeroki, jak przed rewolucją, ponieważ w zateizowanym państwie radzieckim zmienił się status samej religii, która stając się symbolem zacofania oraz obiektem prześladowań, przestała być czynnikiem nie tylko kulturo-, ale również państwowotwórczym (trójjedyna formuła prawosławie–samodzierżawie–ludowość).

Literatura

Literatura podstawowa (cytowana)

- Aleksiejew, 1996 = Алексеев, А. А., 1996, Христианская терминология русского языка, (w:) Язык: история и современность, Санкт-Петербург, s. 81–88.
- Bajerowa I., 1988, Kilka problemów stylistyczno-leksykalnych współczesnego polskiego języka religijnego, (w:) О języку religijnym, red. M. Karpluk, J. Sambor, Lublin, s. 21–44.
- Bierdiajew, 1990 = Бердяев Н. А., 1990, Истоки и смысл русского коммунизма, Москва.
- Borowik I., 1993, Religie i Kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych – systematyzacja problemu, (w:) Religie i Kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych, s. 6–10.
- Budagow, 1958 = Будагов Р. А., 1958, Введение в науку о языке, Москва.
- Buławchowski L., 1955, Wstęp do językoznawstwa, Warszawa.
- Burchanow, 1993 = Бурханов И., 1993, Об идеологизированности дефиниций толковых словарей русского языка послеоктябрьского периода, (w:) Literatura i słowo wczoraj i dziś. Piśmiennictwo rosyjskie a państwo totalitarne, red. A Semczuk, W. Zmarzer, Warszawa, s. 228–230.
- Buttler D., 1976, Struktura znaczeniowa wyrazów, (w:) Prace Filologiczne, t. 26, Warszawa.

- Buttler D., Iglukowska T., Kurkowska H., Satkiewicz H., 1961, Polskie terminy z zakresu leksykologii i leksykografii, (w:) Biuletyn PTJ, z. 20, s. 147–162.
- Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., 1982, Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności leksykalnej, t. 2, Warszawa.
- Cerkownyj, 2002 = Церковный Вестник. Официальное издание Русской Православной Церкви, н. 12–13, 06.2002.
- Chlebda W., 1995, Fatum i nadzieja. Szkice do obrazu samoświadomości językowej dzisiejszych Rosjan, (w:) Studia i monografie, nr 226, Uniwersytet Opolski.
- Chlebda W., 1996, Samoświadomość językowa dzisiejszych Rosjan, (w:) Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Rosyjska V. Nauki humanistyczno-społeczne, z. 296, Toruń, s. 3–16.
- Danielewiczowa M., 1993, O pojęciu konotacji wartościującej, (w:) Studia semantyczne, red. R. Grzegorzycowa, Z. Zaron, Warszawa, s. 131–142.
- Dąbrowska A., 1991, Wartościowanie w wybranych hasłach encyklopedycznych, (w:) Język a kultura, t. 3, Wartości w języku i tekście, Wrocław, s. 85–100.
- Doroszewski W., 1954, Z zagadnień leksykografii polskiej, Warszawa.
- Duda H., 1992, Z problematyki związków języka i religii, (w:) Zeszyty naukowe KUL, t. 35, nr 1–2, Lublin, s. 85–93.
- Engelking A., Markowski A., Weiss E., 1989, Kwalifikatory w słownikach – próba systematyzacji, (w:) Poradnik Językowy, nr 5, Warszawa–Łódź, s. 300–310.
- Fierm, 1994 = Ферм Л., 1994, Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет), (в:) Acta Universitatis Uppsaliensis. Studia Slavica Uppsaliensia, 33, Uppsala.
- Gołowiń, 1983 = Головин Б. Н., 1983, Введение в языкознание, Москва.
- Gołub, 1976 = Голуб И. Б., 1976, Стилистика современного русского языка. Лексика. Фоника, Москва.
- Grajewski A., 1991, Rosja i krzyż. Z dziejów Kościoła Prawosławnego w ZSRR, Katowice.

- Granin, 1988 = Гранин Д. А., О милосердии, (в:) Литературная газета, 18.03.1988.
- Grochowski M., 1982, *Zarys leksykologii i leksykografii*, Toruń.
- Grot, 1912 = Гротъ Я. К., 1912, Русское правописание. Руководство, Санктпетербургъ.
- Grybosiova A., 1989, *Cudzośćół jako wyznacznik języka w prasie*, (w:) *Poradnik Językowy*, nr 5, Warszawa-Łódź, s. 328–331.
- Jendroszczyk P., 1996, *Symbol e i władza*, (w:) *Rzeczpospolita*, nr 131, 01.07.1996.
- Jermakowa, 1997 = Ермакова О. П., 1997, Тоталитарное и посттоталитарное общество в семантике слов, (в:) *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Русский язык*, ред. Е. Ширяев, с. 121–163, Opole.
- Ješkowa 1995 = Еськова Н. А., 1995, О «раскавыченных» цитатах, (в:) *Русская речь*, н. 3, Москва, с. 57–62.
- Ješkowa, 2000 = Еськова Н. А., 2000, *Заставь дурака. Еще раз о Боге и боге*, (в:) *Русская речь*, н. 1, Москва, с. 45–47.
- Kakorina, 2000 = Какорина Е. В., 2000, Трансформации лексической семантики и сочетаемости, (в:) *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, ред. Е. А. Земская, Москва, с. 67–89.
- Kalinin, 1978 = Калинин А. В., 1978, *Лексика русского языка*, Москва.
- Kamińska M., 1993, *Z problemów funkcjonowania terminologii religijnej w świadomości wiernych*, (w:) *Język a chrześcijaństwo*, red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński, Lublin, s. 85–94.
- Kania S., Tokarski J., 1984, *Zarys leksykologii i leksykografii polskiej*, Warszawa.
- Kolesow, 1992 = Колесов В. В., 1992, О состоянии русского языка, (в:) *Русская речь*, н. 3, Москва, с. 47–48.
- Korzeniewska-Berczyńska J., 1991, *Sowietyzacja języka rosyjskiego*, Warszawa.
- Korzeniewska-Berczyńska J., 1992, О некоторых свойствах языка посттоталитарного, (w:) *Przegląd Rusycystyczny*, z. 3–4, Warszawa, s. 65–73.

- Korzeniewska-Berczyńska J., 1994, Poszukiwanie drogi do świątyni i anemie demokracji zamiast sacrum. Z problematyki analizy socjolingwistycznej współczesnej publicystyki, (w:) *Studia Rossica II. Związki interdyscyplinarne w badaniach rusycystycznych*, Warszawa, s. 181–188.
- Korzeniewska-Berczyńska J., 1996, *Новации в языковой картине мира российского человека (на основе современных публицистических текстов)*, Olsztyn.
- Kostomarov, 1999 = Костомаров В. Г., 1999, *Языковой вкус эпохи*, Санкт-Петербург.
- Kupina, 1995 = Купина Н. А., 1995, *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*, Екатеринбург.
- Makuchowska M., 2001, Funkcjonowanie współczesnej polszczyzny. Język religijny, (w:) *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, red. S. Gajda, Opole, s. 369–402.
- Markow, 2001 = Марков В. М., 2001, *Избранные работы по русскому языку*, Казань.
- Maszkiewicz M., 1995, Aleksander Wwiedieński i jego koncepcja roli Cerkwi w państwie komunistycznym, Kraków.
- Michalski A., 1991, Siedemdziesiąt lat wystarczy – rozmowa z Władimirem Zielińskim, intelektualistą i niezależnym publicystą z Moskwy, (w:) *Na gruzach totalitaryzmu: rozmowy o odradzaniu się chrześcijaństwa w Rosji*, Warszawa.
- Miodunka W., 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa.
- Moszyński L., 1999, Początki słowiańskiego słownictwa religijnego, (w:) *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk, s. 7–12.
- Piotrowski T., 1985, *Leksykografia polska – teoria a praktyka*, (w:) *Język Polski*, LXV, z. 2–3, Kraków, s. 181–191.
- Podolskaja, 1994 = Подольская Н. В., 1994, *Заглавная и строчная буквы в культовых словах*, (в:) *Русская речь*, н. 1, Москва, с. 49–57.
- Puzynina J., 1982, *Językoznawstwo a aksjologia*, (w:) *Biuletyn PTJ*, z. 39, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 23–32.

- Rieformatskij, 2000 = Реформатский А. А., 2000, Введение в языковедение, Москва.
- Rozental, 1999 = Розенталь Д. Э., 1999, Справочник по орфографии и пунктуации, Москва.
- Sieliszczew, 1928 = Селищев А. М., 1928, Язык революционной эпохи, Москва.
- Smaga J., 2003, Szczęście zbudować, wrogów rozstrzelać, (w:) *Polityka*, nr 10, 08.03.2003.
- Sklariewskaja, 1995 = Скляревская Г. Н., 1995, Прагматика и лексикология, (в:) *Язык – система. Язык – текст. Язык – способность*, ред. Ю. С. Степанов, Е. А. Земская, А. М. Молдован, Москва, с. 63–71.
- Sklariewskaja, 2002 = Скляревская Г. Н., 2002, Лексика русского православия в процессе языкового возрождения начала XXI века: ее место в лексической системе и в культуре страны, (в:) *Русистика и современность: Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Материалы IV Международной конференции 28–29 июня 2001 г.*, Санкт Петербург, с. 22–31.
- Sobczykowa J., 1994, *Leksyka religijna w słowniku współczesnego języka polskiego*, (w:) *Biuletyn PTJ*, z. L (50), s. 129–139.
- Sorokoletow, 1998 = Сороколетов Ф. П., 1998, *История русской лексикографии*, Санкт-Петербург.
- Szanskij, 1972 = Шанский Н. М., 1972, *Лексикология современного русского языка*, Москва.
- Szapiró, 1974 = Шапиро А. Б., 1974, *Современный русский язык. Пунктуация*, Москва.
- Szuba, 1998 = *Современный русский язык. Т. 1. Фонетика, лексикография, фразеология*, ред. П. П. Шуба, Минск 1998.
- Szwarckopf, 1974 = Шварцкопф Б. С., 1974, *О факультативных случаях употребления кавычек*, (в:) *Нерешенные вопросы русского правописания*, Москва, с. 190–214.
- Szyriajew, 1997 = Ширяев Е. Н., 1997, *Общие процессы в развитии русского языка в 1945–1995 гг.*, (в:) *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Русский язык*, ред. Е. Н. Ширяев, Opole, с. 15–26.

- Thom F., 1990, *Drewniany język*, Warszawa.
- Uszakow, 1993 = Ушаков Д. Н., 1993, *О современном русском правописании*, (w:) *Русская речь*, n. 1, Moskwa, s. 64–72 (reprint).
- Wawrzyńczyk J., 1997, *Wyrazy i zwroty związane z życiem religijnym w „wielkiej” leksykografii polsko-rosyjskiej*, (w:) *Acta Polono-Ruthenica*, II, Olsztyn, s. 315–322.
- Wierieszczagin, Kostomarov, 1980 = Верецагин Е. М., Костомаров В. Г., 1980, *Лингвострановедческая теория слова*, Moskwa.
- Wolicka E., 1995, *Obraz i słowo w obszarze języka religijnego*, (w:) *Znak*, nr 487, s. 64–75, Kraków.
- Wysocka E., 1987, *Leksyka związana z życiem religijnym w Słowniku języka polskiego PAN pod red. W. Doroszewskiego*, (w:) *Studia z polskiej leksykografii współczesnej*, red. Z. Saloni, t. 2, Białystok, s. 73–86.
- Zmarzer, 2000 = Змарзер В., 2000, *Актуализация церковной лексики в современном русском языке*, (w:) *Studia Rossica XI*, cz. II. *Leksyka i leksykografia. Paremiologia i paremiografia*, Warszawa, s. 279–286.

Literatura pomocnicza

- Andrusiewicz A., 1994, *Mit Rosji*, t. 1–2, Rzeszów.
- Bajerowa I., 1994, *Swoistość języka religijnego i niektóre problemy jego skuteczności*, (w:) *Łódzkie Studia Teologiczne* 3, red. bp. A. Lepa, s. 11–17.
- Dąbrowska A., 1999, *Zniekształcanie obrazu rzeczywistości poprzez użycie pewnych środków językowych (eufemizm i kakofemizm)*, (w:) *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 215–227.
- Dobieszewski J., 1999, *Przy ognisku z dzieł Sołowjowa*, (w:) *Rzeczpospolita*, nr 67, 20.03.1999.
- Filipowicz D., 1937, *Rola caratu i Cerkwi w powstaniu rewolucji rosyjskiej*, Lublin.

- Frazeologia i religia. Tezy referatów międzynarodowego sympozjum naukowego, 1996, red. W. Chlebda i S. Kochman, Opole.
- Głowiński M., 1990, Nowomowa po polsku, Warszawa.
- Jadacka H., 1991, Z problemów opisu leksykograficznego haseł wieloznacznych, (w:) *Poradnik Językowy*, z. 7–8, Warszawa–Łódź, s. 436–442.
- Jarco J., 1993, Religijność a polityka w Rosji, (w:) *Religie i Kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych*, Kraków, s. 63–67.
- Korzeniewska-Berczyńska J., 1993, Od Wielkiego Października do Wielkiej Wande. Transformacje świadomości w socjum i magia słów, (w:) *Literatura i słowo wczoraj i dziś. Piśmiennictwo rosyjskie a państwo totalitarne*, Warszawa.
- Luźny R., 1994, Pierwsze tysiąclecie chrześcijaństwa (988–1988) na ziemiach Wschodniej Słowiańszczyzny od Rusi Kijowskiej do Rosji, Ukrainy i Białorusi. Kronika ważniejszych wydarzeń dziejowych, Lublin.
- Pikus T., 1997, Rosja w objęciach ateizmu, Warszawa.
- Piotrowski T., 1994, Z zagadnień leksykografii, Warszawa.
- Przebinda G., 2002, Bóg na stosie, (w:) *Polityka*, nr 20, 18.05.2002.
- Smaga J., 2002, Rosja w XX stuleciu, Kraków.
- Smoleń M., 1994, Stracone dekady: historia ZSRR 1917–1991, Warszawa–Kraków.
- Szczepański J., 1985, O niektórych społecznych czynnikach zmieniających znaczenie wyrazów, (w:) *Prace Polonistyczne*, XLI, s. 41–46.
- Uspienski B., Żywow W., 1992, Car i Bóg: semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji, Warszawa.
- Ермакова О. П., 2000, Семантические процессы в лексике, (в:) *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, ред. Е. А. Земская, Москва, с. 32–66.
- Поспеловский Д. В., 1995, Русская Православная церковь в XX веке, Москва.
- Правила русской орфографии и пунктуации, 1956, АН СССР, Москва.

- Редлих Р., 1997, Сталинский фикционализм и русский язык, (в:) Посев, н. 7, Frankfurt a. M., с. 44–47.
- Штриккер Г., 1995, Русская православная церковь в советское время (1917–1991), Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью, кн. 1, Москва.
- Хлебда В., 2001, Десакрализация и ресакрализация библейской фразеологии в русской печати последнего десятилетия, (в:) *Studia Rossica Posnaniensia*, t. 29, Poznań, с. 123–130.
- Чельцова Л. К., 1991, Как писать: бог или Бог?, (в:) Русская речь, н. 4, Москва, с. 64–67.
- Шварцкопф Б. С., 1967, Внимание: кавычки!, (в:) Русская речь, н. 4, Москва, с. 60–64.

Źródła

Źródła podstawowe

- BAS   Słownik nowoczesnego rosyjskiego literackiego języka, AN SSSR, t. 1–17, Moskwa 1950–1965.
- DAL   Daľ W. I., Toľkowy sľownik Źywego wielikorosyjskiego języka, t. I–IV, reprints II wydania 1880–1882 r., Moskwa 1978.
- PCS   Dźačenko G., Pełny cerkowno-sľawiański sľownik, reprintsne wytworzenie wydania 1900 r., Moskwa 1993.
- SCR   Sľownik cerkowno-sľawiańskiego i rosyjskiego języka, t. 1–4, reprints wydania 1867–1868 r., Leipzig 1972.
- TSU   Toľkowy sľownik rosyjskiego języka, red. D. N. Ušakov, t. 1–4, reprints wydania 1935–1940 r., Moskwa 1996.

Źródła uzupełniające

- BTS   Pełny toľkowy sľownik rosyjskiego języka, red. S. A. Kuźnecov, Sankt-Peterburg 1998.
- CAST   Częstotny sľownik rosyjskiego języka, red. L. N. Zascorina, Moskwa 1977.
- LEX   Markunas A., Uczitel T., Leksykon chrcześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski, Poznań 1999.
- MAS   Sľownik rosyjskiego języka w 4-tach tomach, red. A. P. Ewgeniewa, Moskwa 1957–1961.

- OŻG   С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, Толковый словарь русского языка, Москва 2005.
- SREZ   Срезневский И. И., Словарь древнерусского языка, т. 1–4, репринт издания 1890–1912 гг., Москва 1989.
- SRJXVII   Словарь русского языка XI–XVII вв., АН СССР, вып. 1–15, Москва 1975–1989.

Inne źródła

- Awierincew, 1995 = Христианство. Энциклопедический словарь, 1995, ред. С. С. Аверинцев, т. 1–2, Москва.
- Bańkowski A., 2000, Etymologiczny słownik języka polskiego, t. 1–2, Warszawa.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, 2003, red. K. Polański, Wrocław.
- Fasmer, 1996 = Фасмер М., 1996, Этимологический словарь русского языка, т. I–IV, Санкт-Петербург.
- Leksykon religii od A do Ż, 1994, red. B. Zasieczna, Warszawa.
- Lewicki R., 2002, Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski, Warszawa.
- Ożegow, 1952 = Ожегов С. И., 1952, Толковый словарь русского языка, Москва.
- Sklariewskaja, 1998 = Толковый словарь русского языка конца XX столетия. Языковые изменения, 1998, ред. Г. Н. Складаревская, Санкт-Петербург.
- Sklariewskaja, 2000 = Складаревская Г. Н., 2000, Словарь православной церковной культуры, Санкт-Петербург.
- Słownik języka polskiego, 1958, red. W. Doroszewski, t. 1, Warszawa.
- Szanski, 1982 = Шанский Н. М., 1982, Этимологический словарь русского языка, вып. 8, Москва.
- Szolberg-Bybluk M., 1994, Podręczny słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski terminów chrześcijańskich, Toruń.
- Uniwersalny Słownik Języka Polskiego, 2003, t. 1–4, Warszawa.
- Znosko A., 1996, Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski, Białystok.

Religious lexis in Russian language of the Soviet period

Summary

The subject of study in the present work focuses on the lexis connected with the culture of Russian Orthodox Church. The aim of study was to establish the way vocabulary functioned in Russian language of the Soviet period, i.e. whether it underwent any qualitative and quantitative modifications under the influence of socio-political situation that was unfavourable to religion.

The immediate interest of the subject results from the fact that in Soviet linguistics, because of obvious reasons, it was constantly neglected. Until quite lately the subject has been studied in Polish linguistics, too. The first publications appeared after the communism had declined. So far, however, a separate monographic study has not been devoted to it. The exemplifying material has been selected from “Slovar’ sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka” edited by Science Academy (1950–1965). Few lexical units which are not included in the above dictionary were selected from “Tolkovyj slovar’ russkogo jazyka” edited by D. N. Ushakov (1935–1940). The vocabulary analysis was based on the comparison of its dictionary description (i.e. definition, possible labels and graphic representation) to the description in W. I. Dal’s “Tolkovyj slovar’ zhivago velikarusskago jazyka” (second edition 1880–1882). In case a unit was not found in this dictionary, “Slovar’ cerkovno-slavjanskago i russkago jazyka” (1847) and “Polnyj cerkovno-slavjanskij slovar’” by G. Djachenko (1900) were used as an alternative source of selection.

The study shows that the process of introducing and enforcing atheism as well as anti-religious propaganda of the Soviet period had essential influence on semantic and stylistic structure of the contemporary Russian

vocabulary referring to the culture of Orthodox Church. The vocabulary as a whole was not exposed to ideological re-interpretation or completely removed to the language periphery. The above conclusion is testified by the analysed material which should be divided into two separate groups.

The first group (about 60% of the material) comprises the vocabulary that is an example of different qualitative and quantitative modifications. The former include pejorativization of confessional meaning which is indicated by negatively featured lexical means like *легендарный, мифический, так называемый*, e.g. *евангелие* – 1. part of the Bible that includes legendary stories about life and teaching of Christ. These elements imposed definite attitude of people's outlook on life to the ideas that disagreed with scientific descriptions (scientific in Marxist sense), confuted confessional meanings of defined words and, as a result, questioned the authenticity of the corresponding designations. Qualifications like *буржуазный, враждебный, идеалистический, реакционный* are characterized by even greater expressiveness because they are independent of context, e.g. *персонализм* – 1. reactionary idealistic trend in modern bourgeois philosophy according to which a human being is a base of existence. They emphasized ideological incorrectness of these concepts which came into collision with materialistic ideas. Dictionary labels and parabels were the carrier of pejorative colouring in religious lexis, e.g. religious: *в христианской религии, в православной церкви, у верующих* which apparently in a neutral way showed an attachment of designations of defined units to religious phenomena. In fact, they warned against their ideological character. Occasionally graphic means-inverted commas in modal-estimating function, e.g. *нимб* – 1. brightness presented in the form of aureole (ancient statues, icons) as a symbol of sanctity and divinity – served to depreciate confessional connotations. The process of substitution of capital letter by small letter in words *библия, бог, богородица, евангелие, троица*, etc. generated their degradation to the class of common nouns. The generalization of significative meanings partially or fully accompanied by deprivation of sacral connotations presents a typical semantic modification, e.g. *христославник* – 1. a person who glorifies Christ; *затворничество* – solitary lifestyle. Qualitative modifications (not semantic but stylistic ones) comprise the loss of timeliness of confessional vocabulary, which was connected with the reduction of the occurrence range of a particular designation (*божиться* archaic: to

swear to God) or with its complete removal from Soviet reality (*епархиялка* – pre-revolutionary: in colloquial speech – an alumna of diocesan school).

Quantitative changes included disappearance of either one or several confessional meanings in polisemantic units (*бездна* – 1. precipice, depth / before revolution also: hell; *срачица* – 1. shirt / before revolution also throne coverlet). All the meanings were etymologically related to preserved generalized secular meanings, which could have been the reason of their disappearance. Some of them started to get separated in pre-revolutionary Russian language (*заступница, избавитель, раскаяние*).

The separate category includes confessional vocabulary that was not listed in the examined dictionaries. The analysis proves that a portion of units belonging to this group had profound terminological colouring (*деисус, илтон, индития, параклис*), some of them were compound units (*Богородичны, богословить, богосудный*) and multi-word lexical structures (*десять заповедей Божьих, моление о чаше, нагорная проповедь, переходящие праздники*). In all likelihood, they were not listed because of the above characteristics. This does not mean, however, that they did not exist in contemporary Russian language, which basically refers to fixed phrases preserved by Orthodox tradition (*моление о чаше, нагорная проповедь*).

It is proper to add more general statement to the conclusions presented above. The author is aware that lexicographical sources used in the study as well as the whole Russian belles-lettres, scientific and publicistic literature were created under the influence exerted by censorship restrictions and certain ideological standards. This fact leads to the deduction that notified modifications were the result of manipulation, took place only on the dictionary description level and were not reflected in the language. Distorted image of Orthodox Church culture created by developed propaganda must have left the trace in linguistic consciousness of contemporary Russian society. If so, the right thing is to accept the fact that Russian descriptive dictionaries register the reality reflected in the lexical system only.

The rest of the lexical units under analysis (about 40% of the material) in the Soviet period preserved the same meaning and stylistic forms as in pre-revolutionary Russian language. The phenomenon could have

been influenced by intralinguistic factors, i.e. typical polysemantic structure (*неофит* – 1. a person newly converted to a religion, 2. figurative: a new follower of a teaching) and their attachment to different types of word-forms. Additionally they were too deep-rooted in the linguistic awareness of Russians to undergo semantic and stylistic modifications or to play secondary role in the language, i.e. (*богослужение, епископ, заутреня*).

The usage range of the units must have been limited. It was not so wide as in pre-revolutionary period since in the Soviet state under atheism the status of religion – the symbol of obscurantism and the object of persecution – was not only a culture-forming factor but also state-forming means (formula of unity: Orthodoxy–Autocracy–Nationality).

Конфессиональная лексика в русском языке советского периода

Резюме

В настоящей работе исследуется лексика, связанная с культурой русского православия, в условиях советской эпохи. Целью проведенного анализа было выявить, каковы были тенденции ее развития в связи с существовавшей в то время сложной для религии общественно-политической обстановкой?

Исследуемый вопрос актуален тем, что в советском языкознании – по известным соображениям – он совсем не разрабатывался. Еще до недавнего времени он не затрагивался также польскими лингвистами. Первые работы на эту тему начали появляться только в 90-ые годы прошлого века и, кроме отдельных статей (ср. Й. Коженевска-Берчинска, Н. А. Купина, В. Хлебда), это были главным образом тематические справочники научно-популярного характера (ср. Р. Левицки, А. Маркунас и Т. Учитель, Г. Н. Скляревская), составленные с целью облегчить возвращение русской конфессиональной лексики в активное использование. Несмотря на все созданные до сих пор труды, вопрос о ее функционировании в условиях советской эпохи пока еще не был предметом специального монографического описания.

Используемый в работе фактографический материал в основной своей массе был извлечен из «Словаря современного русского литературного языка» АН СССР (1950–1965). Небольшое количество слов, не зафиксированных этим источником, были отобраны из «Толкового словаря русского языка» под ред. Д. Н. Ушакова (1935–1940). Анализ отдельных лексических единиц состоял в сопоставлении их словарной характеристики (дефиниций, помет, орфографии) с характери-

стикой, которая дается в «Толковом словаре живаго великорусскаго языка» В. И. Даля (II издание, 1880–1882), а также, дополнительно, «Словаре церковно-славянскаго и русскаго языка» (1847) и «Полном церковно-славянском словаре» протоиерея Г. Дьяченко (1900).

В ходе проведенных исследований было обнаружено, что атеизация и антирелигиозная пропаганда советского периода существенно повлияли на семантическо-стилистическую структуру православной конфессиональной лексики, функционировавшей в тогдашнем русском языке. Но вместе с тем, она в целом не поверглась идеологической реинтерпретации, равно и не была отодвинута на периферию языка. Представленные выводы находят отражение в проанализированном фактографическом материале, из которого отчетливо выделяются две отдельных группы.

Первая группа (ок. 60% всего материала) содержит лексику, отображающую разного типа качественные и количественные преобразования.

К качественным изменениям следует отнести прежде всего пейоративизацию конфессионального значения, на которую в словарных дефинициях указывали отрицательно маркированные лексические компоненты типа *легендарный*, *мифический*, *так называемый*, например: *евангелие* – 1. часть библии, содержащая в себе легендарные повествования из жизни и учения Христа. Эти элементы создавали определенные мировоззренческие ассоциации по отношению к понятиям, несовместимым с марксистской наукой, дискредитировали конфессиональные значения определяемых слов и, следовательно, подвергали сомнению подлинность соответствующих им десигнатов. Еще более интенсивную экспрессивную нагрузку имели на себе определения типа *буржуазный*, *враждебный*, *идеалистический*, *реакционный*, например: *персонализм* – 1. реакционное идеалистическое течение в современной буржуазной философии, рассматриваемое личность первоосновой бытия. Они подчеркивали идеологическую враждебность понятий, вступающих в конфликт с господствующей тогда материалистической концепцией мира. Показателями пейоративной окраски в исследуемом материале были также словарные пометы: *церк.*, *в христианской религии*, *в православной церкви*, *у верующих* и т.п., прямо указывающие на принадлежность десигнатов определяемых единиц сфере религии, но косвенно (скры-

то) предупреждающие об их идеологической чуждости. В качестве элементов, извращающих сакральный смысл конфессиональной лексики, иногда употреблялись графические средства, а именно: кавычки в модально-оценочной функции, например: *нимб* – 1. сияние, изображаемое в виде кружка вокруг головы (у античных статуй, на иконах), как символ «святости» и «божественности», и замена прописной буквы на строчную в словах типа *библия*, *бог*, *богородица*, *евангелие*, *троица*, имевшая следствием понижение этих названий на аксиологической шкале, в виду их перенесения в категорию нарицательных имен.

К типично семантическим преобразованиям надо причислить генерализацию сигнификативного значения анализируемых единиц, которая сопровождалась частичной или полной утратой их сакрального смысла, например: *христославник* – 1. тот, кто славит Христа; *затворничество* – уединенный, замкнутый образ жизни.

Качественные изменения произошли не только в коннотативно-семантической структуре конфессиональной лексики, но также и на стилистическом уровне. В советское время ряд слов религиозного характера перешел в пассивный запас русского языка. Это было связано с ограниченной сферой функционирования обозначаемых данными единицами десигнатов, например: *божиться* – устар. клясться именем бога; или их совершенным исчезновением из советской действительности, например: *закон божий* – вероисповедание как учение в дореволюционной школе.

Количественные изменения состояли в исчезновении одного или нескольких конфессиональных значений многозначных лексических единиц, например: *бездна* – 1. пропасть, глубина (до революции также: ад, преисподняя); *срачица* – 1. сорочка (до революции также: покрывало для престола). Сакральные значения этих слов были родственны более емким в плане содержания, светским значениям, что в последствии могло стать причиной их исчезновения. Интересно, что некоторые из них в русском языке перестали употребляться как самостоятельные семантические единицы еще задолго до революции (ср. *заступница*, *избавитель*, *раскаianie*).

Особую исследовательскую категорию составляют слова, не зафиксированные используемыми в настоящей работе словарями. В ходе анализа было выявлено, что части единиц, принадлежащих этой

группе, был свойствен сильный терминологический оттенок (ср. *деисус, илтон, индития, параклис*), часть по своей словообразовательной структуре относилась к составным названиям (ср. *антипаста, богословить, богосудный*), а часть к устойчивым словосочетаниям (ср. *десять заповедей Божьих, моление о чаше, нагорная проповедь*). По всякой вероятности, именно эти свойства исследуемой лексики стали причиной того, что она не была занесена в лексикографические источники. И вполне естественно, что в живом русском языке могли отсутствовать слова строго терминологического характера (на это и указывают словари), но вряд ли такой могла быть судьба закрепленных православной традицией устойчивых словосочетаний.

Подводя итоги, отметим следующее. Факт, что используемые в настоящей работе лексикографические источники, впрочем как и вся советская художественная, научная и публицистическая литература, создавались в условиях цензурных ограничений и в точно назначенных идеологических стандартах, может привести к выводу, что отмеченные в анализируемом материале преобразования являются результатом языковой манипуляции и что они осуществились лишь на уровне словарей, не находя при этом реального отображения в языке. Но если целые десятилетия, под влиянием сильно развитого аппарата пропаганды, контролировавшего средства массовой информации, систему образования и все действующие, конечно, по разрешению власти организации, объединения и т.п. (независимо от их профиля), создавался искаженный облик православной культуры, то не могло это не сказаться на языковом сознании тогдашнего русского общества. Принимая в соображение эти факты, надо констатировать, что советские толковые словари лишь отображают запечатленную в языке действительность.

Значительная часть анализируемой конфессиональной лексики (ок. 40% материала) в советский период не подверглась ни семантическим, ни стилистическим изменениям. Частично могли этому способствовать внутриязыковые факторы, в том числе: полисемичная структура лексических единиц, в области которых функционировали конфессиональные значения, например *неофит* – 1. новообращенный в какую-нибудь религию, 2. перен. новый сторонник какого-нибудь учения; а также повышенная фреквенция в языке в силу их принадлежности к разного типа устойчивым словосочетаниям, например:

*старый грешник, креститься на что-либо, бегать как черт от лада*на. Важен и тот факт, что многие из них (ср. *богослужение, епископ, заутреня*) слишком глубоко укоренились в языковом сознании россиян, чтобы в течение всего нескольких десятилетий поддаться каким-то существенным преобразованиям или совсем исчезнуть. Однако, изменился диапазон их употребления. Несомненно, он стал уже чем до революции, ибо в атеизированном советском государстве подвергся аксиологической переоценке статус самой религии, которая, становясь символом отсталости и объектом репрессий, перестала быть фактором, способствующим развитию как культуры, так и государства (триединая формула православие–самодержавие–народность)

Indeks wykorzystanych w pracy jednostek leksykalnych

A

агнец 49
ад 53, 135
акафист 11, 12, 49
алтарь 49, 130
альфа 130
альфа и омега 124, 127, 130
аминь 49
аналой 124
анафема 49, 100
анакорет 32, 33, 34
ангел 9, 53
ангел-хранитель 76, 79, 80, 89
антипасха 147
антихрист 49
апокалипсис 105
апокриф 105
апологетика 77
апостат 144, 145, 146, 147
апостол 19, 26, 64, 67, 130
архидиакон 49, 50
архиепископ 49, 50
архиерей 49
архимандрит 49, 50
архипастырство 105
архипастырь 105
аскет 115
аскетизм 115
атеизм 114, 124, 127, 129
атеист 105, 112, 146

Б

балдахин 105
бабушка 119, 122, 126, 131
бдение 133, 135, 136
безбожие 106
безбожник 106, 114
безверие 115
безгрешный 49
бездна 133, 135, 154
белец 91, 93, 100
белое духовенство 40, 106
бес 19, 28
библия 19, 26, 28, 29, 69, 72, 73
благвест 106
благвестить 115
благовещение 49, 50, 69, 70
благовония 136, 141
благоговение 137, 139, 140, 141
благодатный 77
благодать 23, 77
благословение 53, 93
благословлять 96, 98
благочестивый 91
благочестие 91
блаженны 144
блаженный 119, 126, 131
блудный сын 91, 93
бог 19, 29, 45, 57, 69, 71, 72, 73, 75,
85, 127
Бог 12, 13, 29, 45, 70, 71, 85

богоборствовать 147
боговдохновение 147
боговидец 147
боговещатель 147
богогласник 147, 149
богогласный 147
богоискательство 32, 34, 39
боголюбец 147, 149
боголюбие 147
богоматерь 50, 51, 69, 71, 72
богомолье 106
богомольный 106
богомученик 147, 149
богомязежный 147
богоначалие 147
богоначертанный 147
Богоневеста 147
богоненавистник 148
Богоотроковица 148
богоотступник 107
богоотступничество 50
богоприимец 148
Богородительница 148
богородица 19, 50, 53, 60, 61, 69, 71,
72, 73, 75
Богородица 12, 53
богородичен 148, 155
Богородичные праздники 150, 151
богослов 50
богословие 50
богословить 148, 155
богослужение 40, 107, 111, 146, 147
богоспасаемый 77, 81, 82, 89
богосудный 148, 155
богоубийца 148
богоугодный 91, 93
богохвалебный 148
богохранимый 148
богохульник 107, 111
богохульство 50
богочеловек 20, 26, 28
богочестие 148
богоявленник 148
божественность 65
божество 44, 45, 77, 84, 85
божиться 91, 93, 100

бракосочетание 91, 93
брат 50
бурса 100, 101, 102
бурсак 100, 101, 102

В

великий пост 50
великомученик 20, 26
великосхимик 148
венчать 50
вера 9, 77, 84
вербная неделя 107
вероисповедание 100, 107, 146, 147
вероисповедник 148
вероотступник 91, 93, 100
вероотступничество 91
веропроповедник 148
веротерпимость 107
верующий 48, 57, 60
Ветхий завет 107, 146, 147
ветхозаветный 115, 150, 151
ветхозаконие 148
вечерня 107, 113
викарий 50
владька 50
власяница 91, 93
водокропление 148
водоосвящение 20, 26
водосвятие 50
возглас 50
воздвижение 50
возложение рук 91, 93
воинство небесное 150
воинствующий атеизм 125, 127,
129
воскресен 144
воскрешение 91, 93
восприемник 96, 98
воцерковление 144
всевышний 32, 33, 34, 38
всенощная 50
второзаконие 20, 26, 31
выкрест 107

Г

глаголица 108

гласы 50
говенье 50
говеть 50, 115
гомилетика 50
господница 145
господь 69, 71, 72, 75
грех 9, 96, 98, 100, 131, 142
греховный 108
греховодить 148
грехопадение 20, 26
грешить 119, 123, 124, 126, 127, 131
грешник 125, 127, 128, 130, 131, 156

Д

дароносица 50
дарохранильница 50
дары святые 50
дева 50, 51
Девоматерь 148
деисус 144, 146, 147, 154
демон 20, 26
день ангела 91, 93
десница 91, 93, 94, 95, 100
десять заповедей Божьих 150, 151, 155
деяния апостолов 50
Деяния апостолов 65, 66, 67
диакон 9, 40, 49
догмат 115, 126, 131
доличное 144
дорник 145
дохристианский 50
дух святой 50, 51
духов день 50
духовенство 40, 43, 48, 106, 111
духовная 91, 93, 100
духовник 50
душа 53, 60, 61
дьявол 20, 26
дьяконская 145
дьяконство 108

Е

евангелие 19, 20, 26, 28, 31, 69, 70, 71, 72, 75, 130
евангелист 50

единобожие 108
единоверец 116
ектения 11
елей 116
елеопомазание 148
елеосвящение 21
епархиалка 100, 101, 102
епархиальное училище 100, 102
епархия 50
епископ 49, 108, 111, 113
епископия 50
епископство 50
епитимья 125
епитрахиль 50
ересь 50
еретик 50
ефимон 146
ефимоны 145

Ж

жаворонок 77, 80
жезлоносец 148
жертва искупительная 150
жертвенник 120
жрец 116

З

заговенье 12, 93
заговориться 91, 96, 98
загробная жизнь 125, 127
загробный 125
закон божий 100, 102, 154
законоучитель 100, 102
замаливать 91
запостригать 145
запрещение 133
заступница 137, 139, 140, 154
затвор 97
затворник 116
затворничество 78, 81, 89
заупокойная лития 152
заупокойная молитва 152
заупокойная служба 150, 151, 152
заупокойная чаша 152
заупокойный 64, 152
заупокойный стол 152

заутреня 108, 111
зачала 145
звонарь 116, 118

И

игумен 108
идолопоклонство 92, 116
иерарх 108, 113
иерей 108
иерейство 108
иеродиакон 108
иеромонах 109
избавитель 137, 139, 140, 142, 154
избавление 137
избиение 125, 127, 130
избиение младенцев 125, 127
извержение 137, 141
изограф 91, 93
изография 92, 93
иконописание 109
иконописец 93, 109
иконопись 93, 109
иконопоклонник 148
иконостас 11, 116, 130
икос 11
илитон 144, 154
Ильин день 109
имениник 125
именины 9, 12, 91, 93, 142
индикт 109
индития 144, 154
инквизитор 117
иноверец 92
иноверие 92
инок 92, 93
инокиня 92, 93
иночество 92, 94
иордань 11
ипакой 145
иподиакон 109
ипостась 117
ирмологий 145, 146
ирмос 86, 87, 89
исихаст 145
искушитель 134
искушать 109, 125, 127

исповедание 117

К

кадило 125, 130, 131
кадильница 78, 85, 86
кадить 117
каждение 109
калика переходный 12, 92
камилавка 109
кандия 145, 146
канон 105
Канон ветхозаветный 150, 151
Канон Литургии 150
Канон новозаветный 150
канонарх 144
канонист 145
канонические книги 109
каноническое право 109
канонник 145
катавасия 117, 126, 131
катехизис 117, 126, 131
кафизма 109
кафея 146
кация 145
каяться 120
келарня 109
келарь 109
келейник 109
келия 117
кеновия 145
кивот 109
киновиарх 145
киот 109
кириллица 109
кладбище 117
клир 40
клирик 109
ключарь 120, 123
клясться 93
клятва 12, 97, 98, 100, 142
клятвопреступник 109
Книга молебных пений 150
книжник 134, 135
ковец 21
ковчег 21, 26, 86
ковчежец 21, 78, 85, 86

колево 145
коленипреклонение 92, 93
коленипреклоняться 148
колокольня 125, 130
коляда 109
колядка 109
колядовать 109
кондак 109
конец мира 65, 67
консистерия 101
консистерия 102
копие 145
кормчая книга 109
кошунство 117
кошунствовать 117
красоуля 145
крест 21, 26, 28, 29, 127
крестильная вода 150
крестильный ящик 150
крестины 9, 12, 109
креститель 109
крестить 97, 98, 126, 131
креститься 125, 130, 156
крестник 109
крестница 109
крестное знамение 109
крестное целование 92, 94
крестный 125, 130
крестовоскресен 148
крещение 19, 21, 26
крещение господне 19, 69, 71, 72
кропильница 78, 85, 86, 89
кропление 109
круг седмичного богослужения 150
кулич 109
культ 42, 44, 45
кумир 117, 126, 131
купель 125
кутья 117

Л

лавра 109
ладан 94, 100, 125
ладанка 32, 33
лампадка 109
лампадчик 145

лестовка 109
лжеапостол 148
лжемонах 148
лжепатриарх 148
лжепророк 109
лжепророчество 109
лжица 145
ливан 92, 94, 100
лик 97, 98
литургиарий 145
литургия 109
личность 95
лобзание мира 150, 151
лукавый 120, 122
Люцифер 21, 26, 28

М

маковка 120
малая схима 150, 151
мантия 109
мессианизм 32, 34, 39
мессианство 32
мессия 54, 60, 61
местоблюститель 109
месяцеслов 78
милосердие 78, 82, 83
милостыня 125, 127, 128, 130
минья 109, 150
минологий 109
мирница 145
миро 125
мироварение 148
мировоние 148
мироносица 21, 26
миропомазание 109
мирохранительница 148
мирянин 117
миссия 120, 122
мистик 109
мистика 117
митра 109
митрополит 109
Младенец Христос 150, 151
многая лета 109
многолетие 120, 123
молебен 88

молебствие 87, 88, 89
моление о чаше 150, 151, 152, 155
молитва 123, 125, 130
молитвенник 97
молитвословить 92, 94
молитвы согласия 150
молиться 94, 117, 126, 131
монастырщина 145
монах 94, 100, 125, 130
монахиня 94
монашенка 117
монашеский обет 150
монашество 94
монашествовать 109
монотеизм 109
мощи 109
мученик 54, 60, 61
мученичен 145
мясопуст 109
мясопустная неделя 109

Н

набедренник 109
набожность 109
нагорная проповедь 150, 151, 152, 155
налой 109
наперсный крест 109
настоятель 109
настоятельница 109
небо 32, 33
неверный 97, 98, 142
неверующий 121, 123, 124, 131
неделя о блудном сыне 150, 152
неопалимая купина 21, 26
неофит 117, 118, 156
нехристь 97, 98
нимб 64, 65, 67, 154
новокрещенец 109
Новый завет 109
Ноев ковчег 22, 26
номоканон 109

О

обедница 109
обедня 125, 127, 128, 129, 130

обет 109, 150
обитель 97, 98, 100
облачение 40, 122
обращение в веру 109
обручение 109
оглашение 97
одесная 145
озарение 138
окроплять 138
октоих 109
омофор 110
орарь 110
ореол 64, 117, 126, 131
осанна 125
освящение 110
осенять 97, 98
осмогласие 110
отговорь 110
отдание праздника 92, 93
отец 41
отпевание 110
отпуск 121, 122
отпуст 110
отпущение грехов 110
отцы церкви 65, 67
отшельник 125, 127, 128, 129, 130
отшельничество 110
отшепенец 97, 98

П

паганизм 92, 94, 100
палица 122
паломник 22, 26
паломничать 22
паломничество 22
панагийар 144, 146, 147
паникадило 110
панихида 125, 127, 128, 130
пантеизм 33, 38, 39
параклис 145, 154
паралипоменон 145
парастас 145
паремейник 110
паремия 110
парусия 145
паства 121, 123

пастырь 121, 123
пасха 22, 26, 69, 72
пасхалия 110
патерик 22, 26, 64, 67
патриарх 122
патристика 22, 26, 64, 66, 67, 69
патрология 22, 64, 65, 67
пелена 122
первоверховные 148
первомученик 148
первородный грех 110
первосвятитель 148
первосвященник 122
первостоятель 148
перезвон 117
переходящие праздники 150, 152,
155
персонализм 33, 34, 37, 38, 39
песнопение 49, 87, 134
пестрая неделя 110
пилигрим 117
плат 138, 141
повечерие 110
погост 97
погребение 78, 89, 110
подвижник 117
подвижничество 117
подрясник 110
покаяние 9, 122, 126, 131
поклонение волхвов 150, 151, 152
покрестник 145
покров 97, 98
политеизм 110
помазание 110
помазанник 110, 150, 151
помазанник Божий 150, 151
поматы 145
помятие 121
поминки 9, 110
поминование 110
пономарь 125
поп 40, 110
попадья 11, 110
поп-расстрига 110
поручи 122
посажённый 110
посвящать 117
посвящение 117
Послания 65, 66
послушание 122
послушник 110
посох 110
пост 117, 126, 127, 131
поститься 54
постник 110
постриг 110
постригать 122
постригаться 122
пострижение 110
постриженник 110
посхимить 110
потир 110
почитание 122
праведник 125, 127, 128, 129
праведность 110
православие 57, 60
праздник 74, 110, 122
прегрешение 92, 93
преддверие 141
преддверье 138
предтеча 97, 98
преложение 134
прелюбодееяние 110
пресвященство 110
преподобный 22, 26
преподобомученик 148
преполование 122
пресвитер 110
пресвятой 110
престол 54
престольник 145
престольный праздник 110
пресуществление 22
придел 121, 123
притвор 117
притча 117, 126, 127, 131
приход 122
приходские книги 150
прихожанин 110
причастие 10, 11
причастник 92, 94
причащение 9, 110

причетник 110
причт 110
провидение 23, 26
прозелит 117
прозелитизм 118
прокимен 110
проклятие 118, 126, 131
пролог 118
промысел 122
промысл божий 23, 26
пророк 118, 126, 127, 131
пророчество 118
просвира 110
просвирия 110
проскомидия 110
просфора 9, 110
просфорня 110
прот 145
протодиакон 110
протоиерей 110
протопоп 110
протопресвитер 110
псалом 118
псаломщик 110
пустынный 118
пустынножитель 110
пустынь 110
Пятикнижие 110

Р

раб божий 92, 94, 95
разговенье 97
разговляться 97
разрешение 97, 98, 100
рай 23, 26, 28, 29
рака 110
раскаяние 138, 142, 154
раскол 122
раскольник 118
распоп 92, 94
распятие 122
распять 118
расстрига 41, 94
расстригать 110
регент 122
религиозность 110

религия 57, 58, 60
реликвии 118
ренегат 78, 89
риза 118, 126, 131
ризки 98
ризиный 110
ризоположение 148
рипида 145
ритуал 122
родительские субботы 110
родостама 145
рождество 69, 70, 72
рукоположение 110
ряса 110
рясофор 110

С

саван 118
саккос 110
самоотвержение 118
сан 122
сатана 19, 118, 126, 131
сборное воскресенье 110
светилен 145
светильник 110
светильничное 145
светопреставление 54
святая неделя 110
святейший 110
святителище 98
святитель 125
святить 110
святки 54
святой 23, 26, 54
святой дух 69, 72
святой елей 116
святость 18, 65, 67, 125, 130
святотатец 110
святотатство 98
святыя дары 23, 69, 72
святыя отцы 65, 66, 67
святыня 118
священник 10, 11, 12, 41
священнодействие 118
священнодействовать 118

священномученик 148
священнослужитель 40, 110, 113
священные сосуды 150, 151
священство 23
седальны 145
седмица 92, 94, 95
секта 118
сектант 118
секуляризация 110
семинария 101, 102
семисвечник 110
семь смертных грехов 150, 151
серафим 54, 110
синаксарь 110
синкелл 145
синодик 110
скуфья 40, 122
славильщик 79, 89
славник 145
служебник 110
служитель культа 18, 40, 41, 42, 43,
44, 46
служба 121, 123
смертный грех 24, 26, 28
смирна 110
соборная неделя 55
соборование 110, 126
соборовать 126, 127, 128
совесть 95, 96
содомский грех 92, 94
солея 110
сорок 122, 126, 127, 131
сороковины 94
сорочкины 92, 94
сослужащий 92
сослужение 92
сослужитель 92, 93
сочельник 110
спасать 122, 126, 131
спаситель 24, 26, 28, 29, 31, 69, 72
срачица 134, 135, 136, 154
сребреник 126
сретение господне 69
сретенская свеча 150
ставленая грамота 110
ставленник 122

ставропигиальный монастырь 110
ставропигия 110
старец 121
степенны 145
стихарь 110
стихира 87
стихирарь 110
стиховна 145
столпник 33
стояние 121
странник 122, 123
страсти господни 65, 67
страстная неделя 110
страстной 65, 67, 150
страстной четверг 150
страстотерпец 55, 111
страшный суд 24, 26, 65, 67
строгий пост 150
судный день 126
сулок 145
схимзатик 111
схимик 111
сырная неделя 92, 94
сыропуст 111
сыропустная неделя 111

Т

таинства 24, 26
тайна исповеди 150
тайная вечеря 24, 26
теизм 33, 34, 39
теолог 111
теология 111
терновый венец 24
типик 111
тишикон 111
трапеза 118, 126, 131
трапезная 111
трапезник 111
траур 12, 126
треба 122
резвон 118, 126, 131
трикирий 111
триодь 111
трипеснец 148

триптих 118
трисвятое 148
троеперстие 111
троеручница 148
троица 69, 72
троицын день 55
троицен 145
тропарь 11, 111
тябло 111

У

угодник божий 25, 26
умовение ног 111
упокоение души 65
усопший 92, 94, 95
успенский пост 111
утреня 111, 113

Ф

фелонь 111
филипповка 111
фимиам 118, 126, 131

Х

ханжа 111
хартофилакс 145
хвалиты 145
херувим 126
херувимская песнь 111
хиротесия 145
хиротония 122
хлебодар 92, 93
хоругвь 122, 123
хоры 111
храистарадничать 100
храм 118, 126, 130, 131
храмовая икона 150
храмовой праздник 111
христарадник 92, 94
христарадничать 92, 94, 95
христианин 111
христианство 57, 59, 60
Христос 12, 25, 26, 28, 29, 127
христославник 87, 88, 89, 154
христосование 55
христосоваться 55

Ц

царские ворота (врата) 55
царские врата 11
царские двери 55
цветная минея 150
цветная неделя 111
целование последнее 111
церковная музыка 150, 151, 152
церковная утварь 152
церковное вино 111
церковное искусство 150, 151, 152
церковное пение 152
церковноприходская школа 101, 102
церковнослужитель 40, 111
церковные обряды 152
церковный календарь 150, 151, 152
церковный праздник 152
церковный суд 150, 151, 152
церковь 9, 10, 11, 12, 47, 48, 49, 57, 60, 113

Ч

часовник 111
часовня 111
часослов 111
часы 134, 135
чаша 138
чернец 92, 94, 100
черница 92, 94
черное духовенство 111
черноризец 92
черт 33, 127, 156
четвероевангелие 111
четверопеснец 148
четки 111
чудо 33, 127
чудотворен 25, 26
чудотворная икона 111

Ш

шестоднев 148
шестопсалмие 148

Э

эдем 118

экзарх 55
эклизиаст 111

Ю
юродивый 122, 126, 131

Я
язычество 94, 100, 111
язычник 118